

ไตรลักษณ์

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

มงคลอายุครบ ๘๔ ปี

นางอบ พลกุล

๒ พฤษภาคม ๒๕๓๘

ไตรลักษณ์

(บทที่ ๓ ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ พิมพ์ครั้งที่ ๓ ๒๕๒๙)

© พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-8574-76-8

พิมพ์เฉพาะบท ครั้งที่ ๔ - พฤษภาคม ๒๕๓๘

- ในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๔ ปี ของนางอบ พลกุล ๒,๐๐๐ เล่ม

บุตรหลานผู้แจ้งความประสงค์ขออนุญาตพิมพ์หนังสือเป็นธรรมทาน

น.ส.รัชนี พลกุล

น.ส.ศิริพันธุ์ พลกุล

นายธีระพิทย์ เกษหอม

นางณัชชา เกษหอม

ด.ช.ฌาน เกษหอม

พิมพ์ที่ **บริษัท คอมฟอร์ม จำกัด**

212 หมู่ที่ 8 ถนนกรุงเทพกรีฑา เขตประเวศ กรุงเทพฯ 10250

โทร. 368-2942-7, 368-3840-4 แฟกซ์. 368-2962

อนุโมทนา

ในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๔ ปี ของ คุณโยมอบ พลกุล ในวันที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๓๘ คุณดิระพิทย์ - ณิชชา เกษหอม ในนามของ คณะลูกหลาน ระลึกถึงคุณูปการของท่าน และได้แจ้งความประสงค์ ขอพิมพ์หนังสือ "ไตรลักษณ์" เผยแพร่เป็นธรรมทาน เพื่อแสดงออก ซึ่งกตัญญูตเวทิตาธรรม และส่งเสริมเชิดชูคำสอนของพระสัมมา สัมพุทธเจ้าให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนกว้างขวางออกไป อาตม- ภาพขออนุโมทนาตามความประสงค์ด้วยความเต็มใจ

การมีอายุยืนนั้น ถือว่าเป็นสิ่งน่าปรารถนาอันประเสริฐ จัดเป็นพรประการหนึ่ง ยิ่งอายุที่ยืนนั้นยาวมาถึง ๘๔ ปี ก็เป็นสิ่งที่ หาได้ยาก หากอายุยืนแล้ว ยังมีสุขภาพดี ผิวพรรณเอิบอิ่ม สุขสบาย จิตใจสดชื่นร่าเริง และแข็งแรงมีกำลังช่วยเหลือตัวเองได้ดี ก็นับว่ามี พรครบทั้งสี่ประการ สมดังที่ท่านเรียกว่า จตุรพิพร เป็นชัยมงคล แท้ทีเดียว นับว่าเป็นเหตุอันควรปรีดาปราโมทย์แก่บุตรหลานและ ญาติมิตร ที่คุณโยมอบ พลกุล เป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยจตุรพิพรอัน เป็นชัยมงคลนี้

ไตรลักษณ์นั้น เป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่งในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องเจริญสติเจริญปัญญา อำนวยประโยชน์ในทุกระดับ ชาว บ้านอยู่ครองเรือนค่านึงเห็นโลกและชีวิตว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง คงตัวอยู่

มิได้ มิใช่เป็นตัวตนแล้ว ก็จะดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ท่านผู้เจริญวิปัสสนาหยังเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งสังขารทั้งหลายแจ่มชัดแล้ว ก็ทำลายสังสารจักรเสียได้ ลุถึงภาวะสงบเย็นเป็นอิสระปลอดพ้นจากสรรพกิเลส อยู่เหนือความทุกข์ทั้งปวง

ในการแยกบทว่าด้วยไตรลักษณ์ออกจากหนังสือพุทธธรรม มาพิมพ์เป็นเรื่องเฉพาะนี้มองเห็นว่าเรื่อง “กรรมกับอิตตาขัดกันหรือไม่” ในบทที่ ๕ อันว่าด้วยเรื่องกรรมกัฏฐิ เรื่อง “นิพพานกับอิตตา” ในบทที่ ๑๐ บทสรุปเรื่องเกี่ยวกับนิพพานกัฏฐิ ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับไตรลักษณ์ทั้งนั้น น่าจะนำมาพิมพ์รวมไว้ด้วยกัน จึงยกออกมาต่อไว้ตอนท้ายเป็นบทเสริมที่ ๑ และ ๒ ตามลำดับ นอกจากนี้ ยังได้เขียนคำอธิบายเนื้อความบางตอนแทรกเพิ่มเข้าอีกในบางแห่ง ทั้งในดับบทใหญ่และในบทเสริม รวมประมาณ ๔ หน้า ทำให้ “ไตรลักษณ์” เล่มนี้มีความพิเศษออกไปกว่าไตรลักษณ์ที่เป็นบทหนึ่งในหนังสือพุทธธรรม

ขออนุโมทนากุศลจริยาของคณะลูกหลาน มีคุณธิระพิทย์ และคุณณัฏชา เกษหอม เป็นต้น ในการบำเพ็ญธรรมทานครั้งนี้ ขออำนาจคุณพระรัตนตรัยกับทั้งอำนาจแห่งบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้ว จงอำนวยผลให้คุณโยมอบ พลกุล และลูกหลานทุกคน เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย ประสบสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล ร่มเย็นงอกงามในธรรมตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๐ มีนาคม ๒๕๓๘

ชีวิตเป็นอย่างไร? ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้น ๆ อัน ๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างกุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่าง ๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ความจริงที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้วสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแสส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียน

หรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กัน อย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท** ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น *ธรรมชาติ* คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น *ธรรมจลิต* คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น *ธรรมนิยาม*^๑ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนด

^๑ ในคัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรรถกถาแบ่ง *นิยาม* หรือกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่างคือ

แห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนา หรือศาสดาใด ๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

“ตถาคต (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....
๒. สังขารทั้งปวง^๑ เป็นทุกข์.....
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ

๒. อุดินิยาม (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิจัด โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาลทางอุดินิยาม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
๒. พืชนิยาม (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุ์กรรม
๓. กรรมนิยาม (order of act and result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
๔. ธรรมนิยาม (order of the norm) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย
๕. จิตตนิยาม (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต (ที.อ.๒/๓๔ ; สงฺคณิ ๑.๔๐๘)

^๑ คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่าสังขารในชั้น ๕; ในชั้น ๕ สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับชั้น ๕ ทั้งหมด

ตั้งเป็นหลัก เปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา...^๑

ไตรลักษณ์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน

เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness) หรือ (Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของตนเอง

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแสที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับ

^๑ อัง. ดิก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘

สืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ เป็นอันัตตปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกชั้น ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่าง ๆ ก็จะเห็นว่า ชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่าง ๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของชั้น ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชั้น ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้

ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญานว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญานของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาน เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาน จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาน ว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญานของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?”

“รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?” (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึงวิญญาน)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?”

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า| นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นตัวตนของเรา?”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาน อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^๑

^๑ ส.ข.๑๗/๑๒๗-๑๒๙/๘๒-๘๔

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ในขั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธขั้น ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ให้หลงผิดยึดเอาขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขั้น ๕ และยกพุทธพจน์อื่น ๆ มาประกอบอีกมากมายเพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้น ๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า ปุณฺณ โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ขั้นขั้น ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่ง สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่อง

อาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปัจจุสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญ
ลักษณะ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้ง
ยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

๑. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจัง
หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่าอนิจจัง, ความไม่
เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจัง
นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา, ลักษณะที่แสดง
ถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่าง
ภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของคงทนอยู่

มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั้นเรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตานั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ตัวหรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าสังขาร และคำว่า ธรรม

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้และได้มี ตลอดกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว

ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้น ถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไปเพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแง่ด้านแห่งความหมายที่ต้องการหรือมิฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดียวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้น ๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้น ๆ จะให้ความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อมากำกับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติดีที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากำกับคำว่า อตถะ หรืออรรถ หมายถึง ตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรีชา พุทธิพจน์ หรือ คำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

“ธรรม” ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดชั้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรม บ้าง โลเกียธรรม และโลกุตตรธรรม บ้าง สังฆตธรรมและอสังฆตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปายากุตธรรม (สภาวะที่เป็นกลาง ๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุด

ที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุติ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น ๒ อย่างคือ^๑

๑. **สังขตธรรม** ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลาย มาร่วมกันแต่งสรรค์ขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏ และเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่าง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็น โลภะและโลภุตตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

๒. **อสังขตธรรม** ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขารคือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์

^๑ ดู สังคณี อ. ๓๔/๓/๒; ๗๐๒/๒๗๗; ๙๐๗/๓๕๔; อ.อ.๕/๑๑๒; ๗๑. (สังขตธรรม มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่มาที่อ้างไว้ข้างต้นนั้นว่า ได้แก่ กุศลใน ภูมิ ๔, อกุศล, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัปปยากฤตในภูมิ ๓, และรูปทั้งปวง)

จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่สังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน

อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า^๑

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่ง่สรรคขึ้น) ของสังขตธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ

๒. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ

^๑อ.จ.ติ.ก.๒๐/๔๘๖-๗/๑๙๒.

๓. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน **อสังขตลักษณะ** คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามีใช้สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันทำขึ้นแต่่งขึ้น) ของอสังขตธรรม ก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ปรากฏความเกิด

๒. ไม่ปรากฏความสลาย

๓. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดเจนอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็ยังเป็นอนัตตา ไร้ตัวมิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมด ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีอยู่ดังนี้”^๑

๒. สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีคำความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียง

^๑วินย.๘/๘๒๖/๒๒๔; ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) ว้างจากอิตตา” (อตฺตสุญฺญมตฺตปทํ, วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๒) “นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอิตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” (นิพฺพานธฺมโม อตฺตสุเสว อภาวโต อตฺตสุญฺญโย, ปฏิสํ.๒/๓๕๖)

กันได้ ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย
 ก็มี เช่น กลอน หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่ง ก็ได้ หมายถึง
 ไม้ขีดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ
 ก็ได้ เขาก็หมายถึงเนินอันสูงขึ้นไปบนพื้นดิน และ เขาก็หมายถึง
 ส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก
 กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่เขา ที่เป็นสรรพนาม
 บุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่ามีอะไร
 ไกลเคียงหรือเทียบคล้ายกันได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจ
 ความหมายนัยต่าง ๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่
 จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้พูดใช้เขียนในข้อความต่าง ๆ
 ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากว่า คำนั้นที่ใช้ในข้อความนั้น มีความ
 หมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น “จะเย็บผ้า
 ได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม” “เขาขึ้น
 เขาตามล่าควางเพื่อเอาเขา” “หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอ
 ได้ยินว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม” “เขาหักพวงมลัยหลบ
 เด็กชายพวงมลัย” “อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ” “พอ
 หนึ่งจบ เขาก็รีบคว้ากระเป๋าทิ้งรีบไปทำงาน” “ตายังตาดี
 แต่ฟันไม่ดี” “กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนี้คนขายกาแพ่ใช้
 หากิน” “เพราะเสียดสี จึงเสียสี” “ร่วงโรจไม่ร่วงโรย” ดังนี้
 เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมาย
 หลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความ
 หมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้

ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงงงวยหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น นาค อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนศึก ก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ นิमित ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิญชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน นิกาย หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวก ๆ ก็ได้ ปัจจัย ในทางพระวินัย หมายถึงเครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่าง ๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ “ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความติดใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์คือลิ้น” “อินทรีย์คือศรัทธา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดั่งสารส้ม หรือมีการวิ่งเล่นไปหาอารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีย์คือศรัทธานั้น” คำว่า รส ก็ดี อินทรีย์ก็ดี ในข้อความ ๒ ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญูณ อินทรีย์หมายถึงสิ่งที่เป็นการในการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง

รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีย์หมายถึงกุศลธรรมที่เป็น
 เจ้าการในการกำราบอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ “ภิกษุพึง
 กระทำโยคะ เพื่อบรรลुरुธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ” โยคะ
 คำนี้หมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนา
 คือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลส
 ที่ประกอบคือเทียบหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในภพ “ปุณฺณ
 มองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณ
 บ้าง ว่าเป็นตน แต่ขันธทั้ง ๕ นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะ
 สังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือ
 ไร้ตัวมิใช่ตนทั้งสิ้น” สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงขั้นหนึ่ง
 ในบรรดาขันธ ๕ แต่สังขารคำหลังครอบคลุมความหมายของ
 สังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ “สังขาร” แต่ที่
 ได้ยกตัวอย่างคำอื่น ๆ มาแสดงไว้มากมาย และได้บรรยาย
 มาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม
 ในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกัน แต่มีความหมายต่างกัน
 เป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็น
 คนละเรื่องไม่เกี่ยวกันบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มาก
 มากและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนั้นแล้ว มาเห็นคำว่าสังขาร
 ที่ท่านใช้ในความหมายต่าง ๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก
 และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า “สังขาร” นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ กันไม่
 น้อยกว่า ๔ นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี ๒ นัยคือ

สังขารที่เป็นข้อหนึ่งในขั้นที่ ๕ กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร ๒ นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

๑. สังขาร ในขั้นที่ ๕: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. สังขาร ในไตรลักษณ์: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ขอทำความเข้าใจทั้ง ๒ นัยนี้มาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบกันดู ดังนี้

๑. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ในขั้นที่ ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (ถ้ามีวิริยอุตสาหะจำแนกไว้ ๕๐ อย่าง เรียกว่าเจตสิก ๕๐ ในจำนวนทั้งหมด ๕๒) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาณ

๒. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจ

หรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า “สังขาร” ในขั้นที่ ๕ มีความหมายแคบกว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ัตถะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายของศัพท์: “สังขาร” ในขั้นที่ ๕ หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำ ให้มีคุณภาพต่าง ๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่าย ๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่เราสังเกตเห็นได้อย่างนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในขั้นที่ ๕) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง หยอยกันไปเป็นทอด ๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง “สังขาร” ในขั้นที่ ๕ จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม : ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ออกเป็น

๒ อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า “สังขาร” ในขั้น ๕ เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือขั้น ๕ นั้นเอง จะเห็นว่า สังขารในขั้น ๕ เป็นเพียงขั้นหนึ่งในขั้น ๕ (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมขั้น ๕ ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในขั้น ๕) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับขั้นอื่น ๆ ทั้งสี่ขั้น นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั้นเอง จึงเห็นชัดเจนว่าสังขาร (ในขั้น ๕) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น ถ้ากล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีความหมายเท่า ๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง

เพื่อกันความสับสน บางที่ท่านใช้คำว่า “สังขารขั้น” สำหรับคำว่าสังขารในขั้น ๕ ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนาม

ธรรม และใช้คำว่า สังขารที่เป็นสังขตธรรม หรือ “สังขตสังขาร” หรือ “สังขาร” เดียว ๆ สำหรับสังขารในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือขั้น ๕ ทั้งหมด การที่ข้อธรรม ๒ อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า “สังขาร” ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า “ปรุงแต่ง” แต่มต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น “ความคิดปรุงแต่ง” อย่างหลังเป็น “สิ่งปรุงแต่ง หรือของปรุงแต่ง”

๒. สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตา นี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้คือ^๑

๑. สันตติ บังอนิจจลักษณะ
๒. อริยาบท บังทุกขลักษณะ
๓. มนะ บังอนัตตลักษณะ

๑. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับหรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก สันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจจลักษณะ

^๑ วิสุทธิ.๓/๒๗๕; วิจารณ์.๖๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๕๒๒

จึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรารู้เราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบพัดที่กำลังหมุนอยู่อย่างเร็วยิ่ง มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวนิ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบพัดกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบพัดต่างหากกัน ๒ ใบ ๓ ใบ หรือ ๔ ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็วเป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นพีคไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลาย

เช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้อง มากำหนดแยกมโนการเห็นความเกิดขึ้น และความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

๒. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มโนการความบีบคั้นกดตัน ที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูก อิริยาบถ คือความยกย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือ ภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดตันขัดแย้งร้าวอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้นจะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการเคลื่อนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือ ผู้สังเกตแยกพราวจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดตันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละ ไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดตันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเราอยู่หรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียว นั่งอย่างเดียว เดินอย่างเดียว นอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดตันตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดตันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้อง

ย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองอื่นที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้นว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียว เข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็ชิงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนองอื่นหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถบังทุกข์ลักษณะ

๓. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูก ชนะ คือความเป็นแท่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่อว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่าอย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกมนสิการคือความจำหมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อ

ยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณาบางที่ก็ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุင့်เต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้านั้นเองก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกันผ้านั้นเองก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้ออย่างซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้ออย่าง หามิได้ตุ๊กตาไม่ แม้เนื้ออย่างนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุင့်เต่งขึ้นต่อ ๆ กันมา จนสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มันสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักชั้น ๕ (เบญจชั้น)^๑ ก็ดี หลักอายตนะ ๖ (สฬายตนะ)^๒ ก็ดี แสดงเนื้อหาของชีวิต เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ที่บรรยาย ณ ที่นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น ๕ ที่เป็นภายใน และชั้น ๕ ที่เป็นภายนอก ทั้ง

^๑ ดู พุทธธรรม บทที่ ๑

^๒ ดู พุทธธรรม บทที่ ๒

อายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้องกับ ถือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก โดยทางหลักวิชาตามหลักฐานในคัมภีร์

๑. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจังโดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไป ๆ (ขยฺยฺเจน)”^๑ หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้เป็นต้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยักย้ายคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วย

^๑ พ.ปฎิ.๓๑/๗๙/๕๓; อ้างใน วิสุทธิ. ๓/๒๓๕.

ความตาย เมื่อชอยลงไปอีก ก็ยังเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ๆ ช่วงปีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงชั่วเวลาขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมานุ ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายักเยื้องคำอธิบายออกไปหลาย ๆ แ่ง ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่เชื่อว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจุจนตักตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจุดเริ่มและมีจุดจบ, อาทิอนุตวนุตตาย)”^๑ แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า “เชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มีแล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวภูเจน)”^๒ บางแห่งก็นำข้อความอื่นมาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก

^๑ วัสดุทฐิ. ๓/๒๓๗.

^๒ เช่น วัสดุทฐิ. ๓/๒๖๐

เช่นว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็นอย่างอื่น หรือเพราะมีแล้ว ก็ไม่มี (อุปาทพยณฺณถตฺตภาววา หุตฺวา อภาวโต วา)”^๑ แต่ที่ถือว่าท่านประมวลความหมายต่าง ๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น ๔ นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่างคือ^๒

๑. อุปาทพยปฺปวตฺติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี

๒. วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ

๓. ตาวกาลิกโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ

๔. นิจุปฺปฏิกุเขปโต เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ขัดกันอยู่เองในตัวเองกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

๒. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นของมีภัย

^๑วิสุทธิ. ๓/๒๗๕

^๒วิสุทธิ. ๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๐; วิภังค.อ.๖๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๗๙ ว่า เหตุผล ๔-อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขาร ฝ่ายรูปธรรม แต่ความในอรรถถาวิภังค์ แสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง, ดู วินย.ฎีกา ๓/๘๐ ด้วย

(ภยภูเจณ)”^๑ ที่ว่า “มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัวก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่าสังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความปลอดภัยไปรุ่งโรจน์ใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรมสิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วนคัมภีร์ชั้นอรรถกถายาความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ ๒ นัย คือ “ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวยปฏิปฺพนฺภูเจณ”^๒ หรือ อุปฺปาทวยปฏิปฺปิตฺตํ)” ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง^๔ “และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตฺตํ”^๕ หรือ ทุกฺขวตฺตฺตํ)” คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พุดให้เข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น ความหมายที่ท่านประมวล

^๑ ขุ.ปฏ.๓๑/๗๙/๕๓; อ้างใน วิสุทธิต.๓/๒๓๕

^๒ วิสุทธิต. ๓/๒๖๐

^๓ วิสุทธิต. ๓/๒๓๗

^๔ วิสุทธิต.ฎีกา ๓/๔๖๒

^๕ วิสุทธิต.๓/๒๓๗

^๖ เช่น วิสุทธิต.๓/๘๗

ไว้ครบถ้วนที่สุดมี ๔ นัยคือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ ๔ อย่าง ดังนี้^๑

๑. อภิญหสมุปตีพินโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย

๒. ทุกขมโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความโทรมสลายนั้น^๒

๓. ทุกขวตฺตโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้นเป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตาทั้ง ๓ และแห่งสังสารทุกข์^๓)

๔. สุขปฏิกฺเขปโต เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะ

^๑ วิสุทธิ.๓/๒๔๖; ม.อ.๒/๑๕๑ (ข้อแรกเป็น สนฺตป); วิจารณ์.๖๖๒

^๒ ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกว้าวก้นดึกกับทุกขเวทนา เช่น ความเจ็บปวด ซึ่งอาจอธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่คนทนได้ยาก แต่นั่นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่พอดีมาตรงกับความรู้สึก ความจริง ความหมายนั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่างดังได้อธิบายข้างบนนั้น

^๓ เช่น วินย.ฎีกา ๓/๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๖๒, ๔๘๐

ของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุขหรือกีดกันความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดตามความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลดพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดดัน ทำให้รู้สึก ขาด พร่อง กระจาย หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนคลายปลดพ้นจากทุกข์หรือความบีบคั้นกดดัน ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุ่นลง ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไปในที่ที่เย็นตามปกติก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยก็ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเฉย ๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พูดถึงลงไปอีกให้ตรงความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข(สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลดพ้นหรือหายทุกข์ดอก แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขีดขั้นหนึ่งของทุกข์

เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่าเป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้นที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็หาความรู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ความสุขหรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทณาก็เป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ได้ยังยืนตลอดไป

อนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ ๒ ในไตรลักษณ์ ไว้อย่างเดียวกันว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูเจน) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจว่ามี ๔ อย่างคือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬนฺภูจ) มีความหมายว่า เป็นสังขตะ (สงฺขตฺตฺตฺตฺต) มีความหมายว่า แผลเผา (สนฺตฺตฺตฺต) และมีความหมายว่าผันแปร (วิปริณามฺภูจ)^๑ เห็นว่า

^๑ ขุ.ปฏฺ.๓๑/๔๕/๒๘; ๕๔๕/๔๔๔; อ้างใน วิสุทธิ.๓/๗๖; วิภงฺก.อ.๑๐๗; อนึ่ง ม.อ.๒/๑๕๑ จัด สนฺตฺตฺต เป็นข้อที่ ๑ ในอรรถ ๔ ข้างต้น

ความหมาย ๔ นั้นนี้ใช้กับทุกขในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำคือ ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๔ (ปีพณฺฏจ และ วิปริณามญฺจ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก ๒ ข้อ คือ

๕. สุขตญฺจ โดยความหมายว่าเป็นของปรุ้งแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่าง ๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุ้งแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

๖. สนฺตปาญฺจ โดยความหมายว่าแผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แผดเผาให้กร่อนโทรมย่อยยับสลายไป และทั้งแผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เร่าร้อนกระวนกระวายไปด้วย^๑

ในเรื่องทุกขนี้ มีข้อควรเข้าใจที่สำคัญอีก ๒ อย่างคือ

ก. ทุกขในไตรลักษณ์ กับ ทุกขในอริยสัจ ๔: “ทุกข” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด คือ ในเวทนา (เวทนา ๓ คือ ทุกข สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา, เวทนา ๕ คือ ทุกข สุข โทมนัส โสมนัส และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า *ทุกขเวทนา*, ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เรียกเต็มว่า *ทุกขลักษณะ*, และในอริยสัจ ๔ (ทุกขัง สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า *ทุกขอริยสัจ*, ทุกขในหมวดธรรมทั้งสามนั้นมีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่ บางส่วน หรือเป็นผลสืบต่อกัน ดังนี้

^๑ คำอธิบายในที่นี้ นักขางอรรถโนมิตี ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา พิงดู ปฐิส.อ.๑๑๙,๑๒๓; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๑๗๑

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ ในไตรลักษณ์ หรือ ทุกขลักษณะ หรือทุกขตา ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กินขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์ (ยถนิจุจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า ทุกขเวทนา หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดข้องของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่งโดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น^๑ ทุกขเวทนานี้ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา ก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่างจะเป็นทุกขเวทนามากดี สุขเวทนามากดี อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือเฉย ๆ) หรืออุเบกขาเวทนา ก็ดี ล้วนเป็นทุกข์

^๑ ดู ข้อ ๔. สุขปฏิกุเชปโต

ในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ ทุกขอริยสัจ ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระทบต่อชีวิต ขยายความว่าสังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมชาติของมัน โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคนขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองถูกบีบคั้นโดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์) พุดง่าย ๆ ว่า ทุกขอริยสัจหมายความว่า เรื่องของเบญจขันธ์หรืออุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทรีย์พัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทรีย์พัทธ์ (ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ (พึงสังเกตว่าทุกขอริยสัจเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่เป็นทุกขอริยสัจ)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ดังนี้

- ๑) เป็นอินทรีย์พัทธ์ คือ เนื่องด้วยอินทรีย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทรีย์พัทธ์ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)” หรือในข้อความว่า

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถนิจํ ตํ ทุกขํ)”
ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวาง
ครอบคลุมทั้งหมด

- ๒) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็น
ปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน
(ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกข์สมุทัย คือ
เกิดจากตัณหา)
- ๓) เป็นเรื่องเกี่ยวกับปริณญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจ
ข้อที่ ๑ อันได้แก่ ปริณญา อธิบายว่าปริณญาคือการ
กำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจ
ที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำ
ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ใน
อริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวกับกิจคือปริณญานี้
เท่านั้น
- ๔) เน้นความหมายในแง่ที่ว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์หรือเป็นที่
รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขวตฺตฺตํ) ไม่เพ่งความหมาย
ในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้น
และการเสื่อมสลาย(อุทยพฺพยุปฺปิพฺพนฺนฺเจน)ซึ่งเป็น
ความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์^๑

ข. **ประเภทของทุกข์**: ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่
เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่

๑ แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภ.ยมก.๓๘/๘๒๕/๒๗๖; ปญจ.อ.๓๓๖-๗;
วิสุทธ.๓/๑๐๑; วิสุทธ.ฎีกา ๓/๒๑๐

จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดปล่อยเสียด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลักเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง ในที่นี้จะยกเอามาแสดงเฉพาะชุดสำคัญ ๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อย ๆ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ทุกขตา ๓ หรือ ทุกข์ ๓^๑ เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้เป็นหลัก ครอบคลุมความหมายทั้งหมดของทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ

- ๑) **ทุกขทุกขตา หรือ ทุกขทุกข์** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั้นเอง
- ๒) **วิปริณามทุกขตา หรือ วิปริณามทุกข์** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสภาวะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่งหรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่ง

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙: ส.สพ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕; วิสุทฺธิ. ๓/๘๓; วิภงฺก.๑.๑๒๑; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๑๘๑

ว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจัง ไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่งหรืออัตราส่วนหนึ่ง)

- ๓) **สังขารทุกข์** หรือ **สังขารทุกข์** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมดเป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้ครอบคลุมความของทุกข์ในไตรลักษณ์

ชุดที่ ๒ ทุกข์ ๑๒^๑ เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ในอริยสัจ ๔ มีดังนี้

- ๑) **ชาติ** ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่าง ๆ อเนกประการ ท่านแบ่งซอยออกเป็น
- ก. **คัพโภกกันติมูลกทุกข์** ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มีดื้ออึดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ ดุจนอนในของเน่าหรือน้ำคร่ำ
- ข. **คัพภปริหรณมูลกทุกข์** ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์ มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่ง

^๑ เช่น ที.ม.๑๐/๒๙๔/๓๔๐; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; วิสุทธิต.๓/๘๒-๙๓; วิสุทธินิ.ฎีกา ๓/๑๗๙-๑๘๗ (ข้อย่อยของชาติทุกข์คือ ๑) ก.-ข. มาในอรรถกถา)

- เดินวิ่งแรงหรือเบา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น
- ค. คัพภวิบัติมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิบัติของครรภ์ เช่น ท้องนอกมดลูก เด็กตายในครรภ์ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น
- ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูกบีบถูกอัดกว่าจะผ่านช่องอั้นแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส
- จ. พหิณิกขมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวหนังละเอียดอ่อนดั่งแผ่นไหม ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ
- ฉ. อตตูปัททกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ช้ำตัวตายบ้าง ประพฤติวัตรบำเพ็ญตบะทรมาณบ้าง โกรธเคืองเขาแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น
- ช. ปฐูปัททกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น
- ๒) ชรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือตาหูจมูกลิ้นเป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่อง ผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หหมดความแคล่วคล่อง ว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หนังเหี่ยวยุ่น ความ

จำเลอะเลือนเปลือยโผล่ เสื่อมอำนาจและความเป็นเสรี ทั้งภายนอกและภายในเกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก

- ๓) มรณะ ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็น นิमितของบาปกรรม มีคนหรือของรักก็ต้องพลัดพราก จากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไรจะแก้ไขอะไรก็ ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้
- ๔) โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ความแค้นใจ เช่น เมื่อ สูญเสียญาติ เป็นต้น
- ๕) ปริเทวะ ความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่บ่นเพ้อไป ต่าง ๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
- ๖) ทุกข์ ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น^๑
- ๗) โทมนัส ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดรวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น
- ๘) อุปายาส ความคับแค้น หรือสิ้นหวัง ได้แก่ เราร้อน ทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น
- ๙) อัปปียสัมปโยค การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก

^๑ พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปกติจะต่อจากขรา ที่เป็นเช่นนั้นท่าน อธิบายว่า เพราะพยานั้นเป็นทุกข์ที่ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็ อาจจะไม่ มี และอีกประการหนึ่ง พยานั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว (วิสุทธิฎีกา ๓/๑๗๙) อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งก็พบว่ามีพยาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณี เช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วินย.ฎีกา ๔/๖๕.

เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือชิงชัง เป็นต้น

๑๐) ปิยวิปโยค การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

๑๑) อิจฉิตาลม การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง

๑๒) อุปาทานขันธ ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้งห้า เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอด ก็คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

ชุดที่ ๓ ทุกข์ ๒^๑ เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ ในแนวหนึ่ง ได้แก่

๑) ปฏิจันนทุกข์ ทุกข์ปิดบัง หรือทุกข์ซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัด ๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร่าร้อนเพราะไฟราคะและไฟโทสะ เป็นต้น

๒) อัปปฏิจันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปิดบังหรือทุกข์เปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเขี่ยน ถูกมีดฟัน เป็นต้น

ชุดที่ ๔ ทุกข์ ๒^๒ เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ อีกแนวหนึ่ง ได้แก่

๑) ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยปริยาย หรือทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกข์เวทนา

๑.๒ วิสุทธิติ.๓/๘๓-๘๔; วิกงค.อ. ๑๒๐; ปญจ.อ.๓๓๖; วินย.ฎีกา ๔/๖๓; วิสุทธิติ.ฎีกา ๓/๑๘๑

- ๒) นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยนิปริยาย หรือทุกข์โดยตรง ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ที่เรียกว่าทุกข์ทุกข์ หรือทุกข์เวทนา นั้นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬานิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก^๑ มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลกออกไป ขอยกมาจัดเป็นกลุ่ม ๆ ให้ง่าย ดังนี้

- ก) ชาตียุทธ ขราทุทธ พยาธียุทธ มรณทุทธ โสก-ปริเทว-ทุกข์-โหมนัสส-อุปายาสทุทธ
- ข) เนรียกทุทธ ตีรจณานิยิกทุทธ ปิตติวิสัยิกทุทธ มานุสสทุทธ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ของสัตว์ ตีรจณาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)
- ค) คัพโภกกันติมูลกทุทธ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพภะฐิติมูลกทุทธ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภะฐฐานมูลกทุทธ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์) ชาตัสสุปนินันธิกทุทธ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ชาตัสสปราเธยยกทุทธ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อตฺตูปักกมทุทธ (ทุกข์ที่ตัวทำแก่ตัวเอง) ปฐูปักกมทุทธ (ทุกข์จากคนอื่นทำให้)
- ง) ทุกขทุทธ สังขารทุทธ วิปริณามทุทธ
- จ) โรคต่าง ๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม ๓๕ ชื่อ
- ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน ๘ อย่างคือ

^๑ พ.ม.๒๙/๒๓/๑๙;๕๑/๕๒; พ.จ.๓๐/๖๘/๑๓; ๑๔๙/๗๔;๖๔๐/๓๐๖

ดี เสมอ สม สมภูฐานต่าง ๆ ประชุมกัน อุดแปรปรวน
บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและ
จองจำ เป็นต้น และผลกรรม

- ข) หนาว ร้อน หิว กระหาย อูจจาระ ปัสสาวะ ทุกข์
จากสัมผัสแห่งเลื้อยบงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน
- ฅ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา
ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง
ความตายของบุตร ความตายของธิดา
- ฉ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียภรรยา
ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสีย
ทิวภูมิ

ในมหาทุกข์ขันธ์ธสุตร และจุฬทุกข์ขันธ์ธสุตร^๑ พระพุทธ-
เจ้าตรัสถึงทุกข์ขันธ์ คือกองทุกข์ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหา
แก่มนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกข์ขันธ์ หรือกองทุกข์
เหล่านั้น ได้แก่

- ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งการ
สูญเสียชีวิต เนื่องมาจากการประกอบกิจการงานหา
เลี้ยงชีพ
- ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการ
อาชีพแล้ว ภรรยาไม่สำเร็จผล
- ฅ) แม้เมื่อภรรยาสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบาก
ใจ ในการที่ต้องคอยอารักขาภรรยาด้วย

^๑ ม.ญ.๑๒/๑๙๘/๑๖๙; ๒๑๓/๑๘๑

- ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียโภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูกโจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น
- จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดา บิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน
- ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน ๒ ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น
- ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับทุกข์เป็นอันมาก
- ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่าง ๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่าง ๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง
- ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับทุกข์ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่น ๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กละน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกข์กัณฑ์ธสุตฺร และจุฬทุกข์กัณฑ์ธสุตฺรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์

ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น
สังสารทุกข์^๑ อบายทุกข์ วัฏฏมุลกทุกข์ อาหารปริเยฐิทุกข์^๒
เป็นต้น^๓ อย่างไรก็ดี เรื่องทุกข์นี้เราสามารถพรรณนาแสดง
รายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของ

^๑ เช่น วิสุทธิ.๓/๑๒๖; วิภังค.อ.๑๘๘,๑๙๓; บางแห่งในจุฬินิทเทศ เช่น ๓๐/๖๘/๑๔
ฉบับอักษรไทย มี สังสารทุกข์ แต่ความจริงเป็นปาฐะที่คลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเป็น
สังขารทุกข์

^๒ ทุกข์ ๓ ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อย ๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องนำสังเวช หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้ง
แห่งความสังเวช) ๘ ประการ (เช่น วิสุทธิ.๑/๑๗๑; ที.อ.๒/๒๕๓; ม.อ.๑/๔๐๘;
ส.อ.๓/๒๕๐; ฯลฯ); อาหารปริเยฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือทุกข์
เกิดจากการหากิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่น ๆ ก็รวมอยู่
แล้วในคำบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

^๓ ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
(โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๕๐๑) หน้า ๑๓-๑๗ ทรง
ประมวลทุกข์ชื่อต่าง ๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ ๑๐ อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อ
เรียกใหม่ให้เป็นพวก ๆ กัน มีดังนี้ ๑. สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือชาติ
ชรา มรณะ ๒. ปกิณณทุกข์ หรือทุกข์จร คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส
(รวมทั้ง อับปิยสัมปโยค ปิยวิปโยค และอิจจิตาลาม) ๓. นิพัตถทุกข์ คือ ทุกข์
เนื่องนิตย์ หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ
๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา ๕. สันตাপทุกข์ ทุกข์คือความรำรุ่ม หรือทุกข์ร้อน
ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส ๖. วิปากทุกข์หรือผลกรรม ได้แก่วิปปฏิสาร
การถูกลงอาญา การตกอบาย ๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน
คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอริยารมณ เช่นได้ลาภแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา
๘. อาหารปริเยฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีวนทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วย
การหาเลี้ยงชีวิต ๙. วิวาทมุลกทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ หวั่นหวาด
ในการรบกัน ลูคดีกัน ๑๐. ทุกขขันธ หรือทุกข์รวบยอด คือ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕
เป็นทุกข์

มนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่าง ๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพคือตามที่เป็นจริง (ปริยญากิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้น ๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้สัจหน้าสิ่งที่มิได้อยู่ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลียงหนีอำพรางปิดตาหลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปลอบใจตน ประจวบดังว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่หรือตนเองหลีกหลบไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก แล้วเอาชนะอยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่อย่างชั่วคราวจนถึงโดยถาวร

๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อसारกฺขเจน)”^๑ ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่าไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแกน) ที่คาดคิดกันเอาไว้ว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน)

^๑ ขุ.ปฏี.๓๑/๗๙/๕๓;๑๐๐/๗๗;๖๗๕/๕๘๔; อ้างใน วิสุทธิติ.๓/๒๓๕

เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิवास) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้างสรรค์
 บันดาล (การกะ) เป็นผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว
 (สยงวสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่
 ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วย
 ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความ
 เป็นผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุ
 นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้
 เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความ
 บีบคั้นขัดแย้งขัดต่าง ๆ) ดังนี้เป็นอาทิ”^๑ จะสังเกตเห็นว่า
 ความหมายที่ว่าไม่มีสสารคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์
 กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้
 เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแก่นจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้น
 ย่อมฝืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลง
 นั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูก
 ครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตาม
 ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มี
 ตัวตนสิงสู่อยู่ครองจึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจ
 บังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัย
 นี้ คัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาคาว่า
 “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ
 (อวสวตุนญฺเจน หรือ อวสวตุนโต = เพราะไม่เป็นไปใน

^๑ วิสุทฺธิ.๓/๒๓๕-๖

อำนาจ)”^๑ และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้ว อย่าชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบโทรมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย^๒ ตลอดจนอรรถพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในขันธอื่น ๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้”^๓

ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการ (ธรรม/วัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธ/วัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ ๔ ประการคือ

- ๑) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่

^๑ วิสุทธิ.๓/๒๖๐, ๒๗๖

^๒ วิสุทธิ.๓/๒๔๖-๗; วินย.ฎีกา ๔/๗๙

^๓ วิภังค.อ.๖๓-๖๔; วินย.ฎีกา ๔/๘๐ อรรถพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร, ส.ข.๑๗/๑๒๗/๘๒

- ๒) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น
- ๓) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นเป็นกระบวนการธรรม
- ๔) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อย ๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกันระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ดำเนินไปเรื่อย ๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่าง ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไรก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการโดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัยสามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์ดลบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ม้า แมว มด รถ ร้าน บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำ

เรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสาร
 สำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันหาใช่
 เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือมันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจาก
 ส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลาย
 ออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะ
 อย่าง ๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ
 จะชี้ตัวลงไปที่ไหนก็ไม่มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตน
 สมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความ
 สัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการ
 ธรรมที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็น
 องค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียง
 ของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอย ๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะ
 ไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือองค์
 ประกอบใด ๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้
 กระบวนการ หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมัน
 ตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่
 ซ้อนลอยนั้น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่า
 ตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็นความ
 ปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่
 ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ
 มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้น
 ต่อไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการ
 แห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนต่าง

หากอยู่จริง ๆ ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นขวางขึ้นกระแสนอยู่ พาให้องค์ประกอบต่าง ๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้น ตัวตนซ้อนนั้นก็อาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมชาติทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่าง ๆ ค้ำจนหล่อเลี้ยงอำนวย ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวตนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพรากจากกันหรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวตนนั้นก็หายไปเหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่งน้ำแข็งก็ละลาย ตัวตนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไปเหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็ระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุ

ปัจจัย ว่างเปล่าจากตัวตนที่เป็นแก่นอันยืนยงคงตัว ปราศจาก
ตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะ
อ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น
พระบาลีว่า

“อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้า่มุง มีช่องว่าง
แวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือนฉันใด อาศัยกระดูก เส้นเอ็น
เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวตน (รูป)
ฉันนั้น”^๑

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิด
ที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?”

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่แน่ะมาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมี
ความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี่คือนอกแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัว
สัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมี
ศัพท์เรียกว่า รถ ฉันใด เมื่อขันธ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม)
ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์ ฉันนั้น แท้จริงทุกข์ (สภาพ
ไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจาก
ทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ”^๒

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาศัยเหตุมันก็

^๑ ม.ญ.๑๒/๓๔๖/๓๕๘

^๒ ส.ส.๑๕/๕๕๓/๑๙๘

เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ. เม็ดพืชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขา
หว่านในนา อาศัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้
ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ฉันใด ฉะนั้นเหมือนกัน ประดาจันทร์ ธาตุทั้ง
หลาย และอายตนะทั้ง ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุ
สลาย ก็ย่อมดับไป”^๑

ช่างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวม ๆ เข้าด้วยกัน
ก็เรียกว่ากองทัพ ตีกรามบ้านเรือนผู้คนและกิจการต่าง ๆ มาก
หลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวบเข้าด้วยกันใน
ท่าหนึ่ง เขาเรียกว่ากำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง
มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วนประกอบย่อย ๆ ออกไป
ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ
จนหาตัวตนอะไรเป็นขั้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมาย
แสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่กล่าวถึง
สัตว์หรือบุคคลเลย^๒

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรรถกถาจารย์ประมวลความหมาย
ของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม ๔ นัย คือ^๓

๑. สุนฺณโต เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าคือ ปราศจากตัวตน
ที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสภาวะ = สภาวะ คือตัวตน) หรือ
ว่างจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง
ไม่มีตัวผู้สั่งอยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มี

^๑ ส.ส.๑๕/๕๕๑/๑๙๗

^๒ ดู วิสุทธิ.๓/๒๑๔-๕

^๓ วิสุทธิ.๓/๒๔๗; ม.อ.๒/๑๕๑; วิกงฺค.อ.๖๓; และดูประกอบที่ วินย.ฎีกา ๔/๗๙-๘๐;
วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๔๘๐

ตัวผู้สวय นอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและนอกจากโดยการสมมติ พุดง่าย ๆ ว่า ว้างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น

๒. อสุสามิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสังขารธรรมทั้งหลายมันเป็นแต่เพียงกระบวนการเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)
๓. อวสวตุนโต เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมันจะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างไร ๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า อนิสสรโต แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่ หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือจะบงการหรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า อกมการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนาไม่ได้ หรือ จะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไรก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย หรือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา

หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ มันขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโถม มันโถมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น

๔. อตตปฏิหะเปโต เพราะแย้งต่ออตตาคือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอตตาทิ้งในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนการธรรม คือการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ่อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการหรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้นมิได้ เพราะถ้ามีก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก ๒ อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย ๔ ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามีผลสำคัญเป็นพิเศษควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะของความเป็นกระบวนการธรรม อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนการออกไป จึงขอนำมา

เพิ่มต่อไปด้วย คือ

๕. สุตตสงฆารปุณฺหโต หรือ สุตตธมฺมปุณฺหโต เพราะเป็นกองแห่งสังฆารทั้งหลายล้วน ๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) ล้วน ๆ หรือองคสมุฏาโรโต เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือเกิดจาก ส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหมดมาประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนชิ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตรีบุคคลตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้ เน้นอยู่แล้วในความหมายข้อที่ ๑. ข้างต้น)
๖. ยถาปัจจุยปวตฺติโต เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวม ๆ ว่า กระบวนธรรมนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมายข้อนี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง ๔ ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ ๓. และ ๔.)

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หหมด มันก็ดับ (จาก

สภาพอย่างนั้น) มันหาฟังเสียงเราอ่อนนวลขอร้องหรือปรารภณาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไร ๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมานี้ เน้นในแง่ที่เป็นลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรม แต่ความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรมคือนิพพาน ยังมีข้อที่พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีกดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิด ต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจหรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพส่วยเวทนา ต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรม หรือต่างหากจากการกระทำ แม้แต่นักปราชญ์ใหญ่ ๆ มากมายก็พากันติดอยู่ในกับดักของความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณาไตร่ตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้วก็ลงข้อสรุปว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี”^๑ ความรู้สึกในตัวตน คืออัตตาหรืออาตมันที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้ว

^๑ “Cogito, ergo sum” (วาตะของ René Descartes, ๑๕๙๖-๑๖๕๐)

ตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า “ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้)? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด?^๑ อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากการปรารถนาที่ดี การเสวยเวทณาก็ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันทิ ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการธรรมนั้น ฉันทินั้น และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบทอดกันอยู่ในกระบวนการเดียวกัน ว่าที่จริงความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พูดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันอยู่ในกระบวนการ และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปแต่ละขณะ ๆ ในขณะที่กำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะที่กำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา

^๑ ส.น. ๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗ (ดู พุทธธรรม หน้า ๑๓๔)

แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกันที่อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทฤษฎี ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยบคายอย่างนี้ ทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งในทฤษฎี ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทฤษฎี (ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัสตา,... เราไม่มีอัสตา,... เรากำหนดรู้อัสตาด้วยอัสตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใช่อัสตาด้วยอัสตา,...เรากำหนดรู้อัสตาด้วยสภาวะที่มีใช่อัสตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทฤษฎีดังนี้ว่า อัสตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบงการเป็นผู้เสวย ประสพวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้น ๆ”^๑

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวม เป็นตัวตนสมมติที่ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการธรรมเลย นอกจากโดยความยึดถือนั้น ขอบยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึงแม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้นเมื่อเกิดขึ้น

^๑ ม.มู. ๑๒/๑๒/๑๔ : คำอธิบายเพิ่มเติมในบทเสริม “กรรมกับอนัตตา ชัดกันหรือไม่?”
หน้า ๑๗๓

แล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนการ เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งมันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการได้ แต่มันเป็นปัจจัยฝ่ายอกุศลคือไม่เกี่วข้อง เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขึ้นกระแสนี้ คือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนการ จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่า ทุกขเวทนา ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติ ถือนั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือนั้นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระทั่งแตกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือนั้นในตัวตนนั้นก็มองเห็นแต่กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนการนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไอก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือนั้นนั้น เรียกว่า รู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ และไม่ต้องประสบโทษจากความยึดติดในสมมติ อีกด้านหนึ่ง ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่า กิเลส ขึ้นในกระบวนการตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ *ตัณหา* คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน *มานะ* คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ใฝ่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ *ทิฏฐิ*

คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือรู้เ็นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติหลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่านี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันสมมติและให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคนให้เข้าไปติด ก็คือการเล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่งไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือมั่นในตัวตนว่าเป็นของจริง แท้คงที่ถาวร สัตว์บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มิใช่สิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อดมัม หรืออัตตา (soul) นี้ ก็จะคงอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินไปเวียนว่ายตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินรออยู่เพื่อไปสู่นรกหรือสวรรค์นิรันดร์สุด แต่คำตัดสินของเทพสูงสุด ความเห็นของคนพวกนี้เรียกว่า **สัสสตทิฏฐิ** หรือ **สัสสตวาท** แปลว่า ความเห็นว่าเป็นเที่ยง คือเห็นว่า

สัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งก็เห็นว่ามีตัวตนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคลนั้นไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น สัตว์บุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า *อุจเฉททิฏฐิ* หรือ *อุจเฉทวาท* แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่าสัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิฏฐิ ๒ อย่างนี้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาดก็อาจกลายเป็นสัสสตทิฏฐิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอุจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ จุดพลาดที่เหมือนกันของทิฏฐิสุดโต่งทั้งสองอย่าง ก็คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีสัตว์ บุคคลที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนนั้นคงอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตนี้สิ้นสุด สัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาดสูญสิ้นไปด้วย นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล เมื่อไม่มีใครรับผล การกระทำใด ๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่าย ๆ ว่ากรรมไม่มีนั่นเอง ความเห็นและความยึดถือแนวนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี ๓ ทิฏฐิ คือ พวกหนึ่งเห็น

ว่าทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผล เรียกชื่อว่า *อภิริยทิจฺญู* หรือ *อภิริยวาท* พวกหนึ่งเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญไม่มีเหตุปัจจัย พูดย่าง ๆ ว่าเห็นว่ามีเหตุ เรียกชื่อว่า *อเหตุกทิจฺญู* หรือ *อเหตุกวาท* และพวกหนึ่งเห็นว่าหรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นसारได้ เรียกชื่อว่า *นัตถิกทิจฺญู* หรือ *นัตถิกวาท*

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการธรรม เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่โหนมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่โหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้ง *สัสสตทิจฺญู* และ *อุจฺเจททิจฺญู*, ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้ง *นัตถิกทิจฺญู* และ *อเหตุกทิจฺญู*, ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนเป็นไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็นการมีผลโดยไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการเอง (เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา และความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้ายคุณสมบัติของจิตใจหรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่างกึ่งสมมติก็ว่ากระบวนการนั้นแหละเป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิด

ผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้คงตัว ตัวตนนั่นอาจปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไมเป็นอันทำหรือการกระทำไม่มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอกิริยทวิภูติหรืออกิริยวาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

“ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่นามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แล ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคนก็หาไม่มี นามและรูปนี้ว่างเปล่า ถูก (ปัจจัย) ประดังขึ้น เหมือนดังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) เช่นกับหญ้าและฟืน”^๑

“ทุกข์นั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หาไม่มี, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี”^๒

“ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้ส่วยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมทั้งหลายล้วน ๆ เป็นไป (กระบวนการ), อย่างนี้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ ต้นปลาย ก็ไม่เป็นที่รู้ได้ เหมือนดังก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้นไม้เป็นต้น แม้ในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ก็ยังไม่เห็นการ

^๑ วิสุทธิ.๓/๒๑๖

^๒ วิสุทธิ.๓/๑๐๑

ที่จะไม่เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)”

“พวกเดียรฉัตร ไม่รู้ความข้อนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อสยวสี = ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่เป็นตัวของตนเอง ต้องขึ้นต่อผู้อื่นด้วยการยึดถือผิด) ยึดเอาสัตตัตถสัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์บุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เทียงแท้ยั่งยืน (เป็นสัสสตะ) บ้าง ว่า ชาติสูญ (เป็นอุจเฉทะ) บ้าง พากันถือทิฏฐิ ๖๒ อย่าง ขัดแย้งกัน และกัน, พวกเขาถูกมัดด้วยเครื่องพันธนาการคือทิฏฐิ ถูกกระแสตัณหาพัดพาไป, เมื่อล่องลอยไปตามกระแสตัณหา ก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่วามาอย่างนี้ ย่อมเข้าใจปรุโปร่ง (แทงตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ่งละเอียดและว่าง

“กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนดั่งว่า ไฟมิใช่อยูในแสงแดด มิใช่อยูในแว่นแก้ว (อย่างเลนส์นูน) มิใช่อยูในมูลโคแห้ง (ที่ใช้เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มีใช้อยู่ภายนอกจากวัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉนั้นใด, วิบากก็หาไม่ได้ที่ภายในกรรม แต่ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่าก็ไม่มิในวิบากนั้น กรรมว่างจากผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่ผลก็อาศัยกรรมนั้นแหละเกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉนั้นนั้น แท้จริง ในกระบวนการแห่งสังสาระนี้ เทพก็ตาม พรหมก็ตาม ผู้สร้างสังสาระ หามีไม่มีแต่ธรรมทั้งหลายล้วน ๆ เป็นไป ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย”^๑

“ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพร้อมพร้อมแล้วอย่างนี้ เป็นทุกข์

^๑ วิสุทฺธิ.๓/๒๒๖-๗

ไม่เพียง คลอนแคลน เป็นของชั่วคราวไม่ยั่งยืน. ธรรมทั้งหลาย ก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็นเหตุกัน, ในกระบวนการความเป็นไปนี้ จึงไม่มีทั้งตัวตน (อัตตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

“ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความประกอบ พร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย, พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อความดับ แห่งเหตุทั้งหลาย. เมื่อเหตุทั้งหลายระงับไป วงจร (วัฏฏะ) ขาด ก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ย่อมมีเพื่อการทำความจบสิ้นทุกข์อย่างนี้. เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ จึงไม่มีทั้งขาดสูญ ไม่มีทั้งเที่ยงแท้ยั่งยืน”^๑

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาช่วยให้เกิดความกระจ่างแจ้ง ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

- ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสสตวาท) และลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ (อุจเจทวาท)
- ข. ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่ามีเทพสูงสุดผู้สร้างสรรพบันดาลโลก กำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ (อิศวรนิรมิตวาท)
- ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักกรรมตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าการกระทำไม่มีผล ทำไม่เป็นอันทำ (อิกิริยวาท) ปฏิเสธลัทธิกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท เช่น ลัทธินิครนถ์) ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิเสียงโชคที่ถือว่า ทุกอย่าง

^๑ วิสุทธิ-ฎีกา ๓/๓๘๓

เป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย (อเหตุวาท) และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าไม่มีอะไรเลย (นัตถิกวาท)

- ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากจุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท (ลัทธิที่ถือว่ามัวอาตมมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้านหรือสามอย่างของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อย ๆ ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทหนฺตตา)” และมักมีข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา”^๑ หรือที่ตรัสในรูปคำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า “รูป ฯลฯ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” เมื่อได้รับคำถามทูลตอบว่าไม่เที่ยง ก็ตรัสต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?” เมื่อได้รับคำถามทูลตอบว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่านั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา?”^๒

^๑ เช่น ส.สพ. ๑๘/๑/๑

^๒ เช่น ส.ข. ๑๗/๑๒๘/๘๓

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้ อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับสลาย เป็นปัจจัยส่งผลต่อกัน สืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

- ๑) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลาย ๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนการทั้งหมด **ไม่คงที่ = อนิจจตา**
- ๒) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย ๆ ต้องผันแปรไปทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ **ไม่คงตัว = ทุกขตา**
- ๓) ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแกนถาวรที่จะบังการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย **ไม่เป็นตัว = อนัตตตา**

ถ้ามองดูลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่ง ๆ นั้น เป็นที่รวมขององค์ประกอบต่าง ๆ มากมาย ที่มาแออัดยัดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่างล้วนแต่กำลังเกิดดับแตกสลายไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพรากกระจัดกระจายกันออกไปเต็มไปด้วยความบีบคั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไปไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุม

ความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแสเป็นกระบวนการอันหนึ่งอยู่ไม่เป็นตัวใด ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันใดเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นย่อมเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวงคือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือทั้งสังขารและวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่ต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป หมายความว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร (คือ นิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตาแต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์ โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาแล้ว ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรมเป็นสำคัญ ส่วนความเป็นอนัตตาของวิสังขารหรืออสังขตธรรม ยังเป็นเรื่องที่จะต้องหาความกระจ่างแจ้งกันต่อไปอีก

๔. อัตตา-อนัตตา และอัตตา-นิรัตตา

ในสูตรนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุลุคจุดหมายแห่งชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง

แล้วว่า เป็นผู้ที่ *ไม่มีทั้งอดีตและนิรุตตา* หรือทั้ง *อดีต* และ *นิรุตต์*^๑ แปลเป็นไทยง่าย ๆ ว่า *ไม่มีทั้งอดีตและไร้อุตตา* หรือ *ไม่มีทั้งตัวตนและไร้อัตตา* คัมภีร์มหานิทเทสอธิบาย “*อดีต*” หรือ “*อดีต*” ว่าได้แก่ *อตตทิกฺขุ* คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือ *สัสสตทิกฺขุ* คือความเห็นว่ามีตัวตน (มีตัวตนที่) เทียงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป และ “*นิรุตตา*” หรือ “*นิรุตต์*” ว่าได้แก่ *อฺจนฺตทิกฺขุ* คือ เห็นว่า (ตัวตน) ขาดสูญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย “*อดีต*” หรือ “*อดีต*” ว่าได้แก่ สิ่งที่ยึดไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ “*นิรุตตา*” หรือ “*นิรุตต์*” ว่า ได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ ท่านปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตน ขาดสูญ) *ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่ต้องจะต้องปล่อย หรือต้องสลัดทิ้ง* คัมภีร์มหานิทเทสอธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้ พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว^๒ ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบาย ข้างต้นนี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลักอนัตตาครบถ้วน สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐเป็น *อดีต* และ *นิรุตต์* บ้าง เป็น *อดีต* และ *นิรุตต์* บ้าง ดู พ.ศ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔ และดูประกอบ ๒๕/๔๑๑/๔๘๙; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๓๕/๕๔๕) แต่ฉบับอื่น ๆ เท่าที่พบเป็น *อดีต* และ *นิรุตตา* ทั้งนั้น

๒ ดู พ.ม.๒๙/๑๐๗/๙๗; ๔๒๗/๒๙๗; ๗๒๑/๔๒๖ และดูประกอบ พ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗; ๑๖๔/๑๒๙; พ.จ. ๓๐/๔๐๒/๑๙๓

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่น อย่างหยาบ ๆ ก็ถือเอารูป คือร่างกายเป็นตัวตน เมื่อคิดลึกซึ้งลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตนไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็นได้อย่างชัด ๆ โต้้ง ๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือคุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็นตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดเอาขันธฺใจขันธฺหนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวม ๆ คลุม ๆ ทั้งกายและใจ คือขันธฺ ๕ ทั้งหมดว่าเป็นตัวตน บ้างคิดแยกย่อยลึกซึ้งต่อไปอีกว่าทั้งกายและใจ หรือขันธฺหมดทั้ง ๕ เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็นอัตตาหรืออาตมันตัวแท้ตัวจริงเป็นแก่น เป็นแก่นของชีวิตซ่อนอยู่ภายในขันธฺ ๕ หรืออยู่นอกเหนือจากขันธฺ ๕ แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่อีกชั้นหนึ่ง เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลายพากันคิดค้นเรื่องตัวตนนี้ โดยโยงเข้ากับการค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวสัจธรรม หรือบรมธรรม บางท่านก็ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้ตัวจริง เป็นอัตตาหรืออาตมันสูงสุด อย่างที่บัญญัติเรียกว่า ปรมัตถมันบ้าง พรหมมันบ้าง พระผู้เป็นเจ้าบ้าง ต้องยอมรับว่าเจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าความคิดอย่างสูง มีความรู้ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเป็นเจ้าทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึงก็ประณีตลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่ตราบใดที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็พึงทราบว่ายังไม่ใช่สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่

ปรมาตมธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูกเคลือบคลุม และยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้นั้นมีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มีใช่เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกันบังให้พรัมมวหรือบิดเบือนโดยภาพเก่า ๆ ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกจุดรั้งไว้ด้วยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมากไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอดถึงสภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่าแม้ว่าสมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อนไม่ใช่เป็นสภาวะที่จริงแท้และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขั้น ๕ แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเครื่องพรางตาตัวเอง ๒ อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้นสุดท้าย กล่าวคือ

- ๑. **บัญญัติ (concept) แห่งอัตตา** คือมโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดมาตั้งแต่ครั้งยึดติดในตัวตนหยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกันหรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไปเกี่ยวข้องกับสภาวะใด ๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกันบัง เกิดความพรัมมวหรือบิดเบือน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้นั่นเองที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์

๒. ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาท่าอย่างหยาบ ๆ ขั้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วยและนำไปใช้ในการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องจูดรั้งเขาไว้ให้ไม่อาจเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้นั้นได้

ถ้าพูดอย่างสั้น ๆ ก็คือ สมณพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พันกันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พูตรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาหลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตนไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลยวนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม ความหลุดพ้นนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตะสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละความยึดถือในอัตตาได้แล้ว, แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมคือสังขาร ถ้าพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติเป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้จะเป็นอัตตาไม่ได้ พุดง่าย ๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็น

อรรถาภิธานของจริง

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอรรถา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือ ในเมื่ออรรถาหรือตัวตนไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงของสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดถือเอาไว้ ฉะนั้นในสุดตนิบาตที่อ้างข้างต้น คำว่า “อตุตา” หรือ “อตุต” จึงแปลได้ ๒ อย่างคือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตนก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง อีกประการหนึ่ง ในสุดตนิบาตที่อ้างถึงนั้นแหละ ท่านกล่าวถึง “อตุตา” คู่กับ “นิริตุตา” หรือ “อตุต” คู่กับ “นิริตุต” และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอตุตาหรืออตุตัง และไม่มีทั้งนิริตุตาหรือนิริตุตัง นิริตุตาหรือนิริตุตัง ก็แปลได้ ๒ อย่างเช่นเดียวกับอตุตาหรืออตุตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอตุตาหรือการถือว่า (อตุตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่าเมื่อไม่ยึดถือว่ามีอตุตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือผิดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้ว ก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่า ไม่มีอตุตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายดีอยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิกยึดได้แล้ว ก็จบเรื่อง ไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ต้องปล่อย เหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน (นตถิ อตุตา กุโตนิริตุตฺตํ วา)”^๑

^๑ พ.ศ.๒๕/๔๒๑/๕๑๔; อธิบายใน พ.ศ.๒๕/๗๒๑/๔๒๖

ฟังสังเกตด้วยว่า ถ้าจะพูดกันให้ถูกต้องจริง ๆ แล้ว แม้แต่คำว่าความยึดถืออัตตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่าความยึดถือในภาพของอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา เพราะอัตตาเป็นเพียงสิ่งสมมติ ไม่มีอยู่จริง ในเมื่ออัตตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อัตตา หรือไม่ยึดถือบัญญัติของอัตตาเท่านั้น ไม่ต้องละอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อัตตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่งขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพนั้น แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็จะเอาภาพหรือคราบของอัตตาไปปะติดหรือป้ายหรือฉาบทาสิ่งนั้นให้ไม่เห็นตัวจริงหรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้นกิจที่จะต้องทำก็คือ เลิกถอนความยึดติดถือมั่นในภาพอัตตาที่เคยมี แล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอัตตา และทั้งไม่ตกไปในนิรัตตาก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งสมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่าทัน ใช้โดยไม่ยึดติดมั่นก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถือมั่นก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอัตตาไปใส่ให้อะไรอีก ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึดเป็นอัตตาอีก ตลอดจนไม่ต้องไปค้นหาอัตตาที่ไหนอีก เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแต่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิก

ยึดถือขั้น ๕ เป็นอัตตา เมื่อเลิกยึดอัตตาแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ต่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของการเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ ซึ่งมีอยู่แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้วและก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือไม่มีอัตตา สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าไปหาสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้คืออสังขตธรรม ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตาอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่าเป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่าง ๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาตมันใหญ่ อันเป็นสากลที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระเจ้าผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น ที่ว่าไม่จำเป็นก็เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายก็มีอยู่ได้เอง กระบวนการก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เอง โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องต้นจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวะธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่มียู่ก่อนเป็นเบื้องต้นแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวะธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้องไปวุ่นวายตอบคำถามย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมีอยู่ก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่า

ใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้าหรือว่าพระเจ้านามาจากไหน ถ้าจะว่าการที่สภาวะธรรมทั้งหลายหรือกระบวนการธรรมต่าง ๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไปคือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็นและไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือพระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนการอีกชั้นหนึ่ง กระบวนการจะเป็นไปอย่างไรก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนการจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้านี้ก็ไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่าง ๆ เกิดดับก็เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดแก่กันในกระบวนการ การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการเสียมากกว่า ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้านับว่า พระเจ้ามีอำนาจเปลี่ยนแปลงได้ ก็จะให้สภาวะธรรมเป็นไปตามพระประสงค์ เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างโน้น เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนการก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนการก็คงเป็นไปตามของมันตามเหตุปัจจัย ถ้าจะว่า ที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎและผู้วางกฎก็ยังอยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดตัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีผู้สร้างกฎ

ด้วยซ้ำ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่มีมันเป็นอย่างนี้คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นไปอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวะธรรมทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างบันดาลและการที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรมก็มีอยู่ตามสภาวะของมันโดยไม่ต้องมาโยงเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่าง ๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้าหรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)^๑

^๑ ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็อยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้า ก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมาเมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยจนลืมความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Hans Küng (ใน *Does God Exist? An Answer for Today*, trans. Edward Quinn. London: Collins, 1980, pp.594-602) เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับ นิพพาน ก็ตระหนักถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรพบันดาลโลก

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระผู้สร้างผู้บันดาลโลกและชีวิต เพราะตามที่ย่อมเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้นจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้องลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมีใ้เรื่องแปลกที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตาหรืออาตมันและพระผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญญามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียดซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสาระก็พากันมวนเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกันนี้ การที่พระพุทธเจ้าซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยายบัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตาหลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไรโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้ โดยไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งแห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึกที่มหาชนพากันมาตกติดอยู่ นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้น แม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจจตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความ

คิดเรื่องอัตตา ความเป็นอนัตตาจึงเป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็นอนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้อธิบายลักษณะ และทุกขลักษณะเป็นเครื่องช่วยชี้แนะ ข้อที่ว่าอนัตตาเห็นได้ยากจะต้องใช้อธิบายและทุกขตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าสำคัญของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาที่ดี เป็นเรื่องที่พระอรรถกถาจารย์ก็ได้ตระหนักอยู่แล้ว ดังจะยกคำกล่าวของท่านมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้^๑

“แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วยความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอัตตานั่น จึงไม่สม. จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตา ฉะนั้น^๒

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะ ด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ก็ถ้า

^๑ วิกงฺค.อ.๖๓-๖๔; และบางส่วนใน ม.อ.๒/๑๕๑-๒; วินย.ฎีกา ๔/๘๒

^๒ ม.อ.๑๔/๘๑๘/๕๑๒

รูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นข้องขัด=ทุกข์) และใคร ๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้. แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่ารูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้^๑

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา^๒

“เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่อถ้วยชาม ชัน หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ‘โอ้ อนิจจัง’ อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ, เมื่อผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนามเป็นต้น ทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ‘โอ้ย ทุกข์นะ’ อย่างนี้ ทุกข์จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระจ่างแจ้ง เข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก บัญญัติได้ยาก

^๑ ส.ป.๑๗/๑๒๗/๘๒

^๒ เช่น ส.ป.๑๗/๔๒/๒๘

“อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะนั้น พระตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้น, จะปรากฏก็แต่ในอุบัติกาลของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จริงอยู่ ท่านดาบสและปริพาชกทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ดังเช่นสร้งคศาสดา เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่า อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่า อนัตตา แม้หากว่าท่านสร้งคศาสดา เป็นต้นเหล่านั้นจะพึงสามารถกล่าวว่อนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่มาประชุมกันก็คงจะมีการบรรลุมรรคผลได้ แท้จริง การบัญญัติ (ยกขึ้นมาวางให้ดู) อนัตตลักษณะมิใช่วิสัยของใคร ๆ อื่น, หากเป็นวิสัยของพระสัมพันธัญญ์พุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวดังนี้”

อัตตา กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้คือ อัตตา กับ มานะ

อัตตา เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น อาตมัน แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่าตัวตนหรืออัตตานี้ ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อ

ที่บัญญัติขึ้นหรือตั้งขึ้นสำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่ง ๆ อรรถานี้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้น ก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริง ๆ หรือเป็นตัวตนจริง ๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติ ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอรรถานี้ ฟิงทราบว่า อรรถาไม่ใช่เป็นกิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอรรถาไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอรรถาที่ใครจะละได้ อรรถามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่มีอรรถา หรือไม่เป็นอรรถา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พุดอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอรรถา ละความยึดถือว่าเป็นอรรถา หรือถอนความหลงผิดในภาพของอรรถา หรือในบัญญัติแห่งอรรถาเสียเท่านั้น เรื่องอรรถาและการปฏิบัติต่ออรรถาในความหมายที่ใช้ทั่วไปมีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสูตรนิบาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า อรรถา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อตตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของอรรถาในกรณีนี้ออกไปว่าหมายถึง การยึดถือในอรรถา หรือการยึดถือว่ามีอรรถา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับนิรัตตาซึ่งหมายถึง การยึดถือว่าไม่มีอรรถา หรือการถือว่าอรรถาขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ ความหมายของอรรถาในกรณีนี้ เป็นความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ ทิฏฐิ อันได้แก่ความเชื่อถือ หรือความยึดถือในอรรถา ที่เรียกว่าอตตทิฏฐิ หรือ อตตานุทิฏฐิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทสและจุฬินิทเทส ที่อธิบาย

สุดตนิบาตตอนที่อ้างนั้น จึงไขความคำ “อิตตา” หรือ “อิตตัง” ว่าได้แก่ อัตตทวิภูติ หรือ สัสสตทวิภูติ ในเมื่ออิตตาในกรณีนี้ หมายถึงตัวทวิภูติ ซึ่งเป็นกิเลส (คือ ทวิภูติต่ออิตตา หรือทวิภูติว่ามีอิตตา) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสุดตนิบาตนั้น จึงมีข้อความบาลี กล่าวถึงการละอิตตาว่า “ผู้ละอิตตา (อตุตฺตมฺหิ)”^๑ บ้าง “ละอิตตา (คืออิตตทวิภูติ หรือสัสสตทวิภูติ) ได้แล้ว (อตุตฺ ปหาย)”^๒ บ้าง

ยังมีการถกเถียงเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถกเถียงทวิภูติ กล่าวคือ ทวิภูตินั้นเป็นการถกเถียงว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวรเป็นต้น ส่วนการถกเถียงเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถกเถียงสำคัญ หมายความว่า ถกเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถกเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถกสูงต่ำ ถกตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี้ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถกเถียงนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า *มานะ*^๓ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เจ่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิใจ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลส

^๑ พ.สุ.๒๕/๔๑๑/๔๘๙ (ดูประกอบ พ.ม.๒๙/๑๒๒/๑๐๗)

^๒ พ.ส.๒๕/๔๑๒/๔๙๑ (ดูประกอบ พ.ม.๒๙/๑๖๔/๑๒๙)

^๓ ในที่นี้ จะไม่พูดถึงความหมายของมานะอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน ซึ่งคลื่อนคลาดไปห่างไกล กลายเป็นความเพียรพยายาม เหตุที่ไม่พูดถึงก็เพราะจะล้าเลยเข้าไปในแดนของเรื่องภาษามากเกินไป

อย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทฤษฎี จึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อิตตา” ในความหมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่าคนนั้นมีอิตตามาก อิตตาเขาใหญ่ อย่าเอาอิตตามาว่ากัน อย่าให้อิตตาแรงนัก ดังนั้นเป็นต้น พึงตระหนักว่าการใช้อิตตาอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกัน ตลอดจนกดขี่กัน นอกจากนี้พึงสังเกตว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่าเทียมกับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถือว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขาด้อยกว่าเขา เพราะตราบใดที่ยังเป็นการถือ ตรานั้นก็ยังคงเป็นการกำเริบ การจำกัดตัว และการกดขี่หรือเบ่งพองของจิต ซึ่งอาจจะไม่ตรงเท่าเทียมกับความเป็นจริง หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อนความกำเริบกดขี่เบ่งพองของจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการที่รู้ตามเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่ารู้ ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

สรุปความอีกครั้งหนึ่งว่า อิตตา อนัตตา เป็นเรื่องของสภาพความเป็นจริงที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยปัญญา หน้าที่ของเรามีเพียงแค่ว่ารู้เข้าใจให้ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่เป็นอิตตา ก็จบเท่านั้น ส่วนมานะเป็นอาการของจิตที่จะต้องแก้ไขไถ่ถอน หน้าที่ของเราคือ พยายามเลิก

ละกำจัดมันเสีย แต่ทั้งสองอย่างนี้ก็สัมพันธ์กัน มาบรรจบกัน
 ในขั้นสุดท้าย กล่าวคือ การรู้เข้าใจอนัตตา ทำให้ละมานะได้
 เมื่อรู้เข้าใจว่าไม่มีอัตตา เลิกยึดถือว่าเป็นอัตตาแล้วก็หมดมานะ
 หมายความว่า เมื่อรู้เข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายไม่เป็นตัวตน มองเห็น
 ความไม่เป็นตัวตน (เห็นอนัตตา) แล้ว ก็หมดความถือตัวถือตน
 ไม่ทะนงตน ไม่ลำพองตน เลิกสำคัญตนว่าสูงต่ำยิ่งใหญ่ เป็นต้น
 (หมดมานะ) เหมือนอย่างพุทธพจน์ที่ว่า

“ผู้หยั่งรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา จะลุถึงภาวะที่ถอน
 เสียได้ ซึ่งอัสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานใน
 ปัจจุบันนี้แหละ”^๑

^๑ อ.ว.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; ป.อ.๒๕/๘๙/๑๒๘

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่าง ๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะอื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยง เป็นภาวะที่ปรากฏชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกข์ตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับสุดท้าย อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความเข้าใจในทุกข์ตาและอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ประการ ของไตรลักษณ์ คือ

๑. “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข”^๑

^๑ที.ม.๑๐/๑๘๖/๒๒๘; ส.นิ.๑๖/๔๖๑/๒๒๘; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที.ม. ๑๐/๑๔๗/๑๘๑; ส.ส.๑๕/๒๕/๘; ๖๒๓/๒๓๒; พ.อ.ป.๓๓/๑๗/๓๕

๒. “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)”^๑

พุทธพจน์ข้อที่ ๑ ชี้ถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจ คงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดา ของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้อง จะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูก ครอบงำอำยิบีบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา คุณค่าข้อนี้เน้นความหลุดพ้น เป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตตระ เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำจิต*

พุทธพจน์ข้อที่ ๒ ชี้ถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้องดีงาม ในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึงบรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งชีวิตและโลกล้วน

๑ พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีความสำคัญอย่างมาก มาใน ที.ม.๑๐/๑๐๗/๑๔๑; ๑๔๓/๑๘๐; ส.ส.๑๕/๖๒๐/๒๓๑; พระเวทตะ และ พระสารีบุตร กล่าวคล้ายกันนี้ใน ขุ.เกร.๒๖/๓๘๒/๓๖๓; ๓๘๖/๔๐๕

เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลายเปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร่งรีบ เตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัด ขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญา อันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกียะ เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำกิจ*

คุณค่าข้อที่ ๒ นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกชั้นทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัว จนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบการทำงานอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการทำบุญเพียรแสวงหาโพธิญาณของ

พระพุทธเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ชุดที่ ๑ : “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท”^๑

ชุดที่ ๒ : “มหาบพิตร ธรรมเอกอันเดียวที่ยึดเอาประโยชน์ (อัตถะ) ให้ได้ทั้งสองอย่างคือ ทั้งประโยชน์บัดนี้ (หรือประโยชน์ สามีญที่ตาเห็น=ทิฏฐุธัมมิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป=สัมปรายิกัตถะ) นั้น มีอยู่ ฯลฯ นั้น คือ ความไม่ประมาท (อัปมาทะ) ฯลฯ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมยึดเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บัดนี้ และประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่าธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็เพราะ บรรลุประโยชน์ (ทั้งสองนี้)”^๒

ชุดที่ ๓ : ๑. “ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้ว ด้วยศีล อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ ย่อมประสบกองโภค อันใหญ่”^๓

^๑ ส.นิ.๑๖/๖๗/๓๕; ข.จุ.สตุตทก.๒๓/๖๙/๑๓๗

^๒ ส.ส.๑๕/๓๗๘-๓๘๐/๑๒๖-๗; และดู ส.ส.๑๕/๓๘๕/๑๓๐; ข.จุ.ปญจก.๒๒/๔๓/๕๓; ข.อ.ติ.๒๕/๒๐๑/๒๔๒

^๓ ข.จุ.ปญจก.๒๒/๒๑๓/๒๘๑; และดู ที.ม.๑๐/๘๐/๑๐๒; ที.ปา.๑๑/๒๙๑/๒๔๘; ข.อ. ๒๕/๑๗๐/๒๑๗; นอกจากนี้ พึงดูข้อความตอนต้นที่ไม่ได้คัดมา ณ ที่มาข้อก่อนด้วย

๒. “ภิกษุทั้งหลาย โพธิ (ความตรัสรู้) อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, แม้นหากพวกเขาจะพึงเพียรพยายามอย่างไม่ระย่อทอดอຍ ฯลฯ ไม่นานเลย แม้พวกเขาจะประจักษ์แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เข้าถึงได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาตินี้ทีเดียว”^๑

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมีรายละเอียดที่พึงทราบเพิ่มเติมอีก จึงจะได้อธิบายต่อไป

๑. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วนคลุมนยอดของระบบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึงทำความเข้าใจโดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมาประมวลแสดงเป็นขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แม้ในหนังสือนี้เองก็ได้บรรยายไว้ทั่ว ๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่จะพูดไว้พอเป็นแนวสำหรับความเข้าใจอย่างกว้าง ๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์

^๑ อ.พ.๒๐/๒๕๑/๖๔

จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มข้นชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ ๒ ขั้นตอนคือ

ขั้นตอนที่ ๑ เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียงเป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางที่ถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา) แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญ หรือบางที่ถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติดซึ่งเป็นภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ในขั้นตอนที่ ๒ ต่อไป ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ ๒ เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมดาอย่างแท้จริง ความรู้สึก

เบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสีย นั่น ก็หายไ้ กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่หมิ่นเบื้อ มีแต่ความรู้ชัด ตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วย ทำที่ของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย พัฒนาการทางจิตปัญญาขั้นนี้ในระบบ การปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า สังขารูปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะ ในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ ๒) จะมีลักษณะ และผลข้างเคียงที่สำคัญ ๒ ประการคือ

๑) **ความปลอดทุกข์** คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึก บีบคั้นที่เกิดจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาศัยอาภิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สดชื่น เบิกบานไร้กังวล ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตาม ความผันผวนปรวนแปรขึ้น ๆ ลง ๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูก กระแทกกระแทกเนื่องจากความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพราก เป็นต้น ลักษณะข้อนี้มีผลครอบคลุมไปถึงจริยธรรมด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายทุกข์ของตนแก่ผู้อื่นหรือ แก่สังคม ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาทางจริยธรรม โดยทั่วไป และในแง่ที่มีจิตใจซึ่งมีสภาพซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้น

ของคุณธรรม โดยเฉพาะความเมตตากรุณา ความมีไมตรีจิต มิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่จริยธรรมเป็นอันมาก

๒) ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความติดใจ ครอบงำ ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น โปร่งโล่ง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์ ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการ หรือใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบชั่วร้ายและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่าง ๆ ตามอำนาจบังคับบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่าง ๆ ที่ตั้งตามเหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลสเช่นความเกียจคร้าน ความห่วงผลประโยชน์เป็นต้นมากอยยัดถ่วงหรือตั้งให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ ๑ นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยังไม่สมบูรณ์สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่างเดียว ก็มีช่องทางเสียคือ อาจก่อให้เกิดโทษได้ ตามหลักที่ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้^๑ กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบายมีความสุขแล้ว กิตติใจเพลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น แล้วหยุดความเพียรพยายามเสีย หรือปล่อย

๑ กุสโล ธมฺโม อกุสลสุตฺต ธมฺมสุตฺต อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (อภิ.ป.๔๐/๔๘๘ ๑๕๕); อธิปติปจฺจเยน (๔๐/๔๙๘/๑๖๐); อุปนิสฺสยปจฺจเยน ๔๐/๕๔๕/๑๗๖)

ปลະละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ ไม่จัดการแก้ไขปัญหภายนอกที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ว่า

“นันทิยะ อย่างไรอริยสาวกจะถือว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท? อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...ประกอบด้วยศีลทั้งหลาย ที่พระอริยะยอมรับ... อริยสาวกนั้นพอใจ (หรืออิมพอะ=สันโดษ) ด้วยความเลื่อมใส...ด้วยศีลทั้งหลาย ที่พระอริยะยอมรับเหล่านั้น ย่อมไม่พยายามให้อิ่งขึ้นไป ฯลฯ อย่างนี้แล นันทิยะ อริยสาวกถือว่าเป็นอยู่ด้วยความประมาท”^๑

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ จะต้องปฏิบัติตามหลักการที่จะให้เกิดคุณค่าข้อที่ ๒ ควบคู่กันไปด้วย

๒. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น เป็นธรรมดาที่ว่า ปุุณชนทั้งหลายมักมีความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก) เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัว เกิดความจำเป็นขึ้นเฉพาะหน้า จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหา หรือกิจที่จะต้องทำ แล้วดิ้นรนหรือบางทีถึงกับตะลึงตะลานที่จะพยายาม

^๑ ส.ม.๑๙/๑๖๐๑/๕๐๐

แก้ไขปัญหาก็ทำหรือนั้น ๆ ซึ่งบางครั้งก็แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสียหรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไขหรือทำได้สำเร็จ ก็ต้องเดือดร้อน กระวนกระวายมาก และยากที่จะสำเร็จอย่างเรียบร้อยด้วยดี อาจเป็นอย่างที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยับเยิน

ข) ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาลุล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะหน้าเสร็จไปทีหนึ่งแล้ว ก็นอนกายนอนใจ เฝ้าแสวงหาแต่เสพแต่ความสุขสำราญ หลงใหลมัวเมาในความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็เพลิดเพลินติดในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววัน ๆ ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อมและภัยที่อาจมาถึงในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ ถ้ายังไม่จบจวนตัว ก็ผัดผ่อนรอลงเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลึงตระลึงแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวนเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยินเกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอันจบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ เรียกว่าความประมาท ซึ่งแปลง่าย ๆ ว่าความละเลย หลงเพลินปล่อยตัว ทอดทิ้งกิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ ไม่กระตือรือร้น ขวนขวาย เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้านขาดความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามกับที่กล่าว

มานั้น เรียกว่า ความไม่ประมาท หรือ อปัมฺพาท แปลง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเฝ้าเตือน และควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึงสิ่งที่ต้องเว้นและสิ่งที่ต้องทำ ใส่ใจที่จะเว้นและจะทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของ กาลเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอม ถลำพลัดไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้งโอกาสสำหรับ ความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่ จุดหมาย หรือในทางแห่งความดีงามไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการ โดยรอบคอบ กล่าวได้ว่า ลักษณะสำคัญของอัปมฺพาท หรือ ความไม่ประมาทนี้มี ๓ อย่างคือ

๑) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุก ๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาลละและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่าง มีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

๒) ไม่หลงระเหิร ไม่มัวเมา ระวังระวังควบคุมตนอยู่ เสมอ ที่จะไม่ให้เผลอพลัดลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลำ ลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

๓) เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือ- รือร้อนขวนขวายในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลยแต่จะมักเขม้น ในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียก ว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความ ไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่ คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับ

กลายเป็นไป ไม่รอเวลาและไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นอยู่เองว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมมีอยู่อย่างเดียวคือ พึงเร่งรัดทำการตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งขวนขวายป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุตัวปัจจัยนั้น เช่น รู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลายอันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นดำรงอยู่ได้นานที่สุดและบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนัยนี้จึงเรียกว่าคุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบีบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำกิจนั้น ก็คือ *ทุกข์* แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ท่าทีต่อการทำกิจแตกต่างกันออกไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแตกต่างกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนำมากล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ ๓ แบบคือ

๑. *ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ* ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลินเพลินอยู่ในความสุขสบาย ปล่อยปละละเลยกิจ เพลิดเพลิน

มัวเมา ไม่คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอนจนกระทั่งภัยมาถึงตัว เกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้ว จึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุงเฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

๒. *ทำการเพราะกลัวความทุกข์* ได้แก่ พวกที่หวาดระแวง หวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังไม่มาถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่าง ๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือ ความเสื่อมความพินาศเป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำการก็มักสำเร็จ ได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่าร้อนกระวนกระวาย พุดง่าย ๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

๓. *ทำการด้วยความรู้ทุกข์* ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา มิใช่หวาดผวากับความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงและความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิถีแห่งอนิจจตาและโอกาสที่อำนวยโดยอนัตตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วนอดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่าง ๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นไปในทาง

ที่ติงามเจริญก้าวหน้า เท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้าเท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย และทั้งปลอดโปร่งผ่องใสไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวาย ในขณะที่กำลังทำการด้วย

แบบที่ ๑. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างที่กำลังกล่าวแล้วข้างต้น แบบที่ ๒. และแบบที่ ๓. คือ ความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ ๒. เป็นอัปมาทที่อาศัยกิเลส จึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ ๓. เป็นอัปมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญาจึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความหมาย ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้ดีแค่ไหน ก็สุดแต่จะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ ๓.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ ๒.) น้อยลงเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณคำข้อที่ ๑. ว่า ไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอรหันต์ชั้นต้น ๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่ม หรือสันโดษด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความติดเพลินในความสุขสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจอย่างหนึ่ง และกินความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศก ไม่ทุกข์ ไม่

เดือดร้อนคับแค้นใจเพราะความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ชวนชวน ไม่เพียรพยายามแก้ไขปัญหาที่ค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาให้ดำเนินสภาพของมันต่อไป หรือยิ่งขึ้นไป กรณีอย่างนี้เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ ๑. คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้น ๆ) นั้นเป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะบุคคลผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ ๒. ด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขด้วยการให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร ก็คือความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ซึ่งก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึดติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนี้เป็นหัวใจของความหลุดพ้นเป็นอิสระและความปลอดภัยจากทุกข์ ซึ่งจะทำให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่บางคนยังไม่ได้รู้เห็นความจริงด้วยความประจักษ์แจ้ง

ไตรลักษณ์อย่างนั้น เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็นไปตาม เหตุผล พร้อมทั้งถือตามไปด้วยสัญญาว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่น สิ่งใด ๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์ เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดงทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่นว่าตนไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลาย หรือหมดกิเลสแล้ว โดยอาการที่กลายเป็นการไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร^๑ ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดีและเกินเลยความสมควรตามความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่ควรเอาใจใส่ และการไม่กระทำกิจที่ควรทำโดยไม่สมเหตุผล อาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้ เรียกว่า *ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น* เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียม ไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำเอาการกระทำและการไม่กระทำหลาย ๆ แบบที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกันมาวางเทียบกันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาทชัดเจนมากขึ้น จึงขอลองนำการกระทำและการไม่กระทำสัก ๔ แบบมาวางให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

^๑ การไม่เอาอะไรนั้นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือ การทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตน เป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ตกอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไรอาจกลายเป็นการละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่ควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาท และความหลงผิดถือผิด ตลอดจนความมีตัณหา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดกุศลจิตอันที่เป็นบันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย

๑) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้า
 ทำจะเสียผลประโยชน์ของตน ก็ไม่ทำ จะทำต่อเมื่อตนจะได้ผล
 ประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน

๒) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น
 คือจะแสดงว่าตนไม่มีกิเลส จึงไม่ทำ

๓) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท ติดเพลิน
 ในความสุขสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบคั้น หรือเนื่องจากปรับ
 ใจได้แล้ว ก็จึงวางใจนอนใจเสีย

๔) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่ง
 เหตุผล เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะไม่ได้ผลประโยชน์
 ก็ทำ เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์
 ก็ไม่ทำ และทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลยไม่ผัดเพี้ยนหรือ

การกระทำในข้อ ๔) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความ
 ความไม่ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็นไปพร้อมด้วยสติและ
 ปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่
 ประมาทนั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ ๒ อย่าง คือ

๑. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้น
 เตือนให้เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียกว่า ทำความเพียร
 ทางจิต เพื่อบรรลุภูมิธรรมที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือ การเข้าถึง
 คุณค่าด้านการทำจิตของไตรลักษณ์ หรือ ความสามารถทำใจ
 ของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไปโดยลำดับนั่นเอง กิจ
 ด้านนี้อาจเรียกง่าย ๆ ว่าการปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้น

ว่า *ปรับภายใน*

๒. เกี่ยวกับกิจด้านนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเราเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่าง ๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกง่าย ๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายนอก*

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ คือ

๑) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

๒) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตน ๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดเพี้ยน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

๓) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้าทั้งในทางดีและในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดง

เนื้อหาและรายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่าง ๆ และมักเป็นคำสอนสั้น ๆ ทั้งนี้เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มิใช่เรื่องยืนตัวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงแต่หลักการหรือให้คติไว้เท่านั้นก็เพียงพอ ต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบใดที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือน ๆ กัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีตล้าลึกเข้าใจได้ยากปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

๑. คุณค่าด้านการทำจิตกับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

๑) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไปปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่งดงามอย่างแท้จริง

๒) ช่วยให้การทำกิจดำเนินไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่งร้อนกระวนกระวาย มีความเครียดกังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทันที่ทำให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์ หลุดพ้นและความสงบสุขของจิตใจแล้วการทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่าง ๆ ภายนอก ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่บริสุทธิ์และสุขสงบไปด้วย พุทธสัน ๆ ว่า การพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาจิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดยหยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ไม่เฉพาะคนผู้สร้างสรรค์พัฒนาวัตถุหรือแก้ไขปัญหภายนอกเท่านั้นที่เมื่อเจริญสุขสบายแก้ไขปัญหาลำเร็จแล้ว มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้แล้ว จิตใจหายทุกข์ โส่งสบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไขปัญหภายนอกที่ค้างคาอยู่ ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำกิจที่ควรทำทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอกต่อไป คุณค่าด้านการทำกิจของไตรลักษณ์

จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้้นให้กระตือรือร้นทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์ และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการทำกิจ การทำกิจก็จะต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพล็น แต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้นจะแก้ไขปัญหาเรื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอากิจมาคุมการทำกิจ และเอากิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

๒. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแกนรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขารสามารถสละ ละปล่อยวาง ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้นบรรลุมรรคสูงขึ้นไป และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้ฌานได้วิปัสสนาก็รู้เท่าทันแม้แต่สุขในฌานในวิปัสสนานั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดในฌานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร่งเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึงการพิจารณาทบทวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลงส่วนที่ผ่านมาแล้ว เพื่อเป็นบทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำเพื่อป้องกันความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

๓. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างยวดยิ่งของหลักไตรลักษณ์ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวะที่จะสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็นอิสระ และของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์นั้นเป็นสภาวะที่จะ หรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้วก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์ก็เป็นเครื่องเร่งเตือน ทำให้ผู้รู้เข้าใจไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเลี่ยงการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่าง ๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่นั้นต้น

จนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มีเหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความสำนึกในไตรลักษณ์เป็นเครื่องเร่งเตือนให้ไม่ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้แจ้งชัดในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้สามารถดำรงจิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง หลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้านการทำจิต หรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระดับโลกุตตระ ส่วนคุณค่าด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าในระดับโลกียะ การที่คุณค่าทั้งสองด้านนั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกันและกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลกียธรรมกับโลกุตตรธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อม ๆ กัน ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุดเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้วโดยสมบูรณ์ และอิสรภาพสมบูรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลระดับเดียวที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทแล้วโดยสมบูรณ์^๑ เป็นตัวอย่างของผู้ที่ได้ทำกิจสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว

^๑ มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า “เป็นผู้ไม่อาจ (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท” (ม.ม.๑๓/๒๓๑-๒/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๒๑๓/๑๕๗) ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำด้วยความไม่ประมาทพระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำเสร็จแล้ว

ท่านก็บำเพ็ญกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และของพหุชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชน ก็ควรดำเนินตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เหล่านี้ ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ ในวิสัยของตน และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน^๑

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอนมั่นคงและเด็ดขาดอธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรมได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี ๒ อย่าง คือ

๑) จิตไม่เอา คือความรู้สึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอาภิส ไม่คิดละเมิด หรือคิดที่จะทำผิดใด ๆ เลย เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่หมดความเห็นแก่ตัว

๒) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า สุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธีการอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออาภิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำที่ผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ ๑) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรม หรือการละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม ส่วนข้อที่ ๒) เป็นคุณค่า

^๑ ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุโลกุตตรธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำกิจธุระการงานต่าง ๆ ย่อมทำด้วยมหากิริยาจิต ที่เป็นโลกิยะชั้นกามาวจร

ที่เสริมย้ำเพิ่มเติมให้แน่นหนายิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ ๑ ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิต อำนวยสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน สลัดพันธไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชัง ที่จะเป็นเหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเป็นการผิดศีลธรรม พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติดศีลธรรมนั้นเลย อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่างประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอะไร ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุดพ้นมีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดโปร่งโล่งเบา เบิกบานผ่องใส^๑ และบางท่านก็อาจจะได้สมาธิได้ฌานที่หาความสุขประณีตแบบต่าง ๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็นสุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใด ๆ ที่จะละเมิดศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้ อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่า สิ่งที่เป็นหลักประกันข้อที่ ๒) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกียะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกียะอาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบ ๆ ได้อีก จะให้ปลอดภัย

^๑ แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น สข.๑๗/๔; ๓๒/๒๑; ๘๗/๕๓

แท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ ๑) คือ จิตไม่เอาด้วย มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุขประณีตชั้นโลกุตตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ ๑ อยู่เองเป็นธรรมดา

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัวแล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรมใด ๆ เลยอย่างแน่นอน แม้โดยหลักการทำนาก็เรียกพระอริยบุคคล หรืออารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไป ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์^๑ ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่างมั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน ๒ อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรมมั่นคงก็เป็นไปได้ยาก เพราะมีเชื้อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ภายในตัวคนทั่ว ๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอาหรือกิเลสที่จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริมศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบการบังคับควบคุม การข่มฝืน หรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่ามากดหรือท่วมทับออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริงและไม่ได้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลด้วยดีของวิธีการเช่นนี้ มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมามาก ๆ ทั้งที่รู้อยู่ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกอะไรผิด เป็นคุณหรือเป็นโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ความชัง ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดศีล ทำการที่เป็น

^๑ เช่น อภ.นวก. ๒๓/๒๑๖/๓๙๔; อภิ.ป. ๓๖/๑๐๑/๑๗๘

การเบียดเบียนตนเอง (เช่นดื่มสุรา) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผลก็ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่าควร

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่าง ที่กล่าวข้างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ ในการรักษา หรือส่งเสริมศีลธรรม ซึ่งได้ผลมากบ้างน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่ การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมให้ซับซ้อน ยิ่งขึ้น และอาจจะมีความทุจริตในระบบ เช่นการสมคบกัน โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลง ๆ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่นเทพเจ้า และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมีความรู้อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัวในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย

- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยมนับถือ คือใช้อำนาจบีบคั้นของสังคม ทำให้กลัวความติเตียน ความเสียชื่อเสียงเป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้ได้ผลก็ไม่เด็ดขาด

- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทน

ทั้งจากคนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่แน่นอน

- ใช้พลังมโนธรรม โดยเร้าความละเอียดแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้าเย้ายวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมโนธรรมนี้ก็คุ้มครองไม่ได้มาก

- ใช้พลังศรัทธา โดยเร้าให้จิตแล่นพุ่งตั้งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดั่งงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จได้ยาก และแม้สำเร็จแล้วก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความจริง และก็ยังไม่หมดเชื่อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบมีกำลังแข็งแกร่งกล้าขึ้นมากลบทับศรัทธาในคราวหนึ่งคราวใดก็ได้ หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง (ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้น ๆ ด้วย)

- ใช้พลังฉันทะ โดยเร้าให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือความไผ่ดี ข้อนี้เป็นพลังตรงข้าม หรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังตัณหาที่เป็นตัวการให้ประพฤติดุคหรือละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตขึ้นได้ ควรมุ่งเน้นการสร้างพลังฉันทะนี้ เพราะเป็นพลัง

ที่เป็นกุศล เจือด้วยปัญญา และส่งผลถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่น ๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลัง การปฏิบัติก็ต้องอาศัยปัญญา คือการบังคับควบคุมตนเองเป็นหลักในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิ์ผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีลธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็งรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งความสำเร็จผลจะง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย ในบรรดาพลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือ พลังมโนธรรม พลังศรัทธา และพลังฉันทะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอนเด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกันของศีลธรรม ๒ อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเองโดยอัตโนมัติ คือ จิตที่พ้นและสุขที่ประณีต ซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ ๒ ของไตรลักษณ์นั้น เป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่าพระอรหันต์ เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบรวมและเป็นที่แสดงออก ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์ เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความ

ปล่อยวางไม่ยึดมั่นกับการกระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตตรธรรมและการปฏิบัติถูกต้องต่อโลกียธรรม เป็นที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่ดูเหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริงสอดคล้องไปด้วยกันได้อย่างไร มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยคำชูส่งเสริมกันอีกด้วย ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรมและเป็นตัวเร่งให้เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด ดังมีพุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นจตุรยเพ้าช้างที่ใหญ่ ซึ่งจตุรยเพ้าของสัตว์บกอื่น ๆ ได้หมดทุกชนิด ความไม่ประมาทคุณคุณธรรมข้ออื่นทุกอย่างให้ออกทำงานคุณธรรมข้ออื่น ๆ ต้องมีความไม่ประมาทออกร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่น ๆ ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปทั่วคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เจียบเจย เหมือนไม่มีหรือนอนตายแล้วทั้งหมด เปล่าประโยชน์ ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดงผลอย่างแท้จริง แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาทมักจะถูกถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉย กลายเป็นความประมาทเสียบ่อย ๆ เพราะมัวติดเพลินอยู่ในอาภิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือให้เข้าไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พาให้เกียจคร้าน ห่วงกังวล หรือเผลอเผลอเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่เนือง ๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย ในทางตรงข้าม ยิ่งมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยิ่งไม่ติดเพลินในอาภิสและในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำไม่มีเครื่องถ่วง

รังไว้ จึงยังจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวางกับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันดังนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็นอริยะแล้วในขั้นต้น ๆ ตราบใดที่ยังไม่บรรลุนิพพาน ก็ยังมีจุดอ่อน อาจไปติดเพลินในความสุขสบาย และอ้อมพ้อในผลสำเร็จที่ลู่ถึงแล้ว กลายเป็นผู้ประมาท คือ พลังพลาดเอากุศลธรรมและคุณวิเศษที่ได้บรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความประมาทไปเสีย จึงต้องเตือนตนอยู่เสมอให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และหมั่นสร้างความสังเวช คือ ความเศร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื่อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่ชนที่อยู่รวม ๆ กัน มากก็ตาม น้อยก็ตาม จะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาท ที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอนตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ไม่ประมาทด้วย ความมีกัลยาณมิตรหรือกัลยาณมิตรตตา เป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นคู่เสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อให้ตอบได้ ซึ่งคำถามว่า คุณธรรมข้ออื่น ๆ ก็นอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาท และก็เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาทคือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่

ทั้งเพื่อประโยชน์ตน คือเพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือเพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน

พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจเพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจฉิมชาติ) และทำการทุกอย่างที่จะให้สัทธรรมดำรงมั่นเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน

พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่วมเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติกิเลสที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมให้ร่มเย็น

คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตน ด้วยการทำตนให้พึงตนได้ และในการบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น ด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึงตน พัฒนาจิตปัญญาเพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระและเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยเป็นสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหาสำเร็จ มีวัตถุอุปกรณ์พร้อมอยู่

สุขสบายแล้วมักจะประมาท หรือพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับในปลงใจได้แล้วก็มักประมาท จึงเป็นธรรมเนียมของพระศาสดา ผู้นำ และผู้บริหารที่ดีทั้งหลาย จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุบายเร่งรัดอยู่เสมอ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบคั้นที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

๓. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์
บริบูรณ์แห่งความดีงาม

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าข้อแรก คือคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดกิเลส แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อแรกนั้นทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรมแม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้มักจะมาพร้อมกับการมโนการความเป็นอนัตตา^๑ เช่นว่า

^๑ ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันหมด ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้นได้ทั้งสิ้น แต่กระนั้น ตัวเด่นในการตัดสินใจจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสสมิมานะ. ดูกรเมฆิยะ แท้จริงเมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญาจึงปรากฏ. ผู้มีอนัตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลาย

“ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา มิใช่เรา เป็นมัน มันไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มือหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อม ด้วยวิญญาณนี้ และในนิमितหมายทั้งปวงภายนอก”^๑

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ทิฏฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ตัณหา มานานุสัย ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อสั้น ๆ ว่า มานะ นิยมเรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตา ชัดแจ้งแล้ว ก็จะไม่มือหังการจะมมังการจะเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวข้องเนื่องผูกพันกับตัวตน หรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่าง คือ ความเห็นแก่ตัวความแสหาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า ตัณหา ความถือตัว ความทะนงตน สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อยากยิ่งใหญ่ใฝ่เด่นครอบงำผู้อื่น แสวงหาอำนาจมายกชูตน ที่เรียกว่า มานะ และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งามาย ตลอดจนคลั่งไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่าง ๆ ที่เรียกว่า ทิฏฐิ

ว่าเป็นอนัตตา) จะถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสมีมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ” (ป.อุ.๒๕/๘๘/๑๒๘; และดู อัง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑)

^๑ม.อุ.๑๔/๑๒๘/๑๐๕-๖

กิเลส ๓ อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า **ปัญจะ** หรือ **ปัญจธรรม** แปลกันมาว่า ธรรมเครื่องเน้นซ้ำ ถ้าจะแปลให้ง่ายกว่า กิเลสตัวบั่น คือ บั่นแต่งเรื่องราว บั่นใจให้ทุกข์ บั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อ เย็นเยื้อ ยุ่งเหยิง ยึดยาว ฟามเพื่อพันเผื่อ ล่าช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเชือนเนือออกไปจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อน นุงนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พล่านไปมาขัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวก ระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำการดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวบั่นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มีเงื่อนไข มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว

ความรู้เข้าใจมองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา จะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวข้องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลง ตลอดจนขจัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไป สุดแต่กำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวบั่นเหล่านี้เป็นเงื่อนไขปมแอบแฝง และเป็นตัวกีดกัน จำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงพัดพาให้เชือนเนือแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้าง ไม่จำกัดขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใด ๆ เช่น ไม่ตรีภรรณา ทาน ศีล อตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้

อย่างบริบูรณ์เต็มทีและสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็นไตรลักษณ์ด้วยมนสิการอย่างถูกวิธี จะทำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือ ดีงามด้วยกุศลธรรมที่แล่นโล่งไปไม่มีอกุศลคอยขัดขวางหรือบีบเบียน งามงามด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่องอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิสสุข คือสุขที่ไม่อาศัยอาภิสเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมักหมม ที่มีกบฏเน่าหรืออืดเฟ้อ และก่อโทษขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมชาติ และมีนิรามิสสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพความสุขก็จะมีขีดจำกัดถึงกับหมกมุ่นหลงใหลหรือถลาลึกจนเกิดโทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มีความกระตือรือร้นแต่ไม่ร้อน เป็นผู้พร้อมที่จะแสวงหาความสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอ้อมเต็มรสและคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลขุ่นข้องเป็นเงื่อนไขหรือเป็นเครื่องกีดขวางที่คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่

สามารถแสวงหาความสุขทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ได้ติดในความสุขเหล่านั้นไม่ว่าจะประณีตหรือดีพิเศษเพียงใด

เท่าที่บรรยายมานี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวม ๆ กันไป ต่อไปนี้เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

๑. **หลักอนิจจัง** แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่าง ๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะย่อมถูกฉุดลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมดาเหล่านี้ได้ ในทางจริยธรรม หลักอนิจจังอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

๑) ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่

ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตามก็ดี ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไรย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจมาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่าง ๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาลเหตุปัจจัยอื่น ๆ ได้อย่างมาก โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลม ๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า ตามยถากรรม^๑ คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือ แม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติย่อมเป็นกลาง ๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้าง ความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนใจให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์

๑ ในที่นี้ใช้คำว่า ยถากรรม ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ในความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

และการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดท้ายจะเข้าใจ เหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นแล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้น ๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงสอนว่า สำหรับผู้สร้างความสำเร็จ หรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความสำเร็จนั้นอาจเปลี่ยน เป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้อง หลีกเว้นและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงใน ทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิด ความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความสำเร็จนั้นไว้ สำหรับ ผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุ ปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสียกลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญ ต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่ แล้วก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัย ที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทหลง ละเลิงในความสำเร็จนั้น จินตนาการไม่เห็นความเป็นไปได้ของ ความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสีย เลย กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่อง ประสานระหว่างสังขารกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมีความ รับผิดชอบตั้งแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการ นั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ ในการเข้าไปบันดาลเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้อย่างไร หลักอนิจจตา จึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวัง

ในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเห็นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างมีผลดี

๒) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญญาหลักเว้นความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่าง ๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมันโดยมิต้องถูกขัดเหวี่ยงจุดกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมีดมัว เพราะการเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อ

เกิดความเลื่อม หรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาท หลงละเลิงในเวลาเจริญ ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนเข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่า มีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่นในเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่าง ๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่นหรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้ายึดกับนำเอาการปลอบใจตัวแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตรอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสนโลก หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรมหรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจตา มี ๒ ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่หนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา ก็บรรเทาหรือกำจัดทุกข์โศกได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมา เพราะรู้เท่าทันกฎธรรมดา ขั้นตอนที่สอง เร่งขวนขวายทำกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้

ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปเอง หรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืนย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอย ปล่อยอะไร ๆ ไปตามเรื่อง แสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตา ขัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”^๑

๒. ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ ๒ อย่างคือ

๑) ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เป็นส่วนย่อย ๆ ลงไปและองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้นแปรไป และสลายตัวตามหลักอนิจจตา อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปรและความขัดแย้งต่าง ๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไปในตัวด้วยอย่างเต็มที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่าง ๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้นให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์กิติ การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการกิติ จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาร่วมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อย ๆ

^๑ ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๔๐; แปลอีกอย่างว่า.... “ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”

ต่าง ๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้จักถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใด ๆ ขึ้นมา

๒) ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ ปริยญา คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่าเรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแค่กำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจเท่านั้น การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของตนเอง มิใช่เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง พุทธอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหา มิได้หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน

แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหาหมดไปต่างหาก ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาดไร้จุดหมาย เชวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่าง ๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตาดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนั้น สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การฝืนแบบทื่อ ๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะเป็นกรณีของสิ่งต่าง ๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญาในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทัน และจัดการทุกสิ่งทุกอย่าง

ให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลกก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์ อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทั้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกฉุดลากกดดันและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดท้ายสิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน ผู้หาความสุขที่ฉลาดเมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและเสวยความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาททั้งห้า และสนองความคิดอยากต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่ง

ผ่องใส ปราศจากสิ่งขังขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่าง ๆ ที่พัวพันจิตใจอย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความต้องการต่าง ๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หาดิ้นรนกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงเหิน ผูกพันเฉพาะตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่าง ๆ การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่งไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย สุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามิสสุข เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนองความอยาก (อารมณ์ภายนอก) ต่าง ๆ มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายใน อย่างที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึก

ที่เป็นกิเลสต่าง ๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว สว่าง เพราะประกอบ ด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าใจลึกซึ้ง และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณา สิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย *สงฆ* เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าวุ่นหัวนโหล ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสร็จ เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความ กัดกันขัดแย้ง โปรงเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตา ในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ *สมบุรณ์* เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลนบกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความเข้มข้น เบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อม เป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อ บกพร่อง ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญ ก็คือ ความเป็น *อิสระ* ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ *ปัญญา* ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดง ออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า *อุเบกขา* คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็นกลาง พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตาม สภาวะวิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์ ความสุข ประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิสสุข ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่จะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกง่าย ๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่น

ว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อบัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วยอย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหาก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของกลุ่มสัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับวัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้งบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ ผ่องติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณ

และระดับความรุนแรง ตามอัตราการปฏิบัติที่ผิด ตัวอย่างง่าย ๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะ และอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหายึดอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหา นั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันห่วงใยกับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่าง ๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขัดขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความยึดอยาก ความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนทื่อ ๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บีบคั้น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบ

อยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกันนอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมีมีส่วนประกอบอื่น บางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างี่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขันต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่าง ๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจ และความคิดทำลาย จากกิเลสรากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยายาบาท ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้น ๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติหรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้

ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ขุนมัว อึดอัด เร้าร้อน กระวนกระวาย กลัดกลุ้ม
- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ขุนมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายกว้างออกไป
- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกันแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่าง ๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกระทบร่วมกันของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์-เวทนา หรือความทุกข์แท้ ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนทื่อ ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้น ๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นแล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตาม

สภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขาร
 ทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็น
 พิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขาร
 ทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไป
 ยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่ใช่น้อยอย่าง
 ผืนท้อ ๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาขี้นวดจกัดตนเองให้กลายเป็น
 ตัวการสร้าง ความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่
 จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ ด้วยการประพฤติ
 คุณธรรมต่าง ๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสาน
 กลมกลืน เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-
 ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสุขความ
 สำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลางตัดสินเหตุการณ์
 ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะ
 กระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญ
 ประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวมตน ความอดทน
 ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจาร์ณญาณไม่หลงไหลใน
 เหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความ
 ขัดแย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท
 ความริษยา ความกตัญญู รุนแรงใจ ความแตกแยก ความ
 แก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน
 ความดื้อรั้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความ
 เกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมหุน
 ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิตี ชีวิตมาहु เสฏฐิ”^๑

๓. ความเข้าใจใน อนัตตตว มีคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านค้นหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่าง ๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่อง กีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของมันเอง เกิดจาก ส่วนประกอบและเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นสอนว่า สิ่งทั้งหลาย จะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการ บันดาลเหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตาม ความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็น การย้ำข้อที่ว่าคุณคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จ ตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะตัณหาอุปาทาน

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทิว ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้อง พิจารณา และจัดการกับปัญหาและ

^๑ พ.ศ.๒๕/๓๑๑/๓๖๐

เรื่องราวต่าง ๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามเหตุตัวผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ ๆ คือสามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปเพ่งตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตารูปไทย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุนิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตาต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจลสมุปบาท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๔) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่น ๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่นเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจลสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^๑

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้รูป ฯลฯ วิญญาณเกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญาณ ซึ่งเกิดจากสภาวะที่ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง...เป็นสุข...เป็นอิตตาได้จากที่ไหน”^๒

^๑เช่น ส.บ.๑๗/๔๒/๒๘

^๒ส.บ.๑๗/๔๕-๔๗/๒๙-๓๐ (แปลรวมความ ในบาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)

“ท่านเอ๋ย อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย จลัดในอริยธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในอริยธรรม ได้พบเห็นสัตบุรุษทั้งหลาย จลัดในสัปปริสธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในสัปปริสธรรม ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตามีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตา ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ อริยสาวกนั้น รู้ชัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่งเป็นชาติกรตวัจจริง, ตามที่มันเป็นอย่างนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่งเป็นชาติกรตวัจจริง, อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือค้ำไว้ ไม่มั่นหมายปักใจ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นตัวตนของเรา, อุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้น ไม่ยึดติด ไม่ถือมั่นแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน”^๑

^๑ ส.ช.๑๗/๒๐๗/๑๓๙ (แปลรวมความ, เป็นภาษิตของพระสารีบุตร); ข้อความว่าไม่เห็นรูปเป็นตน ไม่เห็นตนมีรูป ไม่เห็นรูปในตน ไม่เห็นตนในรูปนั้น ถ้าจะใช้เป็นคำศัพท์สั้น ๆ ก็ตรงกับคำในวิสุทธิมรรคว่า น อตฺตา (ไม่เป็นตน) น อตฺตโน (ไม่ใช่ของตน) น อตฺตนิ (ไม่ใช่ในตน) น อตฺตวดี (ไม่ใช่มีตน) ดู วิสุทธิ. ๓/๑๙๔; วิสุทธิมรรคแสดงวิจิพิจารณาให้เห็นความว่างจากตัวตนโดยใช้คำพิจารณามากมายหลายแง่ เช่น กำหนดพิจารณารูปว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่ชนะ ไม่ใช่มานะ ไม่ใช่สตรี ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่อัตตนิยะ (เนื่องด้วยตน) ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของผู้อื่น ไม่ใช่ของใคร ๆ (วิสุทธิ.๓/๒๙๓-๖)

“แน่ท่านคหบดี อย่างไร จึงชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ? ในข้อนี้ ปุณฺณผู้มีได้เรียนสดับ ไม่ได้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ไม่ฉลาดในอริยธรรม ไม่ได้ฝึกอบรมในอริยธรรม....ย่อมมองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น (อัตตา), มองเห็น ตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, อยู่ด้วยความรู้สึกุมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา. เมื่อเขาอยู่ด้วยความรู้สึกุมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาย่อมเกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นมืดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น

“แน่ท่านคหบดี อย่างไร จะชื่อว่า ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย? ในข้อนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว....ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น (อัตตา), ไม่มองเห็นตนมีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, ไม่มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกุมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณ

เป็นเรา วิญญาณของเรา. เมื่ออริยสาวกนั้น ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกเรารู้มว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้น แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เธอก็ไม่เกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นผิดหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น”^๑

“ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจะมีความไม่กระวนกระวายที่เกิดจากความไม่ถือมั่น? ในข้อนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสดับแล้ว... ย่อมไม่มองเห็นรูปเป็นตน, ไม่มองเห็นตนมีรูป, ไม่มองเห็นตนในรูป, ไม่มองเห็นรูปในตน ถึงรูปของเธอนั้น จะแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น เธอก็ไม่มีวิญญาณที่หุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะการที่รูปแปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่นนั้นด้วย, ความกระวนกระวายและประดาความรู้สึกนึกคิด (ธรรมสมุปบาท) ที่เกิดจากการหุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป ก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้, เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ เธอย่อมไม่มีความหวั่นหวาด ไม่มีความคับแค้นใจ ไม่มีความห่วงหาอาลัย เพราะไม่ถือมั่นจึงไม่กระวนกระวาย”^๒ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้แล้วซึ่งความเป็นอนิจจัง ความแปรปรวนไป จางคลายไป ดับไปของรูป มองเห็นอยู่ด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูปในกาลก่อนก็ดี รูปทั้งปวงในบัดนี้ก็ดี ล้วน

^๑ ส.ข.๑๗/๔-๕/๓-๗ (แปลรวมความ, ภาษิตของพระสารีบุตร)

^๒ ส.ข.๑๗/๓๓/๒๒

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนั้น ก็ย่อม
 ละความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความ
 คับแค้นผิदनังเสียได้, เพราะละความโศกเศร้า ฯลฯ ได้ ก็ไม่
 กระวนกระวาย, เมื่อไม่กระวนกระวาย ก็อยู่เป็นสุข, ภิกษุผู้อยู่
 เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะกรณีนั้น ๆ (ตทังคณิพพุตะ)”^๑
 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็ทำนองเดียวกัน)

“ปุถุชนผู้มีได้เรียนสดับนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แยกคาย
 (อโยนิโสมนสิการ) อย่างนี้ว่า : ในอดีตกาลอันยาวนาน เราได้มี
 แล้วหรือหนอ,...หรือว่าเรามีได้มี,...เราได้เป็นอะไรหนอ,...เราได้
 เป็นอย่างไรหนอ,...เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ, ใน
 อนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมีหรือหนอ,...หรือว่าเราจักไม่มี,...
 เราจักเป็นอะไรหนอ,...เราจักเป็นอย่างไรหนอ,...เราจักเป็น
 อะไรแล้วจึงจะเป็นอะไรหนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้
 มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็น
 อะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจากไหนหนอ, สัตว์นั้น
 จักไป ณ ที่ใดหนอ?

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิฏฐิอย่างใด
 อย่างหนึ่งในทิฏฐิ ๖ อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือเขาย่อมเกิดทิฏฐิ
 (ยึดถือ) เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา,...เราไม่มีอัตตา,...
 เรากำหนดรู้อัตตาด้วยอัตตา,...เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใช่อัตตา
 ด้วยอัตตา,...เรากำหนดรู้อัตตาด้วยสภาวะที่มีใช่อัตตา, หรือ
 มิฉะนั้นก็จะมีทิฏฐิดังนี้ว่า อัตตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบังการ

^๑ ส.บ.๑๗/๘๘/๕๔

เป็นผู้สวดย ประสบวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้น ๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทิฏฐิ รกษัณแห่งทิฏฐิ กันดารแห่งทิฏฐิ เสี้ยนหนามทิฏฐิ ความดิรรนแห่งทิฏฐิ ทิฏฐิเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุณฺณผู้มีได้เรียนสดับ ซึ่งถูกทิฏฐิเครื่องผูกมัดรัดตัวไว้ ย่อมไม่พ้นจาก ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสดับแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้ชัดธรรมที่ควรมนสิการ รู้ชัดธรรมที่ไม่ควรมนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

“ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญ, เหล่านี้คือ ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ

“ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสวะก็ดี ภวาสวะก็ดี อวิชชาสวะก็ดี ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเอียดได้, เหล่านี้คือ ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะถูกละเอียดได้

“อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า นี่ทุกข์...นี่เหตุให้เกิดทุกข์...นี่ความดับทุกข์...นี่ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการโดยแยบคายอย่างนี้ สังโยชน์ ๓ ย่อมถูกละเสียได้ กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส”^๑

ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์

(ด้านทำจิตเป็นอิสระและด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)

- อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

“พระอาทิตย์พันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ได้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟุ้งฟองแม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจดู พิจารณาโดยแยบคาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น ด้วยประการใด ๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรงปัญญาตั้งมั่นแผ่นดิน ทรงปรารภร่างกายนี้แล้วทรงแสดงการละธรรม ๓ อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ หรือตัณหา มานะ ทิฏฐิ) ไว้ ท่านทั้งหลาย จงดูรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อใด อายุ ใ้อ่อน และวิญญาณละกายนี้ เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้งนอนไร้จิตใจ กลายเป็นอาหารของสัตว์อื่น นี่แหละการสืบทอด (ชีวิต) ก็อย่างนี้ มันเป็นมายากลหลอกคนใจให้เพ้อ ได้บอกแล้วว่า เบญจขันธ์นี้ เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว, จะหาแก่นสารในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี

^๑ ม.มุ.๑๒/๑๒/๑๔; พระบาลีนี้เฉพาะตอนว่าด้วยทิฏฐิ ๖ มีคล้ายกันใน อภ.วิ.๓๕/๑๐๐๔/๕๑๖ ด้วย แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย

ภิกษุ ระดมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธทั้งหลายอย่างนี้ โดยมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ทั้งวันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึงสร้างที่พึงให้แก่ตน เมื่อปรารภณาอัจจุตบถ (นิพพาน) ก็พึงประพฤติเหมือนดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้”^๑

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, จะต้องไปสู่ภพหน้า, พึงวินิจฉัยการด้วยความรู้คิด, พึงกระทำการดีงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้ที่เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใดอยู่ได้นานผู้นั้นก็อยู่ได้แค้อยปี จะเกินไปบ้างก็เพียงเล็กน้อย

“อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุที่น้อยนั้น, พึงประพฤติเหมือนดังถูกไฟไหม้ศีรษะ, การที่มัจจุราชมะไม่มาหา นั้น เป็นอันไม่มี. วันคืนย่อมล่วงไป ชีวิตก็หดสั้นเข้า, อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป เหมือนดังน้ำในธารน้ำน้อย”^๒

“ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ทั้งยาก ทั้งน้อย และระคนด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้องตายได้นั้น ไม่มีเลย, แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลายมีธรรมดาอย่างนี้เอง.

“ผลไม่สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉันทใด, สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้วก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันทนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด ล้วน

^๑ ส.ป.๑๗/๒๔๗/๑๗๔

^๒ พ.ม.๒๙/๔๙/๕๑; ๑๘๒/๑๔๓ (บางส่วนมีใน ที.ม.๑๐/๒๓๔/๒๘๐; ส.ส.๑๕/๔๔๐-๒/๑๕๘; พ.ป.ร.๒๖/๒๗๐/๒๙๑)

มีความแตกเป็นที่สุด ฉันทใด, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มีความ
ตายเป็นที่สุด ฉันทนั้น ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด
ล้วนไปสู่อำนาจของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้องหน้าด้วยกัน
ทั้งหมด

“เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกมฤตยูครอบงำแล้ว ต้องไปปรโลก,
บิดาจะป้องกันบุตรไว้ก็ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติ
ไว้ก็ไม่ได้. ดูเถิด ทั้งที่หมู่ญาติกำลังมองดูร่ำรำพันอยู่ด้วย
ประการต่าง ๆ ผู้จะต้องตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือน
โคที่เขาเอาไปฆ่า.

“โลกถูกความแก่และความตายบดขยี้อย่างนี้เอง, ปราชาญ์
ทั้งหลายรู้เท่าทันกระบวนการความเป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าของผู้มาหรือของผู้ไป, เมื่อมองไม่เห็น
ปลายทางทั้งสองด้าน จะคร่ำครวญไปก็ไร้ประโยชน์. ถ้าคน
หลงใหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้วจะทำประโยชน์อะไร
ให้เกิดขึ้นมาได้บ้างแล้วไซ้, ท่านผู้มีวิจรรณญาณก็คงทำ
อย่างนั้นบ้าง.

“การร้องไห้หรือโศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่,
มีแต่จะเกิดทุกข์ทับทวี ทั้งร่างกายก็จะพลอยทรุดโทรม. จะ
เบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนซบมอมหมัดผิพรรณ.
ผู้ที่ล่องลัดไปแล้วจะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้นเป็นเครื่อง
ช่วยตัวเอง ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญร่ำไห้จึงไร้ประโยชน์. คนที่
สลัดความเศร้าโศกไม่ได้ มัวทอดถอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว
ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

“ดูสิ ถึงคนอื่น ๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทางกันไปตามกรรม. ที่นี้ ประดาสัตว์เผชิญกับอำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังดิ้นรนกันอยู่ทั้งนั้น.

“คนทั้งหลายคิดหมายไว้อย่างใด ต่อมาการณ์ก็กลับกลายเป็นเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจากกันก็เป็นอย่างนี้แหละ. ดุเดือดกระบวนความเป็นไปของโลก. แม้จะมีคนอยู่ได้ถึงร้อยปี หรือเกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทิ้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่ดี.

“เพราะฉะนั้น สาธุชน สดับคำสอนของท่านผู้ไกลกิเลสแล้ว พึงระงับความคร่ำครวญรำพันเสีย. เห็นคนล่องลับจากไป ก็ทำใจได้ว่า ผู้ที่ล่องลับไปแล้ว เราจะขอให้เป็นอย่างอื่น ย่อมไม่ได้. ธีรชน คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต พึงระงับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วได้โดยฉับพลัน เหมือนเอน้ำดับไฟที่ลุกกลาม และเหมือนลมพัดปยุ่นๆ

“ผู้ใฝ่สุขแก่ตัว พึงระงับความคร่ำครวญรำพัน ความโหยหา และโทมนัสเสีย, พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวทิ้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรได้แล้ว เป็นอิสระ ก็จะประสบความสงบใจ. จะผ่านพ้นความโศกเศร้าไปได้หมด กลายเป็นผู้ไร้โศกเย็นใจ.”^๑

“มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะเป็นกลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะบ่าयหน้าไป ไม่หวนหลังกลับคืน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรังพร้อมด้วยกำลังพล

^๑ พุ.สุ.๒๕/๓๘๐/๔๔๗ (บางส่วนมีซ้ำใน พุ.ชา. ๒๗/๑๕๖๘-๑๕๗๒/๓๑๗-๘; พุ.ม. ๒๙/๑๘๕/๑๔๕)

จะต่อสู้ให้ไม่แก่ไม่ตายก็ไม่ได้, ปวงสัตว์ล้วนถูกชาติและชราย่ำย, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่าจะบำเพ็ญธรรม. ราชผู้เป็นรัฐาธิบตี อาจเอาชนะกองทัพซึ่งมีพลทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ ราบ) ที่น่าสะพรึงกลัวได้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช... ราชบางพวกแวดล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปได้ แต่ไม่อาจตีหักให้พ้นพญามัจจุราช... ราชทั้งหลายผู้แก่ล้าแล้ว สามารถหักค่ายทำลายข้าศึกมากมายได้ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลราบ แต่ไม่อาจย่ำยพญามัจจุราช ฯลฯ มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบวสรวงทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกราดแล้ว ย่อมสงบพิโรธได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชยินยอมหาได้ไม่ ฯลฯ ผู้ต้องหา ทำผิดฐานประทุษร้ายต่อองค์ราชา หรือต่อราชสมบัติ ก็ดี ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชน ก็ดี ยังมีทางขอให้พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทานอภัยโทษได้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่อนผันยอมตามหาได้ไม่....จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม พราหมณ์ ก็ตาม จะร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเดชศักดิ์ไหน พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญธรรม ฯลฯ ธรรมนั้นแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม, ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้, นี่เป็นอันสงสวในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว. ผู้ประพฤติธรรม ย่อมไม่ไปสู่ทุกข์. ธรรมกับอธรรมสองอย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อธรรมย่อมนำไปสู่นรก, ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ”^๑

^๑จุ.ขา.๒๗/๒๒๖๑-๒๒๘๔/๔๖๙-๔๗๓ (เลือกแปลบางคาถา)

“เปรียบเทียบเหมือนว่า ภูเขาใหญ่ศิลาล้วนสูงจดท้องฟ้า กำลังเข้ามาครอบด้าน ทั้งสี่ทิศ บดขยี้สัตว์ทั้งหลายเสีย ฉันทโค ความแก่และความตายก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น, ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์และศูทรตลอดจนजनतालและคนเก็บกวาดขยะ ชราและมรณะย่อมย่ำยีทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย. ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับพลรถ หรือสำหรับพลราบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้หรือเอาทรัพย์สินจ้างก็ไม้อาจเอาชนะได้. เพราะฉะนั้น คนฉลาด (บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์ (ที่แท้) แก่ตน พึงปลุกฝังศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติธรรมด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้นย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว ก็บันเทิงในสวรรค์”^๑

“ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหารประหาร ถูกชราปิดล้อมไว้ ถูกลูกศรแห่งตัณหาทิ่มแทง พล่านไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา. ชาวโลกถูกมัจจุราชหักห้าม ถูกชราล้อมไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเดือดร้อนอยู่ร่ำไป รวากะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ. ความตายความเจ็บไข้และความแก่ เป็นเหมือนไฟ ๓ กองที่คอยไล่ตาม, กำลังที่จะรับมือได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ (เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ได้อะไรบ้าง เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไปจากประโยชน์ที่จะทำ. จะเดินอยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามา ๆ ท่านจึงไม่ควรประมาทเวลา.”^๒

^๑ ส.ส.๑๕/๔๑๕/๑๔๘

^๒ ขุ.นเร.๒๖/๓๕๙/๓๓๕ (ภาษิตของพระสิริมณฑเถระ)

“ข้าพเจ้าเห็นเด็กชายของท่านทั้งหลาย เรียกขานว่าแม่ จะพ่อจ๋า เป็นบุตรรักที่ได้มาโดยยาก แต่ยังไม่ทันแก่ ก็ตายเสีย แล้ว ข้าพเจ้าเห็นเด็กหญิงของท่านทั้งหลาย เป็นรุ่นสาวสวยงาม น่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย เหมือนหน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อนถูกถอน เอาไป. แท้จริง ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยังสาว ก็ตายได้, ใครเล่าจะพึงวางใจในชีวิตว่า เรายังหนุ่มยังสาวอยู่. วันคืน เคลื่อนคล้อย อายุก็น้อยเข้าทุกที เหมือนอายุของฝูงปลาในที่ น้ำงวด. ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรได้. ฯลฯ ชาวโลก ถูกมัจจุราชประหารตัดประหาร ถูกขร่าปิดล้อมไว้. คืบวันไม่ผ่านไปเปล่า....เมื่อเขาเอาดาบมาทอผ้า เขาทอไปได้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอดต่อไป ก็เหลือน้อยเข้าเท่านั้น นี่ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น. แม่น้ำเต็มฝั่ง ไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง ฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็ไม่เวียนกลับมาสู่วัยเด็กอีก ฉันนั้น. แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป. ฉันใด ความแก่และความตายก็พัดพาประดาสัตว์ไป. ฉันนั้น. ฯลฯ ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา จากการที่จะต้องร่วงหล่น ไป ฉันใด สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉันนั้น. ตอนเช้ายังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็น บางคนก็ไม่เห็น, เมื่อเย็นยังเห็นกันอยู่มากคน ถึงรุ่งเช้า บางคนก็ไม่เห็น. ควรรีบทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่าจะรู้ว่าจะตาย ในวันพรุ่ง เพราะความผัดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัพใหญ่ นั้น ไม่มีเลย.”๑

๑ พุ.ชา.๒๘/๔๓๗-๔๔๑/๑๖๓-๕ (เลือกแปลบางคาถา)

“บุตรของข้าพเจ้าทั้งร่างไป เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอยไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว...เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็ได้เชื่อเชิญ เขาไปจากโลกนี้ข้าพเจ้าก็ได้อนุญาต เขามาอย่างใด ก็ไปอย่างนั้น การคร่ำครวญรำพันในการจากไป ของเขานั้นจะมีประโยชน์อะไร...ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะ ฝ่ายฝอม, การร้องไห้ของข้าพเจ้าจะมีผลดีอะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็จะมีแต่ความไม่สบายใจ...ผู้ที่เศร้าโศก ถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ซึ่งโคจรไปในอากาศ. คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่าญาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก เขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา.”^๑

“ถ้าจะเศร้าโศกถึงคนที่ไม่ได้อยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเศร้าโศกถึงตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราช ตลอดเวลา. อายุสังขารใช้จะประมาทไปตามสัตว์ผู้ยืน นั่ง นอน หรือเดินอยู่ก็หาไม่. ภัยย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุกลืมตา. เมื่อภัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกันก็ต้องมีโดยไม่ต้องสงสัย. หมู่สัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเอื้อเอ็นดูต่อกัน, ไม่ควรจะมีวเศร้าโศกถึงผู้ที่ตายไปแล้ว.”^๒

“ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๕ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจ จะได้ ๕ ประการอะไรบ้าง? ได้แก่ชื่อว่า ขอสสิ่งที่มีความแก่เป็น

^๑ พุ.ชา.๒๗/๗๑๗-๗๒๐/๑๖๗-๘

^๒ พุ.ชา.๒๗/๖๑๑-๓/๑๔๖-๗

ธรรมดา จงอย่าแก่, ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา จงอย่าเจ็บไข้, ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จงอย่าสิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา จงอย่าพินาศ

“สำหรับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่, สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็ย่อมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ก็ย่อมตาย, สิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ก็ย่อมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศไป; ปุถุชนนั้น....(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น....(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใด สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่....สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหลพัวพันเพื่อนไป แม้อาหารก็จะไม่เป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชুবโทรม การงานก็จะไม่เป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขาย่อมเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหลพัวพันเพื่อนไป; นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ถูกลูกศรคือความเศร้าโศกอันมีพิษเสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“แต่สำหรับอริยสาวกผู้มีได้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา

ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศ; อริยสาวกนั้น...(เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น....(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ตราบใดสัตว์ทั้งหลาย ยังมีการมา การไป การจุติ การอุปบัติกันอยู่ ตราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นทีเดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ยอมแก่...สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ยอมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ ตีอก คร่ำครวญ หลงโหล่นเพื่อนไป แม้อาหารก็จะเป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชুবโทรม การงานก็จะเป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(ครั้นสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่หม่นหมอง ไม่ร้องไห้ ไม่ตีอก ไม่คร่ำครวญ ไม่หลงโหล่นเพื่อน; นี้เรียกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้, เขาถอนลูกศร คือความเศร้าโศก อันมีพิษ ที่เป็นเครื่องเสียบแทงปฏุชนผู้มีได้เรียนรู้ได้แต่ทำตัวเองให้เดือดร้อน ออกได้แล้ว; อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มีความเศร้าโศก ปราศจากลูกศรที่เสียบแทง ย่อมดับทุกข์ร้อนทำตนให้สุขเย็น.

“การโศกเศร้า การพิโรธพินัน จะช่วยให้ได้ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่มุงร้ายรู้ว่า เขาเศร้าโศก มีความทุกข์ ย่อมจะดีใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาดในการวินิจฉัยเหตุผล ย่อมไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อมองเห็นหน้าของบัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเดิมไม่ผิดแปลกไป พวกอมิตรทั้ง

หลายกลีบกลายเป็นฝ้ายทุกข:

“ประโยชน์ที่มุ่งหมาย ตนจะได้ในทีใด ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปพูดกันเฉพาะตัว ด้วยการปรึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจา ด้วยการจ่ายทรัพย์ หรือด้วยขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้น ๆ ด้วยวิธีการนั้น ๆ หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้น เป็นสิ่งที่เราก็คตาม ผู้อื่นก็ตามไม่อาจจะได้ ก็ไม่พึงเศร้าโศก, พึงยับยั้ง ตั้งกำหนดใจทำการอย่างมั่นคงว่า ที่นี้เราจะทำอย่างไรต่อไป”๑

“จะตายก็ไปคนเดียว จะเกิดก็มาคนเดียว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็เพียงแค่นี้ได้มาพบปะเกี่ยวข้องกันเท่านั้น. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้ได้เรียนรู้มามาก เป็นปราชญ์ มองเห็นทั้งโลกนี้และโลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเศร้าทั้งหลาย แม้ใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเร่าร้อน. เรานั้นจะบริหารยศฐานะและโภคทรัพย์ จะบำรุงเลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติกับทั้งประดาชาวประชาชนนอกนั้น. นี่คืองิณนาที่ของท่านผู้รู้.”๒

“คนเขลาย่อมนึกคิดการแต่ว่า ฤดูฝนเราจะอยู่ที่นี่ ฤดูหนาวฤดูร้อน เราจะอยู่ที่นี่ หาดระหนักรั้งถึงอันตรายไม่. เมื่อเขาหลงใหลอยู่กับลูกหลานและสัตว์เลี้ยง มีจิตติดข้องอยู่ในทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ มัจจุราชก็มาพาเอาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่หลับใหลไป ฉะนั้น. เมื่อถูกพญามัจจุราชครอบงำ ไม่ว่าบุตร ไม่ว่าบิดา ไม่ว่าญาติพวกพ้อง ถึงจะมีก็ช่วยต้านทาน

๑ อัง.ปญจก.๒๒/๔๘/๕๙; ๕๐/๖๗; เฉพาะพจนาคาถามีใน พ.ช.๒๗/๗๘๙-๗๙๒/๑๗๙ ด้วย

๒ พ.ช.๒๗/๑๕๗๓-๕/๓๑๘

ไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมู่ญาติ เป็นอันไม่มี. บัณฑิตสำรวจมตนด้วยศีล ทราบเหตุผลดังนี้แล้ว ฟังรับชำระทางดำเนินสู่นิพพานโดยเร็วพลัน.”^๑

“ชีวิตนี้น้อยจริงหนอ. คนย่อมตายทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่านั้น ก็ต้องตายเพราะชราอย่างแน่นอน.

“ชนทั้งหลายย่อมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว สิ่งที่ยังหวงแหนไว้ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่า ความพลัดพรากกันจะต้องมีแน่นอนดังนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. คนสำคัญหมายสิ่งใดว่า นี่ของเรา ก็ต้องละสิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตผู้เป็นพุทธมามกะ ทราบความข้อนี้แล้ว ไม่พึงโน้มเอียงไปในการที่จะยึดถืออะไร ๆ ว่าเป็นของเรา.

“คนที่รักใคร่ ตายจากไปแล้ว ย่อมไม่ได้พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้นไม่เห็นสิ่งที่ได้พบในฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ ๆ นั้น ก็แค่ได้พบเห็นกันบ้าง ได้ยินถึงบ้าง, คนที่ตายจากไปแล้ว ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะฟังกล่าวขวัญถึงได้. ผู้ที่ติดใคร่ในสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมละความโศกความคร่ำครวญ และความตระหนี่ไม่ได้. เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลายผู้มองเห็นความเกษม จึงละสิ่งที่เคยหวงแหนเที่ยวไป. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนในภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้องเหมาะกันสำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลักธรรมาจริต (ได้แก่พระที่ยังศึกษา

^๑พ.ธ.๒๕/๓๐/๕๓

อยู่ คือเป็นเสขะ หรือกัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสพเสนาสนะอันสงัด.

“มุนี ไม่ติดในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใคร ๆ อะไร ๆ ให้เป็นที่รัก ให้เป็นที่ชัง. ความร่ำไห้และความตระหนี่จึงไม่แปดเปื้อนมุนีนั้น เหมือนดั่งน้ำไม่เปื้อนใบบัว. หยาดน้ำไม่ติดใบบัว วารีไม่ติดปทุม จันใด มุนีก็ไม่ติดในสิ่งที่ได้เห็นได้ยินและสบทราบ จันนั้น. ท่าน ผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญมันหมายด้วยสิ่งที่ เห็น ได้ยิน หรือสบทราบ ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วย วิธีการอย่างอื่น, ท่านไม่ติดใคร (อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่ หน่ายแหยง (อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ).”^๑

“ทรัพย์สมบัติละทิ้งคนไปก่อนก็มี, คนละทิ้งทรัพย์สมบัติ ไปก่อนก็มี. ท่านผู้ใคร่กามารมณ์เอย ผู้ครองทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ใน ยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

“ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ. ดวงอาทิตย์ ฉายแสงส่องโลก แล้วก็อัสดง. โลกธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้า รู้เท่าทันแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกในยามที่คน ทั้งหลายพากันโศกเศร้า.”^๒

“ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้เป็นธรรมดาในหมู่มนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปได้เป็นธรรมดา. ผู้มีปัญญาคือ มีสติ รู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปได้เป็น

^๑ พ.สุ.๒๕/๔๑๓/๔๙๒

^๒ พ.ข.๒๗/๗๐๓-๔/๑๖๕; พ.ม.๒๙/๑๙๒/๑๔๙

ธรรมดา, สิ่งน่าปรารถนาก็ย้ายจิตของท่านไม่ได้ ถึงสิ่งไม่น่าปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจัดได้หมด หายลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โรค ไร้ธุลี มีสัมมาปัญญา เป็นผู้ถึงฟากฝั่งภพ.”^๑

“รูปร่างของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย”^๒

“กาลเวลาย่อมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกันไปกับตัวมันเอง”^๓

“วัยสิ้นไปตามคืนและวัน”^๔

“กาลเวลาล่วงไป คืบวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปที่ละตอนตามลำดับ. ผู้เล็งเห็นภัยในความตายดังนี้ หวังความสงบ พึงละเหยื่อล่อในโลกเสีย”^๕

“ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งได้ทำไว้ ณ ที่ไหน ๆ เลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่หวั่นกลัวความตายที่จะมาถึง”^๖

“ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก”^๗

“อานนท์...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทนต์. พระนคร

^๑ อ.อุ.อุ.อุ. ๒๓/๙๕-๙๖/๑๕๘-๑๖๒

^๒ ส.ส. ๑๕/๒๑๐/๕๙

^๓ พ.พ. ๒๗/๓๔๐/๙๕

^๔ ส.ส. ๑๕/๑๗๓/๕๒; ๒๑๐/๕๙

^๕ ส.ส. ๑๕/๓๐๐/๙๐

^๖ พ.พ. ๒๘/๑๐๐๐/๓๕๐

^๗ ส.ส. ๑๕/๒๐๘/๕๙

แปดหมื่นสี่พันอันมีกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พันอันมีธรรมปราสาทเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ฯลฯ รถแปดหมื่นสี่พัน....มีเครื่องอสังการแล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วยทอง มีตาข่ายเครื่องปกคลุมแล้วด้วยทอง อันมีรถเวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ฯลฯ อานนท์ บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงนครเดียวเท่านั้น คือ กุสาวดีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาทที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้น คือ ธรรมปราสาท. ฯลฯ บรรดารถแปดหมื่นสี่พัน รถที่เรานั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือ รถเวชยันต์ ฯลฯ อานนท์ จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็นอดีต ดับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ให้ความโปร่งใจอย่างนี้แล. อานนท์ เพียงเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกติดใคร่ เพียงพอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ฯลฯ

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป. ความสงบบางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข.”^๑

“นครของเราชื่อกบิลพัสดุ์. พระราชา พุทธบิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ให้กำเนิดแก่เรา พระนามว่า มายาเทวี.

^๑ที.ม.๑๐/๑๘๕-๖/๒๒๕-๘.

เราครอบครองอาคารสถานอยู่ ๒๙ ปี, มีปราสาทเลิศ ๓ หลังชื่อ
 สุจันทะ โกกนุท และโกญจะ. มีสนมনারีกำนัลในลั้วนประดับ
 ประดาสวยงามแปดหมื่นสี่พันนาง. มเหสีของเราชื่อว่า ยโสธรา,
 โอรสนามว่าราहुล. เราเห็นนิมิต ๔ อย่าง จึงออกบวชด้วย
 อัครวราชยาน, ได้บำเพ็ญเพียรประพฤติกุณิกิริยาอยู่ ๖ พรรษา.
 เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมือง
 พาราณสี. เราคือพระสัมพุทธเจ้าชื่อว่าโคตมะ เป็นสรณะของ
 สรรพสัตว์ ฯลฯ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่ววัยปี.
 ถึงจะดำรงอยู่เพียงเท่านั้น เราก็ได้ช่วยหมู่ชนจำนวนมาก ให้
 ข้ามพ้นความทุกข์, และได้ตั้งคบเพลิงธรรมไว้สำหรับปลูกประชาชน
 ภายหลังให้ได้ตรัสรู้. ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จัก
 ปรินิพพาน เหมือนไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ. ร่างกายนี้อันทรงไว้
 ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวรลักษณะทั้ง ๓๒ ประการ มีเดชหาที่
 เทียบเทียมมิได้ กับทั้งทศพลและประดาฤทธิ์ มีรัศมี ๖ ประการ
 สว่างไสวทั่วทิศทิศ ดุจดั่งดวงสุริยา ก็จักอันตรธานไปหมดสิ้น.
 สรรพสังขารล้วนไร้แก่นสาร ว่างเปล่าหนอ.”^๑

“ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี ทั้งคนจน
 ล้วนเดินหน้าไปหาความตาย ทั้งหมด. ภาชนะดินที่ช่างหม้อ
 ทำแล้ว ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสูงและดิบ ล้วนมีความแตกทำลาย
 เป็นที่สุด ฉันทิ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มีความตายเป็นที่สุด
 ฉันทิ. วัยของเราหง่อมแล้ว, ชีวิตของเรายังอยู่เพียงเล็กน้อย,

^๑ พุ.พทุธ.๓๓/๒๖/๕๔๔

เราจะจากพวกเธอไป, เราได้ทำภาระให้แก่ตนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติดีงาม มีความดำรงมั่นคง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใดในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่างไม่ประมาท, ผู้นั้นจะละชาติสังสาร กระทำความจบสิ้นทุกข์ได้.”๑

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง พึงกล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายนั้นน้อย เป็นของนิดหน่อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, พึงตัดสินการด้วยความรู้คิด พึงทำความดีงาม (กุศล) พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี. บัดนี้คนที่มีอายุอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปีหรือเกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ได้เพียง ๓๐๐ ฤดู เท่านั้น....ผู้ที่อยู่ครบ ๓๐๐ ฤดู ก็อยู่ได้เพียง ๑,๒๐๐ เดือน....ผู้ที่อยู่ครบ ๑,๒๐๐ เดือน ก็อยู่ได้เพียง ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน....ผู้ที่อยู่ครบ ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน ก็อยู่ได้เพียง ๓๖,๐๐๐ ราตรี....ผู้ที่อยู่ครบ ๓๖,๐๐๐ ราตรี ก็บริโภคอาหารเพียง ๗๒,๐๐๐ มื้อ คือ ฤดูหนาว ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูร้อน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูฝน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ทั้งนี้ นับรวมทั้งเวลาที่ดื่มนมมารดา และที่มีอันตราย (เหตุขัดข้อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย. อันตรายต่อการบริโภคอาหารมีดังนี้คือ โกรธแล้วไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้วไม่บริโภคเสียบ้าง เจ็บไข้จึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง รักษาอุโบสถจึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง ไม่ได้อาหารจึงไม่ได้บริโภคเสียบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี เราก็ได้

๑ ที.ม.๑๐/๑๐๘/๑๔๑

คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน ค่ำ วัน มีอาหาร อันตรายต่อการบริโภคอาหาร ก็ได้ นับแล้ว ฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย กิจใดที่ศาสดาผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวงประโยชน์ แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจเกื้อกูล, กิจนั้นเราได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลาย นันโคนไม้ นันเรือนว่าง, เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าต้องเป็นผู้มีความเดือดร้อนใจในภายหลังเลย, นี่คือนุศาสน์ของเราสำหรับเธอทั้งหลาย.”^๑

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ตนนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เดียวที่จะยังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท.”^๒

- เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาท เพ่งพินิจอยู่ ย่อมประสบความสุขอันไพบูรณ์.”^๓

^๑ อ.จ.ส.ต.ต.ก. ๒๓/๗๑/๑๔๐

^๒ ส.น. ๑๖/๖๗/๓๕; อ.จ.ส.ต.ต.ก. ๒๓/๖๙/๑๓๗ (เคยอ้าง)

^๓ พ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘

“เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคนควรกระทำกิจหน้าที่ และไม่พึงประมาท.”^๑

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป บัดนี้เราทำอะไรอยู่.”^๒

“อย่าปล่อยโอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย....พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวออกเสีย ด้วยความไม่ประมาท และด้วยวิชชา.”^๓

“รู้ว่าอะไรเป็นประโยชน์แก่ (ชีวิต) ตน ก็ควรรีบลงมือทำ”^๔

“ในเวลาที่ต้องลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ. ทั้งที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปล่อยความคิดให้จมปลัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่ ย่อมไม่ประสบทางแห่งปัญญา.”^๕

“คนที่เรียนรู้ (สุตะ) น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคถึก. เนื้อของเขาเยือกเย็น (แต่) ปัญญาของเขาหาเจริญไม่.”^๖

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ต้องนั่งชบเซาเหมือนนกกระเรียนแก่จับหงอยอยู่กับเปือกตมที่ไร้ปลา.”

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่บำเพ็ญ ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (ครั้นแก่เฒ่าลง) ก็ได้แต่นอนทอดถอนถึงความหลัง เหมือน

๑ จุ.สุ.๒๕/๓๘๗/๔๖๕

๒ อญ.ทสก.๒๔/๔๘/๙๒

๓ จุ.สุ.๒๕/๓๒๗/๓๘๙

๔ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

๕ จุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๒

๖ จุ.ธ.๒๕/๒๑/๓๕

ดังลูกศรที่เขายิงเสร็จไปแล้ว (หมดพิษสง).”^๑

“ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก ๒ ประการคือ การได้สิ่งที่ยังไม่ได้ และการรักษาสິงที่ได้แล้ว.”^๒

“ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่านี้หนึ่งเหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความใหญ่ในด้านโภคสมบัติ จะดำรงอยู่ได้ยืนนาน ก็ด้วยเหตุทั้ง ๔ สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งที่พินาศ สูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม รู้จักประมาณในการกินการใช้ และตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่.”^๓

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว. จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จากความประมาท ก็เกิดความเสื่อม, จากความเสื่อม ก็เกิดโทษประดัง, ผู้มีภาระปกครองรัฐ จงอย่าได้ประมาทเลย. กษัตริย์จำนวนมากมีความประมาท ต้องสูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้านประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อนาคตริกประมาท ก็สูญเสียความเป็นอนาคตริก. เมื่อผู้ครองแผ่นดินประมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี้แล เรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน. ความประมาทนี้ เป็นหลักการไม่ได้. ผู้ครองแผ่นดินประมาทเกินขอบเขตใจทั้งหลายก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งบริบูรณ์เสีย. โอรสทั้งหลายก็จะไม่มีเหลือ, เงินทองทรัพย์สินก็จะไม่มีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น

^๑ พ.ธ.๒๕/๒๑/๓๖

^๒ พ.ชา.๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑ (ไม่ประมาท ๒ ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)

^๓ อ.จตุกก.๒๑/๒๕๔/๓๓๖

ก็จะเสื่อมจากโรคสมบัติทุกอย่าง. ถึงจะเป็นขัตติยราช เมื่อโรคสมบัติย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลราบ ทั้งหลาย ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือในความคิดอ่าน. ผู้นำที่จัดการงานไม่ดี เวลา ด้อยความคิดอ่าน ทรมานปัญญา ย่อมหมดศรีสง่าเหมือนคราบเก่าที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จัดแจงการงานเป็นอย่างดี หมั่นขยันถูกกาล ไม่เฉื่อยชา ย่อมมีโรคสมบัติที่เจริญยิ่งขึ้น ๆ ทุกด้าน เหมือนฝูงโคที่มีโคผู้นำ. ฉะนั้นพระองค์จึงเสด็จเที่ยวสดับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแว่นแคว้นแดนชนบท, ครั้นได้เห็นได้สดับแล้วจึงดำเนินราชกิจนั้น ๆ.”^๑

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น.”^๒

“ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ประจักษ์ (คุณค่า) ของธรรม ๒ ประการ คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิอันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, ความลุโล่งโปร่งใจ (โยคเกษม) อย่างเยี่ยมยอด อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท.”^๓

“ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าได้นอนใจ เพียงด้วยความมีศีลและวัตร ด้วยความเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก ด้วยการได้สมาธิ ด้วยการอยู่วิเวก หรือ (แม้แต่) ด้วยการประจักษ์ว่า เราได้

^๑ พุ.ชา.๒๗/๒๔๑๙/๕๒๔ (บางส่วนมีใน พุ.ชา.๒๗/๒๔๔๐/๕๓๐ ด้วย)

^๒ พุ.ชา.๒๗/๕๑/๑๗; ๑๘๕๔/๓๖๒; ๒๘/๔๕๐/๑๖๗ เป็นต้น

^๓ อัง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔

สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุณณไม่เคยรู้จัก”^๑

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, อย่าให้กิจนั้น บิบบิ้นตัวเมื่อถึงเวลาต้องทำเฉพาะหน้า.”^๒

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง, พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ธีรชนตรวจตราโลกทั้งสอง เพราะคำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง.”^๓

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) ๕ ประการต่อไปนี้ (คือความชรา ความเจ็บไข้ ความขาดแคลน คราวบ้านเมืองไม่สงบ คราวสงฆ์แตกแยก ที่อาจจะเกิดขึ้น) ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”^๔

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลายที่มีได้อบรมกาย ศีล จิต ปัญญา จะเป็นอุปัชฌาย์ให้ อุปสมบท จะเป็นอาจารย์ จะเป็นผู้กล่าวอภิธรรมกถา เวทลลกถา จะไม่ตั้งใจฟังพระสูตรที่เป็นตถาคตภาษิต จะเป็นพระเถระผู้นำ ในทางย่อหย่อน) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักร่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักร่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”^๕

๑ จุ.ธ.๒๕/๒๙/๕๑ (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)

๒ จุ.ชา.๒๗/๑๖๓๖/๓๒๘

๓ จุ.ชา.๒๗/๕๔๕/๑๓๖; ๑๐๙๒/๒๓๑

๔ อจ.ปญจก.๒๒/๗๘/๑๑๗

๕ อจ.ปญจก.๒๒/๗๗/๑๑๕

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภย ๕ ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมัวหมกมุ่นติดในเรื่องจีวรดี ๆ จะติดอาหารดี ๆ ติดที่อยู่อาศัยดี ๆ แล้วทำการแสวงหาอย่างผิดวินัย จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี สิกขมานาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัดและสามเณร) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลายพึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภยเหล่านั้น.”^๑

“เนาะสารีบุตร พระผู้มีพระภาคกกุสันธะ กิติ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ กิติ พระผู้มีพระภาคกัสสปะ กิติ ไม่คร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสดาร และสุดตะ เคยยะ ฯลฯ เวทิลละของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, สิกขาบทท่านก็บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ท่านก็ได้แสดงไว้. เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ล่วงลับไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่นภายหลัง ซึ่งมีชื่อ โคตร ชาติตระกูลต่าง ๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็ดำรงศาสนาไว้ได้ตลอดกาลยาวนาน, เปรียบเหมือน ดอกไม้เน่านาชนิดที่เขเอาด้ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี วางไว้บนแผ่นกระดาน, ลมย่อมพัด กระพือ ทำให้กระจัดกระจายไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกด้ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี... นี่คือเหตุปัจจัยให้ ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ดำรงอยู่ได้ยืนนาน.”^๒

^๑ อญ.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑

^๒ วินย.๑/๗/๑๔

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลาย ว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ทุกท่าน ที่เดียว พึงสังคายนาในธรรมนั้น ไม่พึงวิวาทกัน อันจะช่วยให้ พระศาสนา (พรหมจรรย์) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อ ประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยะและมนุษย์ทั้งหลาย.”^๑

“ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะภิกษุทั้งหลาย ว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนาธรรมและ วินัยกันเถิด ก่อนที่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกขัดขวาง อวินัย จะรุ่งเรือง วินัยจะถูกขัดขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทะจะมีกำลัง ธรรมวาทะจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทะจะมีกำลัง วินยวาทะจะอ่อนกำลัง.”^๒

“อาณนที ตราบใดที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกัน เนื่องนิตย์.....ตราบใดที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกัน ประชุม พร้อมเพรียงกันเล็กประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการ หน้าที่ของชาววัชชี, (ตราบนั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้ซึ่งความเจริญ อย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย.....

“ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักประชุมกัน เนื่องนิตย์.....ตราบใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๒๕/๒๒๕

^๒ วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐

พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของสงฆ์, (ตรานั่น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย.....

“ภิกษุทั้งหลาย ตรานใดที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มีศรัทธา...มีหิริ...มีโอตตปปะ...เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก (พหูสูต).....เป็นผู้ตั้งหน้าเพียร....เป็นผู้มีสติกำกับตัว....เป็นผู้มีปัญญา, (ตรานั่น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้ซึ่งความเจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย”๑

๑ ที.ม.๑๐/๖๘,๗๐,๗๒,๘๖-๘๓; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเดียว พึงศึกษาพุทธพจน์สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้องและปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้พึงสังเกตด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตนซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้องดำเนินเคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำกิจที่เป็นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

๑. กรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่?

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนา จำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า หลักกรรมกับอนัตตาขัดกันหรือไม่? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม? ใครจะรับผลกรรม? ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มีแต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ได้มีแล้ว ดังเรื่องว่า

ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยขึ้นว่า

“ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำจักถูกต้องตัวได้อย่างไร?”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงยังทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า :

“ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้ มีใจตกอยู่ในอวิชา ถูกตัณหาครอบงำ อาจสำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่พึงคิดไกลล้ำเลยไปได้ว่า “ทราบกันว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วดังนี้

กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร?"; เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่างถืถ้วนด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?" "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?" "ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?" "เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า" "สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา?" "ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า" "เพราะเหตุนั้นแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็นตามที่มีมันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา อย่างนี้; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิดในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุดพ้น ฯลฯ กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี"^๑

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาลีที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่าง ๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้ สมมติว่า ขณะนี้ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อย ๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านถิ่นที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทั้ง

^๑ม.ญ.๑๔/๑๒๙/๑๐๖; ส.ข.๑๗/๑๙๒/๑๒๖

ขยะและของเสียต่าง ๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้นและปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้นไม่ชุมสรูปแล้ว กระแสน้ำที่เรากำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อย ๆ ช้า ๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด ต่อมา มีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านถิ่นที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรามองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดง สกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแสน้ำกระทบตะลายนดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่าง ๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่านั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อย ๆ น้ำที่เราเห็น

ตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่หน้าเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อ ๆ มา กับตอนท้ายที่เราจะเลิกมองก็ไม่ใช่หน้าเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือน ๆ เดิม แต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลาน้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น ยิ่งกว่านั้น เขابอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านละลายดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำสีแดง เราเห็นอยู่ชัด ๆ ว่า กระแสน้ำที่เรามองอยู่นั้น มีความเป็นไปเป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากกระทบเข้ากับดินแดง ดินแดงละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นชั้นเป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่าที่เราเห็นไม่มีอยู่นั้นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วยองค์ประกอบอาการและความเป็นไปต่าง ๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำท่าวังเป็นชั้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่

กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่าแม่น้ำท่าวัง นั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้นได้เต็ม ตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำท่าวังเลย ว่าให้ถูกแล้วแม่น้ำท่าวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบล นั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับเรื่อง กระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเราก็เกิดความติดขัด ขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่ เราต้องการจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอก เราว่ากระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำท่าวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่า ให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวกคล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำท่าวัง มีน้ำสกปรก มีปลาน้อย กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไหลช้า แม่น้ำท่าวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง ในเวลานั้น เราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำท่าวัง และบทบาทของมันตามที่เรากล่านั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติ เพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำท่าวังและบทบาท ของมันตามคำสมมติเหล่านี้ จะมีขึ้นมาหรือไม่มี และเราจะใช้มัน หรือไม่ก็ตามที่ จะไม่มีผลกระทบต่อกระแสน้ำนั้นเลย กระแส น้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่าง สมมติกับสภาวะที่เป็นจริง บัดนี้ เราทั้งเข้าใจและสามารถ

ใช้ถ้อยคำพูดเหล่านั้นด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่าคนว่านาย ก. นาย ข. เรา เขานั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนการที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่าง ๆ เข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็นได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนการนั้นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนการนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรมและวิบาก นั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนการนั้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด อันนี้เป็นส่วนตัวสภาวะความจริง อันเป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนการที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก. นาย ข. จมื่น หัวหมู เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของเป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือจะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสภาวะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ

เมื่อใดจะหลุดถึงสภาวะ ก็หลุดไปตามสภาวะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็หลุดไปตามสมมติ อย่าไขว้เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความเข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองยืนเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสภาวะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสภาวะ (นิยมเรียกกันว่าปรมาตม์) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์ในทางปฏิบัติ สำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสภาวะกับสมมติมาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสภาวะจะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสภาวะไม่วุ่นเพราะมันเป็นไปอย่างนั้นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนาถูกบีบคั้นจึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เอง ตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอ้างข้างต้น เห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสภาวะตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงงตามข้อสงสัยของเธอ ถ้าคงศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า “กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร?” ก่อนแรก เธอหลุดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสภาวะ ก่อนหลังเธอหลุดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา เท่าที่กล่าวมาเป็นอันสรุปได้ว่า

- หลัก่อนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตา กลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา กรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวนการดำเนินไป องค์ประกอบ

ทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไร มาเป็นตัวเที่ยงคงที่ ลอยต่อกันขวางอยู่กลางกระแสจะไปไหน ก็ไม่ไป จะเป็นไปอย่างไร ก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอิตตากรรมก็ไม่มี เพราะอิตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอิตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุด ก็จะต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสสตทิฏฐิบางพวก ที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แต่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้ หรืออิตตาอยู่ภายในเที่ยงคงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อิตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

- ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรมและไม่มีคนรับกรรม อยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนการ นั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัย อะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการ นั้น ทำให้กระบวนการนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนการนั้นเอง เรียกว่า มีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของ กรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้นอีกชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการนั้น อันต่างหากจากสมมติที่เราเองไปสวมใส่กรอบให้มัน เมื่อตกลง จะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็น นาย ก.

นาย ข. ก็ย่อมมีนาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม และรับผลกรรม แต่กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็นเหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัยนาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการ ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่ นาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ที่กำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมาตม ก็ให้รู้ที่กำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนี้ ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นใช้ได้^๑

- ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประชุมแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวกรูปธรรมที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียว เช่น อย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังติดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตน จริงจังไปได้, สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจังบางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า “ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยง เพราะมันเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใดก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง” คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้

^๑ คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวความไว้นำทิ้งว่า “ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นอย่างนี้ จึงเป็นสัมมาทัศนะ” (วิสุทธิ.๓/๒๒๖)

แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรือรูปธรรม อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า “ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหนเมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง” ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญากับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกายกับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกาย เที่ยงแท้คงที่

- การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะเป็นแบบก้าวเดียว ข้ามเวลา ๑๐ ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?^๑

^๑ คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม รุณอรรถกถาฎีกา ชี้แจงว่า บัญญัติ (concept; name; designation) เป็นกาลวินิมุต (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ แต่ก็เป็นสิ่งที่ไม่จริง; กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์ (สงฺคณฺธิ อ.๑๒๙; สงฺคห.ฎีกา ๑๒๔)

นาย ก. มีเรื่องวิวาทกับเพื่อนบ้านและได้ทำร้ายเพื่อนบ้านนั้นจนถึงแก่ความตาย นาย ก. หวาดกลัวต่อการจับกุมของเจ้าหน้าที่และการแก้แค้นของญาติพวกพ้องของผู้ตาย เทียวหลบซ่อนเขาอยู่ ต่อมาเขาถูกจับได้และถูกลงโทษ แม้ภายหลังพ้นโทษออกมาแล้ว นาย ก. ก็ยังมีความเดือดร้อนใจในการทำกรรมชั่ว ฤกภาพของคนตายหลอกหลอนอยู่ตลอดเวลาได้รับความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจ หากความสุขความเย็นใจไม่ได้เลย หน้าตาท่าทางของเขาเปลี่ยนไป กลายเป็นหม่นหมองร้อนร่นหวาดระแวงและอมทุกข์ ภาวะจิตใจเช่นนี้ประกอบกับปัจจัยอย่างอื่นเช่นความมีร่างกายแข็งแรง ได้มีผลสืบเนื่องต่อมา โดยทำให้เขากลายเป็นคนฉุนเฉียว โมโหร้ายรุนแรง และเมื่อเวลายาวนานผ่านไป บุคลิกภาพของเขาก็เปลี่ยนไปเป็นคนมีลักษณะหยาบคาย เขี้ยวเกรี้ยว ชอบกลบเกลื่อนความทุกข์ด้วยการแสดงอำนาจ ทั้งเป็นภัยต่อสังคมและตัวเขาเองก็หาความสุขทางสังคมที่แท้จริงไม่ได้

เรื่องที่เล่ามานี้ ถ้าจะพูดให้สั้นก็ว่า นาย ก. ทำกรรมชั่วและได้รับผลของกรรมชั่วนั้น การพูดอย่างนี้เป็นไปตามภาษาสามัญ ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจได้ง่าย เรียกว่า พูดตามสมมติ เป็นวิธีการสื่อสารในระหว่างมนุษย์ ช่วยให้เกิดความสะดวกในการที่จะทำความเข้าใจต่อกัน แต่เป็นการพูดถึงเพียงภาพที่ปรากฏออกมาภายนอก หรือผลรวมหยาบ ๆ ของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องซับซ้อนอยู่ภายใน ไม่เข้าถึงเนื้อหาภายในที่สัมพันธ์สืบทอดกันตามสภาวะของธรรมชาติ แต่ถ้าพูดโดยปรมาัตถ์หรือตาม

สภาวะของธรรมชาติเองแท้ ๆ ก็จะถูกได้ถึงเนื้อในของความ เป็นไปทั้งหมด ที่เรียกว่ากระบวนการ เช่นบอกว่า ในกระบวนการ แห่งขั้นที่ ๕ ชุดนี้ จิตประกอบด้วยความโกรธเกิดขึ้น มีการปรุงแต่งตามความโกรธนั้น จนแสดงออกเป็นการกระทำ มีกรรมเกิดขึ้น จิตที่มีการปรุงแต่งอย่างนั้นเริ่มแปรคุณภาพไป มีคุณสมบัติร้าย ๆ เช่น ความระแวงหวาดกลัวและความคิดร้าย เกิดมากขึ้น จิตปรุงแต่งอย่างนั้นบ่อย ๆ เกิดการสังสมคุณสมบัติ ร้าย ๆ จนเป็นลักษณะประจำ และคุณสมบัติร้าย ๆ นั้น ๆ เป็น ปัจจัยให้ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ยิ่งกว่านั้น การกระทบทางกาย จากภายนอกเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ๆ การพูดตามสภาวะอย่างนี้ มีเนื้อหาครบถ้วนสมบูรณ์โดยไม่ต้อง เอะอ้างถึง นาย ก. หรือตัวตนใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ตัวกระบวนการ จึงมีแต่เพียงองค์ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และสัมพันธ์เป็น ปัจจัยสืบทอดกันมา มีการกระทำและมีผลของการกระทำ โดยไม่ต้องมีผู้ทำและผู้รับผลของการกระทำ ไม่ว่าจะพูดตาม สภาวะอย่างนี้ หรือพูดตามสมมติอย่างข้างต้น เนื้อหาของสภาพ ที่เป็นจริงก็มีเท่ากัน ไม่ขาดไม่เกินกว่ากัน เพียงแต่ว่าการพูด ตามสภาวะเป็นการพูดถึงแต่ตัวความจริงล้วน ๆ โดยไม่พอกเพิ่ม ถ้อยคำหรือภาพสมมติซ้อนขึ้นมามบนตัวความจริงนั้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะอธิบายถึงเพียงนี้แล้ว บางคนก็ยัง ไม่อาจเข้าใจ จึงจะต้องเล่าเป็นนิทานว่า

ทิดผ่องไปคุยธรรมะกับท่านพระครูที่วัด ตอนหนึ่ง
ทิดผ่องถามว่า

“เอ! หลวงพ่อครับ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่เป็นของใคร ๆ ไม่มีตัวผู้ทำกรรม ไม่มีตัวผู้รับผลของกรรม ถ้าอย่างนั้นผมจะไปฆ่าใครตีหัวใคร หรือทำอะไร ๆ ใครก็ได้สิครับ เพราะไม่มีใครทำกรรมแล้วผมก็ไม่ต้องได้รับผลกรรม”

พอทิดผ่องพูดขาดคำ ไม้เท้าในมือของท่านพระครู ซึ่งท่านฉวยขึ้นมาจากข้างที่นั่งเมื่อไรทิดผ่องไม่ทันสังเกตเห็น ก็ฟาดลงมาอย่างรวดเร็วจนเขายกแขนขึ้นรับแทบไม่ทัน ปลายไม้เท้าถูกกลางต้นแขนพอหนุ่ย ๆ แดง ๆ ทิดผ่องคลำแขนบ้อย

“หลวงพ่อ! ทำไมทำกับผมอย่างนี้ล่ะ?” ทิดผ่องพูดเสียงกร้าว แสดงอาการว่ากำลังข่มความโกรธ

“อ้าว! เป็นไงล่ะ?” ท่านพระครูถามลอย ๆ

“ก็หลวงพ่อตีผม ผมเจ็บนี่” ทิดผ่องตอบเสียงเคียด

“กรรมมีอยู่ ผู้ทำกรรมไม่มี ผลกรรมมีอยู่ ผู้รับผลของกรรมไม่มี เวทนามีอยู่ ผู้สวดยเวทนาไม่มี ความเจ็บมีอยู่ ผู้เจ็บไม่มี” ท่านพระครูพูดเปรย ๆ ปรับเสียงช้า ๆ อย่างทำนองเทศน์ และว่าต่อไปอีก “ผู้ใดแสวงหาประโยชน์ในทางเห็นแก่ตัวจากอนัตตา ผู้นั้นย่อมจะไม่พ้นจากอัตตา; ผู้ใดยึดมั่นอนัตตา ผู้นั้นแลคือผู้ยึดมั่นอัตตา เขาหา รู้จักอนัตตาไม่; ผู้ใดยึดถือว่าผู้ทำกรรมไม่มี ผู้นั้นย่อมไม่พ้นจากความยึดมั่นว่าผู้เจ็บมี เขาหา รู้แจ้งไม่ว่า ผู้ทำกรรมก็ไม่มี และผู้เจ็บก็ไม่มี”.

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ถ้ารักจะพูดว่าไม่มีผู้ทำกรรม ก็ต้องเลิกพูดด้วยว่าผมเจ็บ.

๒. นิพพานกับอตฺตา

ปัญหาที่ว่า ในขั้นสุดท้าย พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีอตฺตาหรือไม่, การที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ชนฺธ ๕ ไม่ใช่อตฺตา จะเป็นการชี้แนะให้เราหันไปรู้จักสิ่งอันนอกเหนือจากชนฺธ ๕ ออกไป ซึ่งเป็นอตฺตาที่แท้, ตลอดถึงว่านิพพานเป็นอตฺตาใช่หรือไม่ มีข้อควรทำความเข้าใจโดยย่อ ดังนี้

๑. ความเชื่อถือและทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับอตฺตาหรืออาตมฺนนั้น มีมูลรากเกิดจากภวตฺตนา คือความอยากความปรารถนาที่จะมีอยู่คงอยู่ตลอดไป จากภวตฺตนา นั้น จึงทำให้ไขว่คว้าหาอะไรสักอย่างหนึ่งมาเป็นแกนหรือเป็นเนื้อแท้อันยั่งยืนของชีวิต ที่จะคงอยู่เที่ยงถาวรตลอดนิรันดร์ เป็นเหตุให้สร้างความสำเร็จหมาย ทิฎฐิ หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอตฺตาขึ้น โดยยึดเอาส่วนประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตว่าเป็นอตฺตา ภาพอตฺตาหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอตฺตาที่สร้างขึ้น ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างภวตฺตนา กับสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นอตฺตา ในขั้นต้นระดับที่ง่ายที่สุด ก็ยึดกายเป็นอตฺตา แต่ก็เห็นได้ชัดในไม่ช้าว่า ร่างกายไม่มีภาวะยั่งยืนที่จะสนองภวตฺตนาได้ จึงค้นหาสิ่งที่จะยึดเป็นอตฺตาต่อไปอีก ถัดมาก็ยึดถือจิตเป็นอตฺตา เมื่อ

เห็นว่ายังไม่อาจสนองตัณหาได้จริง ก็ค้นหาต่อไป จนถึงขั้นยึดเอาภาวะที่ถือว่าเป็นต้นเดิมของสิ่งทั้งหลายบ้าง ยึดเอาประสบการณ์อันเป็นภาวะประณีตลึกซึ้งที่พบในฌานระดับต่าง ๆ บ้างว่านี่แหละเป็นอัสสาที่แท้จริง ในระหว่างนี้ สัญญาหรือภาพที่กำหนดหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับอัสสาหรืออาตมันก็มีลักษณะประณีตยิ่งขึ้นโดยลำดับ แต่ไม่ว่าทฤษฎีไหนจะประณีตเพียงใด ก็มีเนื้อแท้เหมือนกัน คือ สมองภวตัณหาให้สมอยากที่จะมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป

๒. จุดผิดพลาดในเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่สิ่งซึ่งถูกยึดถือเป็นอัสสาหรือเป็นอาตมัน สิ่งเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นสภาวะจริงแท้หรือไม่จริงแท้ก็ตาม ย่อมเป็นไปตามสภาพของมัน เช่น ถ้าเป็นสังขตธรรม ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยเป็นต้น แต่มูลเหตุของความผิดพลาด ได้แก่ ภวตัณหาที่ทำให้สร้างภาพอัสสาขึ้นซึ่งเมื่อเข้าไปยึดเข้าไปจับสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งจริงแท้หรือไม่จริงแท้ก็ตาม สิ่งนั้น ๆ ย่อมถูกมองเห็นเป็นภาพที่ผิดพลาดบิดเบือนไปหมด ผลที่ได้จากการมองอันบิดเบือนนี้ก็คือ ตัวอัสสาหรือภาพอัสสาคือนำมายึดถือเอาไว้ ในการแก้ปัญหาสิ่งที่ต้องทำจึงมิใช่อยู่ที่มาวินิจจกันว่า ยึดอะไรเป็นอัสสาจะผิดจะถูก หรือว่าอะไรเป็นอัสสา อะไรไม่เป็นอัสสาที่แท้จริง สิ่งที่ต้องแก้ไขก็คือ ตัวความยึดถือในอัสสานั่นเอง ซึ่งหมายถึงทั้งภาพ สัญญา ทฤษฎีอัสสาที่สร้างขึ้น ตลอดไปจนถึงรากเหง้าคือ ภวตัณหา ซึ่งเป็นตัวการให้สร้างภาพ สัญญา ทฤษฎี หรือทฤษฎีอัสสานั้น และให้ไปยึดเอาสิ่งนั้นบ้าง สิ่งนี้บ้างเป็นอัสสา

แล้วพัฒนาทฤษฎีอัตตาให้ประเด็นขึ้นไปตาม พุทธตามหลักธรรม ว่า ให้ถอนอัตตทกิฎฐิหรืออัตตานุกิฎฐิ สลัดอัตตวาทะ และละ ภาวตัณหาเสีย

๓. การตีความที่เลยเถิดกันออกไป จนมาถกเถียงกันว่า พระพุทธศาสนาไม่ถือวาทันท์ ๕ เป็นอัตตา แล้วอะไรจะเป็น อัตตาแท้จริง นิพพานคืออัตตาใช่หรือไม่ ข้อนี้เป็นความผิดพลาด ซึ่งเกิดจากการจับผิดที่ คือ ไปมองว่าสิ่งใดถูกพระพุทธเจ้า ปฏิเสธ ไม่ให้ยึดถือเป็นอัตตา แทนที่จะมองว่า ตัวความยึดถือใน อัตตานั้นถูกพระองค์ปฏิเสธอย่างไร พุทธอีกนัยหนึ่งว่า มัวแต่ คอยจ้องจับว่าสิ่งนี้ถูกปฏิเสธไม่ถูกปฏิเสธ เลยมองไม่เห็นว่ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตัวการยึดถือหรือตัวทกิฎฐิที่ทำให้สิ่ง นั้น ๆ กลายเป็นอัตตาขึ้นมา

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกขันท์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณขึ้นมาเป็นเป้าตัวอย่าง (เรื่องอายตนะ ก็ทรงยกเป็นเป้าบ่อยเหมือนกัน) ในการแสดงไตรลักษณ์ให้ มองเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือ เอาไว้ได้จริงนั้น ก็เพราะขันท์ ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ ทั่วไปจะรู้จะนึกคิดถึงได้ และครอบคลุมสิ่งที่ยึดถือกันอยู่ทั่วไป ว่าเป็นตัวตน แม้แต่ประสบการณ์ในฉานก็อยู่ในขันท์ ๕ และเมื่อ ทรงปฏิเสธขันท์ ๕ แล้ว ก็มีไช้จะให้ไปหาอะไรมายึดแทนอีก เพราะจุดมุ่งในการสอนอยู่ที่การถอนทกิฎฐิว่ามีอัตตา ความยึดถือ ในอัตตา ตลอดจนไปจนถึงรากคือ ภาวตัณหาต่างหาก หาใช่

เพียงเพื่อให้รู้ว่าขั้น ๕ มิใช่อัตตาไม่ ตัวอรรถทฤษฎีหรืออรรถานุทฤษฎี และอรรถสัญญานี้ ถ้าไม่ละเสีย ถึงจะจับเอาไปใส่ให้กับสิ่งใด ก็ไม่มีทางถูกต้องได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือของมนุษย์ เมื่อปฏิเสธความยึดถือนั้นเสร็จแล้ว เรื่องอัตตาก็จบไปด้วย ยังจะไปหาอัตตาจริงอัตตาเท็จอะไรกันอีก ถ้าพระพุทธเจ้าจะทรงปฏิเสธขั้น ๕ ว่ามิใช่อัตตา และทรงมีจุดหมายเตรียมไว้ที่จะให้ยึดอะไรเป็นอัตตาแท้จริงแล้ว เมื่อทรงปฏิเสธขั้น ๕ เสร็จก็คงจะทรงชี้บอกต่อไปให้ชัดเจนเป็นแน่ว่าสิ่งนั้นคืออะไร คงไม่ทรงปล่อยให้ต้องมาเดาเถียงกันอยู่อีก

ภาพอัตตา หรือความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา (อรรถสัญญา) ก็ดี ความเห็นหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา (อรรถทฤษฎี หรือ อรรถานุทฤษฎี) ก็ดี ความยึดติดถือมั่นที่ให้พูดยืนยันอยู่ว่ามีอัตตาเป็นอัตตา (อรรถวาทุปาทาน) ก็ดี เป็นความเคยชินที่ถือกันมาสั่งสมกันมาไหลต่อเนื่องไปข้างเดียวจนติดฝังแน่น เมื่อถูกขัดแย้ง จึงมักให้หาทางเลียงออก ทำให้มีการค้นหากันอีกว่า เมื่อนี้ไม่ใช่อัตตาแล้ว อะไรจะเป็นอัตตา จึงต้องย้ำในข้อที่ว่าอัตตาเป็นภาพที่ถูกสร้างขึ้นจากภวัตถ์หา มีอยู่ในความยึดถือ เมื่อถอนความยึดถือนั้นแล้ว ก็ไม่มีเรื่องต้องพูดถึงอัตตาอีก เมื่อละภวัตถ์หาได้แล้ว อัตตาก็หมดความหมายไปเอง การที่ยังค้นหาอัตตาอยู่อีก เป็นการพ้องอยู่ในตัวว่า ยังพะวงห่วงอยากมีอัตตาอยู่อีก กล่าวคือ เมื่อภาพอัตตาที่ตนยึดถืออยู่เดิมถูกคุกคามทำลายก็ตกใจ กลัวตัวตนจะขาดสูญพินาศเสีย จึงไขว่คว้าหาอัตตาใหม่มายึด หรือคว้าสิ่งอื่นมายึดเป็นอัตตา แสดงให้เห็นว่ายัง

คงยึดอยู่ในภาพสัญญาของอัตตา ในอัตตานุทิฎฐิ ในอัตตวาตะ และตัวภวตัณหาที่เป็นมูลรากก็ยังคงอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์ เมื่อยังมีภวตัณหา และภาพอัตตาก็ยังคงอยู่ในใจ ถึงสิ่งที่ถูกยึดเป็นอัตตาก็จะเปลี่ยนไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่สาระสำคัญก็คงเดิม คือยึดตัวอัตตาที่เป็นภาพในใจนั้นแหละ เพียงแต่ระบายภาพอัตตาที่วานั้นให้วิจิตรพิสดารออกไปสมกับสิ่งที่ถูกยึดใหม่อีกหน่อย ถ้าแม้ไปเกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ก็จะบิดเบือนภาพของสิ่งนั้นให้ผิดพลาดไปด้วย ถ้าไปยึดนิพพานเป็นอัตตาก็จะได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ซึ่งเคลือบด้วยตัณหาของตนซึ่งไม่ใช่นิพพานตัวจริง คือยังไม่ถึงนิพพานนั่นเอง^๑

^๑ พึงสังเกตว่า จุดที่พูดถึงตอนนี้สำคัญมาก เป็นสิ่งที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาที่เชื่อในอัตตาดังจะเห็นได้ว่า จุดหมายสูงสุดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ในบางศาสนาบางสาขานั้น ดูเหมือนว่าแทบไม่ต่างกันเลยกับพุทธศาสนา เพียงแต่ว่าในขั้นสุดท้าย ลัทธิศาสนาเหล่านั้นรับรองอัตตา หรืออาตมัน โดยกล่าวว่าสภาวะจริงแท้สูงสุดนั้นเป็นอัตตา หรืออาตมัน ทศณะเช่นนี้เมื่อมองจากคำอธิบายข้างบนย่อมมีความหมายว่า เจ้าลัทธิศาสนาเหล่านั้น แม้จะเข้าถึงภูมิธรรมชั้นสูงมากแล้ว แต่ก็ยังติดอยู่ในเสียงกู่ร้องของความปรารถนาที่จะมีอยู่ซึ่งแฝงลึกในจิตใจ ดังนั้นเมื่อพูดถึงสภาวะจริงแท้นั้น อย่างน้อยก็หาแง่หาความหมายบางอย่างพอให้ได้เรียกภาวะนั้นว่า อัตตา อันจะให้มีความหวังที่ตนจะมีอยู่คงอยู่ต่อไป กล่าวคือยังมีภวตัณหาที่จะต้องสนองอยู่นั่นเอง และข้อนี้คือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่าตาข่ายดักศาสดาจารย์ชั้นเลิศ (พรหมชาล = ตาข่ายดักพรหม, ดูพรหมชาลสูตร, ที.สี.๙/๒๖-๙๐/๑๖-๕๙); พึงระลึกไว้ว่า มีสิ่งที่สำคัญยิ่งไปกว่าอัตตาที่ใคร ๆ กำลังแสวงหาและพูดถึงกันเสียอีก สิ่งนั้นก็คือ ตัวความอยากมีอัตตาที่ทำให้แสวงหาและพูดถึงอัตตานั่นเอง

๔. หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงหลักอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตาวางขวางกว่าอนิจจัง และทุกข์ กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขาร (คือ สังขตธรรม) ทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวง ซึ่งปกติตีความกันว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตา และมีอยู่แห่งหนึ่งในคัมภีร์ปริวารแห่งวินัยปิฎก ซึ่งชัดเจนไปที่เดียวว่านิพพานรวมอยู่ในคำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังข้อความเป็นคาถาในบาลีว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วิณัจฉยมียอยู่ดังนี้”^๑ แม้จะมีหลักฐานแสดงว่าปริวารเป็นคัมภีร์รุ่นหลังในชั้นพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็ยังต้องยอมรับว่าเป็นทัศนะของพระพุทธศาสนา ยุคต้น ๆ คือก่อนยุคอรรถกถา อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีข้อความกล่าวไว้อย่างนี้ ผู้ศึกษาก็ควรกำหนดความหมายด้วยความระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะแม้แต่พระพุทธองค์เองก็ตรัสเรื่อง อตฺตา-อนัตตา อย่างทรงระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากลักษณะทั่วไปในการตรัสถึงเรื่องนี้ ซึ่งสรุปได้ ๒ อย่างคือ

ก. เมื่อผู้ฟังมีพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นเพียงพอ คือมีความพร้อม พระองค์จะทรงแสดงเรื่องอนัตตา โดยตรัสพร้อมไปกับสิ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา และตัวความยึดถือที่จะต้องละเสีย

^๑ วินย. ๘/๘๒๖/๒๒๔.

ดังตัวอย่างที่เห็นได้ทั่วไป เมื่อตรัสเรื่องขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ตามหลักไตรลักษณ์

ข. ถ้าใครตั้งคำถามขึ้นมาเฉยๆ โดดลอย ๆ เพื่อต้องการคำตอบในเชิงอภิปรายว่า อัตตา มีหรือไม่มี พระพุทธเจ้าจะทรงนิ่งเสีย ไม่ทรงตอบ^๑

เพื่อเข้าใจเหตุผลในเรื่องนี้ ขอย้อนกลับไปหาความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ว่าเป็นอัตตานั่น ความจริงก็คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือเอาไว้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภวัตถหา กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา อัตตานั่นเนื่องอยู่กับสิ่งที่ถูกยึดถือ แต่ก็ไม่มีอยู่ต่างหากจากภวัตถหาที่เป็นสาเหตุให้ยึดถือ สิ่งที่ถูกยึดถือย่อมเป็นไปตามสภาพหรือกฎธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวกับการที่ใครจะไปยึดมั่นว่าเป็นอัตตาหรือไม่ สิ่งที่ต้องจัดการแท้จริงคือ ภวัตถหา เมื่อละภวัตถหาได้ ก็ละอัตตาหรือภาพอัตตา

^๑ ดู ส.สพ.๑๘/๘๐๑/๔๘๖; เรื่องย่อมีว่า บริพาชกชื่อวัจจโคตต เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อัตตามีอยู่หรือ? พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเฉย วัจจโคตตทูลถามต่อไปว่า อัตตาไม่มีหรือ? พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่งอีก วัจจโคตตจึงลุกออกไป ครั้นแล้ว พระอานนทได้เข้าไปทูลถามว่า เหตุใดพระองค์จึงไม่ทรงตอบคำถามของบริพาชกนั้น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ตอบว่า อัตตามี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกสัสสตวาท, ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกอุจเจทวาท; อนึ่ง ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตามี ก็จะไม่เป็นการสอดคล้องกับการเกิดญาณว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แต่ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี วัจจโคตตซึ่งกำลังงงหนักอยู่แล้วก็จะงงวยยิ่งขึ้นว่า “แต่ก่อนนี้ตัวตนของเราคงมีแน่ แต่เดี๋ยวนี้ ตัวตนนั้นไม่มี”

ที่ยึดถือหรือหมายมั่นไว้ในใจด้วย เมื่อละได้อย่างนี้แล้วปัญหาเรื่องอัตตาเป็นอันจบสิ้นไปในตัว ไม่ต้องยกอัตตาหรือภาพอัตตานั้นไปใส่ให้แก่สิ่งใดอื่นอีก อัตตายุติที่การทำลายความยึดถือที่มีมาเดิมเท่านั้น และเป็นไปเองพร้อมกับการละความยึดถือได้^๑ แต่ตรงข้ามถ้ายังละภวัตถหาไม่ได้ ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสำเร็จ เมื่อถูกปฏิเสธ อาจยอมรับโดยทางเหตุผล แต่ลึกซึ้งลงไปเป็นการฝืนต่อภวัตถหา จึงไม่อาจยอมรับได้ เมื่อถูกปฏิเสธอย่างหนึ่ง ก็ต้องควานหาอย่างอื่นมายึดต่อไป อาจออกในรูปอัตตาอย่างใหม่ หรือประชดด้วยทฤษฎีที่ตรงข้ามกับอัตตา คือความไม่มีอัตตาชนิดอัตตาขาดสูญ

ในการแสดงอนัตตาแบบแรก (ตามข้อ ก.) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าสิ่งที่ผู้ฟังยึดถือว่าเป็นอัตตานั้น ผิดพลาดไม่ถูกต้องอย่างไร ไม่อาจยึดถือได้จริงอย่างไร เมื่อผู้ฟังมองเห็นความเข้าใจผิดของตนก็จะมองเห็นโทษของการยึดถือไปด้วยในตัว พร้อมทั้งมองเห็นคุณค่าและประโยชน์ของการไม่ยึดถือ เข้าใจความหมายของการเป็นอยู่อย่างไม่ยึดมั่นเป็นอิสระ รู้ว่าควรจะทำปฏิบัติต่อชีวิตอย่างไร ควรวางท่าทีอย่างไรต่อโลกจึงจะถูกต้อง เป็นการก้าวหน้าไปอย่างมีจุดหมาย ไม่ทิ้งช่องว่างไว้ให้เกิดความแคว้งคว้างอ้างว้าง สำหรับภวัตถหาจะก่อปมปัญหาทางจิตวิทยาแก่ผู้ฟัง เพราะในระหว่างทำความเข้าใจกันนั้น ผู้ฟังจะค่อย ๆ ถอนอัตตานุกิฎฐิ บรรเทาภวัตถหาลงไป

^๑ ดู ปัญหาเกี่ยวกับกรรมและอนัตตา (ข้อ ๔) ในตอนว่าด้วยเรื่องกรรมด้วย, เฉพาะอย่างยิ่งพุทธพจน์ซึ่งอ้าง ณ ที่นั้น

พร้อมกับที่คำถามเรื่องอัตตาค่อย ๆ ละลายตัวหมดไปเอง วิธีแสดงหรืออธิบายแบบแรกนี้มีผลแก่ผู้ฟังต่างกันมากกับการแสดงแบบที่สอง (ตามข้อ ข.) ตามแบบหลังนั้น ผู้ตั้งคำถามมีภวตัณหาหรือไม่ก็วิภวตัณหาซ่อนอยู่เต็มที่ อาจตั้งปัญหาเพื่อสนองตัณหาของตนก็ได้ พร้อมกับตัณหานั้นก็มิตกฏฐิเป็นเงื่อนไขผูกอยู่ด้วย คือ เป็นสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน - Eternalism) หรืออุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่ายขาดสูญ - Annihilationism) อย่างใดอย่างหนึ่ง การตอบรับหรือตอบปฏิเสธแก่คำถามเชิงอภิปรายอย่างนี้ แก่ผู้มีความยึดมั่นอยู่ เป็นการก่ออันตรายมาก เรียกว่าเป็นคำถามที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน ไม่ว่าคำตอบจะเป็นเช่นไร เขาก็จะสร้างความคิดความเข้าใจต่าง ๆ ขึ้น โดยอาศัยความเข้าใจที่เขายึดถือเป็นฐาน ถ้าคำตอบตรงกับข้อที่เขายึดถือก็เป็นการยืนยันรับรองทิฏฐิของเขาตามแนวที่เขาเองเข้าใจอยู่โดยเฉพาะ ถ้าไม่ตรงกัน เขาก็จะแล่นไปลงข้อสรุปในทางตรงข้ามคือ เป็นเที่ยง หรือเป็นขาดสูญอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้าผู้ฟังโน้มไปทางสัสสตทิฏฐิ เมื่อตอบรับว่าอัตตามี ก็จะส่งเสริมให้เขายึดมั่นในสัสสตทิฏฐิแน่นแฟ้น ถ้าปฏิเสธว่าอัตตาไม่มี เขาก็จะโดดไปลงข้อสรุปที่สุดทางตรงข้ามว่า คำตอบนั้นหมายถึงขาดสูญ คือเป็นอุจเฉททิฏฐิ และทั้งให้เกิดช่องว่างในทางความคิด เช่น อาจคิดนอกกลุ่มนอกทางออกไปว่า ในเมื่อไม่มีอัตตา ตัวตนไม่มี การฆ่า การทำลายเบียดเบียนกัน ก็ไม่มีผลอะไร ไม่มีใครทำกรรม ไม่มีใครรับผลกรรม จะทำกรรมดีไปทำไม บางคนก็อาจเกิดปมกลัวความขาดสูญ

กลัวว่าเราจะไม่มีความรู้ต่อไป บางคนก็อาจเห็นไปว่านิพพานเป็นความขาดสูญเลยใจตกไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไปดังนี้เป็นต้น นับว่าเป็นภัยร้ายแรงแก่ปุถุชน รวมความก็คือ คำถามคำตอบประเภทนี้ก่อผลแก่ปุถุชนในทางที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน การสร้างความคิดเหตุผลไปตามแนวค้นหาและทฤษฎีของตน และต้องแล่นไปตกในทฤษฎีที่ตรงข้ามกันสองอย่างอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป คือ ถ้าไม่ลงสัตสสททฤษฎี ก็ต้องลงอุจเฉททฤษฎี ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ใช่ทั้งสัตสสททฤษฎี ไม่ใช่ทั้งอุจเฉททฤษฎี

บางคราวผู้ศึกษามองความหมายของคำว่าอัตตา ในแง่เนื้อแท้หรือแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายทั่ว ๆ ไป คือ มองในขอบเขตกว้างขวางออกไปกว่าอัตตาที่มนุษย์ยึดถืออยู่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ การมีอยู่คงอยู่เที่ยงถาวรของชีวิตมนุษย์เอง ความจริง แม้ในความหมายนี้หลักทั่วไปก็อย่างเดียวกัน คือเกี่ยวข้องกับ ความยึดถือของมนุษย์ แต่ถ้าพิจารณาความต่อไปนี้อาจเข้าใจ ชัดยิ่งขึ้น เมื่อมีใครตั้งคำถามว่า สิ่งทั้งหลายมี หรือไม่มี ถ้าตอบอย่างเคร่งครัด ทั้งคำว่ามี และไม่มี ใช้เป็นคำตอบไม่ได้ เพราะแสดงถึงสัตสสททฤษฎีและอุจเฉททฤษฎีดังกล่าวแล้วข้างต้น ถ้าจะตอบ ก็ต้องไม่ใช่เป็นคำตอบเดียวโดดว่า มี หรือ ไม่มี แต่ต้องบอกว่ามีอยู่อย่างมีเงื่อนไข เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นปัจจุสมุปันธรรม คืออาศัยกันเกิดขึ้น ดังนั้น แทนที่ท่านจะใช้คำตอบว่ามีหรือไม่มี ท่านจะพูดถึงกระบวนการแทน คือไม่พูดถึงสิ่งนั้นเดียวโดด แต่พูดถึงกระบวนการที่สิ่งนั้นปรากฏขึ้น คำตอบเหล่านี้มุ่งเพื่อ ปฏิเสธรูปภาพของสิ่งทั้งหลายที่คนเรายึดถือเอาไว้ผิด ๆ แม้คำว่า

อนัตตา ก็มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพอัตตา ซึ่งค้นหาและทฤษฎีได้สร้างขึ้นมายึดถือไว้ผิด ๆ เมื่อถอนความยึดถือนั้นแล้ว ตัวอัตตาหรือภาพอัตตาก็หมดไปเอง แต่ถ้ามาเข้าใจอนัตตาว่าไม่มีอัตตาในความหมายอย่างที่ปุถุชนเข้าใจ ก็เป็นอันกระโดดไปเข้าเขตอุจเฉททฤษฎี ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปอีก ในสุดตนิบาตมีข้อความหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงภาวะของผู้หลุดพ้นแล้วว่า ไม่มีทั้งอัตตัง ทั้งนิรัตตัง หรือไม่มีทั้งอัตตา ทั้งนิรัตตา^๑ แปลว่า ไม่มีทั้ง “อัตตา” ทั้ง “ไม่มีอัตตา” คือไม่มีภavadัณหาที่จะแสวงหาอัตตา และไม่มีภวทฤษฎีที่จะยึดมั่นในเรื่องอัตตาให้เกิดเป็นอัตตทฤษฎี หรืออุจเฉททฤษฎีขึ้น อีกนัยหนึ่งอธิบายว่าไม่มีทั้ง “มีอัตตาอยู่” ทั้ง “หมดอัตตาไป” (เดิมเคยยึดว่ามีอัตตายึดว่านั่นนี่เป็นอัตตา แล้วมาเข้าใจใหม่ว่า อัตตาไม่มี เลยกลายเป็นอัตตาหมดไป หรืออัตตาหายไป)^๒

รวมความอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักปฏิบัติ แม้จะตรัสแสดงสังขารธรรมก็ต้องเกี่ยวโยงถึงจริยธรรมเสมอ คือมุ่งผลดีที่จะเกิดแก่ชีวิตของผู้ที่ทรงแนะนำสั่งสอน ทรง

^๑ ดู พ.สุ.๒๕/๔๑๐/๔๘๘; ๔๑๒/๔๙๑; ๔๑๗/๕๐๑; ๔๒๑/๕๑๔; มีอธิบายใน พ.ม.๒๙/๑๐๗/๙๗; ๑๖๔/๑๒๙; ๔๒๗/๒๙๗; ๗๒๑/๔๒๖

^๒ คัมภีร์วิสุทธิมัคค์กล่าวความไว้นำฟังว่า “ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี ฯลฯ ผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะเป็นเทพเจ้า หรือพระพรหม หามีไม่ มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะปัจจัยคือเหตุประกอบกันเข้า” รับกับที่กล่าวในอรรถกถาวิงค์ว่า “เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีทั้งความเที่ยง ทั้งความขาดสูญ” (วิสุทธิ.๓/๒๒๖-๗; วิงค์.อ.๒๕๓); ที่บางครั้งพูดกันว่า อัตตาขยายใหญ่โตนัก ทำลายอัตตาทันเสีย บ้างนี้พึงทราบว่าเป็นเพียงสำนวนพูด มีความหมายว่าความถึอมั่นในอัตตานั่นเพิ่ม

สั่งสอนให้เขานำไปใช้ประโยชน์ได้ การแสดงอนัตตาแบบแรก มีจุดหมายชัดเจนว่าเพื่อปลดปล่อยผู้รับคำสอนให้พ้นจากความถือผิดเห็นผิดที่เป็นโทษแก่ชีวิตของเขา ให้เขาสามารถอยู่อย่างหลุดพ้นมีจิตใจเป็นอิสระ มีชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้น ส่วนการตอบเพียงเพื่อสนองความอยากรู้ตามแบบหลัง เป็นการส่งเสริมความคิดฟุ้งซ่าน เพิ่มเชื้อสำหรับให้ความยึดถือที่มีอยู่แล้วใช้สร้างความเห็นขยายตัวออกไป ในที่สุดขอสรุปด้วยพุทธพจน์ว่า “เรามองไม่เห็นว่าจะมีความยึดมั่นใด ๆ ในวาทะ (ทฤษฎี, ลัทธิ) อัตตา ที่เมื่อยึดติดถือมั่นเข้าแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดโศกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”^๑

ขยายแน่นอนหนัก ควรทำลายความถือมั่นนั้นเสีย สิ่งที่ต้องทำลายคือความถือมั่นในอัตตา ไม่ใช่ทำลายอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะต้องทำลาย การคิดทำลายอัตตาเป็นเรื่องเกี่ยวกับอุจเฉททิฏฐิ (อัตตาเป็นเพียงภาพที่ภวตณาสรางขึ้นซ้อนไว้กับสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดาของมัน อัตตานั่นจึงไม่มีอยู่ต่างหากและจึงไม่มีอยู่จริง); อนึ่ง คำว่า อัตตวาทุปาทาน ก็บ่งชัดอยู่แล้วว่า ยึดมั่นอยู่เพียงแค่ว่าอัตตา เพราะไม่มีอัตตาจริงที่จะยึดได้ (วิสุทธิ.๓/๑๘๑; วิสุทธิ.ฎีกา ๓/๓๖๕)

^๑ ม.ญ.๑๒/๒๘๓/๒๗๕

ดัชนี

๑. เนื้อเรื่อง

กฎ -เป็นเพียงบัญญัติ, ๗๗-๗๘

กฎเกณฑ์, ๑๑๓

กฎธรรมชาติ, ๒, ๓, ๑๒๔, ๑๒๖, ๑๓๔

-การถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ
เพื่อมีชีวิตที่ประเสริฐ, ๑๓๔

กฎธรรมดา, ๑๒๓, ๑๒๗, ๑๗๘, ๑๙๓

กฎหมาย, ๑๑๓

กตัตัน, ๒๓, ๓๑-๓๔, ๖๘, ๑๓๐-๑, ๑๓๖

ดู ทุกข์, ทุกขตา

กรรม, ๕๗, ๕๙, ๙๘, ๑๕๐, ๑๙๕,

๑๙๗ อ. -ถ้าเข้าใจหลักกรรมผิด อาจ
กลายเป็นลัทธิสทิกิฏฐิ ถ้าเข้าใจหลัก

อนัตตาคิด อาจเห็นเป็นว่ากรรมไม่มี
กลายเป็นอภิปิทยิฏฐิ, ๖๒-๖๓ -กรรม

มี แต่ไม่มีผู้ทำกรรม, ๖๔ -กรรมกับ
วิบาก หมุนเวียนจนไม่รู้ก่อนหลังต้น

ปลาย เหมือนต้นไม้กับเมล็ดพืช, ๖๔

-๖๕ -ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับ
วิบาก ซึ่งต่างก็ว่างจากกัน, ๖๕ หลัก

อนัตตตาและอนิจจตา เป็นเครื่องยืนยัน
หลักกรรมเป็นต้น, ๖๖, ๑๒๖, ๑๔๐

-ลัทธิกรรมเก่า และลัทธิกรรมแบบมี
อาตมัน ไม่ใช่หลักกรรมในพระพุทธ-

ศาสนา, ๖๖ -การมีชีวิตอยู่ด้วยการ
ปลอบใจ ผิดหลักกรรม, ๑๒๗ -ผลกรรม

ร่วมกันของสังคม, ๑๓๗ -ทฤษฎีว่ามี
อัตตาเป็นผู้ส่วยวิบากกรรม, ๑๔๕-๖

-กรรมกับอนัตตาคัดกันหรือไม่ (กรรม
ที่อนัตตาทำจะถูกต้องตัวได้อย่างไร),

๑๗๓-๑๘๕ -กรรมกับอนัตตาสันนิ-

ษณกัน ไม่ใช่ขัดกัน อัตตาต่างหากขัด

กับกรรม, ๑๗๙-๑๘๐ -ตัวอย่างเปรียบ

เทียบให้เห็นสมมติที่ซ้อนขึ้นมาบนสภาวะ

ซึ่งสมบูรณ์ในตัวอยู่แล้ว, ๑๗๔

-๑๘๑ -ความเข้าใจผิดที่เกิดจากการ

สับสนสัญญากับบัญญัติแห่งสัญญา,

๑๘๑-๒ -การศึกษากรรมระดับสมมติ

มองช่วงยาว ส่วนระดับสภาวะให้เห็น

ความเป็นไปตลอดรายละเอียด, ๑๘๒

-๔ -นิทานที่ช่วยให้แยกสมมติกับสภาวะ

ออก มองเห็นกระบวนการของกรรม

ชัดขึ้น, ๑๘๔-๕

กรรมกิเลส, ๓๖

กรรมชั่ว, ๙๗, ๑๘๓

กรรมฐาน, ๑๖

กรรมทุจริต, ๔๔

กรรมนิยาม, ๓ อ.

กระตือรือร้น, ๘๙, ๙๖, ๙๗, ๑๐๔,

๑๐๖, ๑๐๗

กระทำ, การ, ๑๙, ๖๓-๖๖, ๑๘๐, ๑๘๔

-การกระทำและไม่กระทำที่เกินเลยพอ

ดี เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น, ๑๐๒

-การกระทำและไม่กระทำโดยมีแรงจูงใจ

แบบต่าง ๆ ๔ แบบ, ๑๐๒-๓ -อนิจจตา

รับรองความมีผลแห่งการกระทำของ
มนุษย์, ๑๒๖ ดู *กรรม*
 กระบวน, ๖๕, ๖๖, ๑๔๙, ๑๕๐
 กระบวนการ, ๓ ข, ๕๘, ๗๓, ๗๖, ๘๙,
 ๙๙, ๑๐๘, ๑๑๖, ๑๓๕-๗, ๑๗๖-๗,
 ๑๘๔, ๑๙๖
 กระบวนธรรม, ๔๘-๕๑, ๕๔-๖, ๕๙,
 ๖๐, ๖๓-๔, ๖๘-๙, ๗๖-๗, ๑๗๘
 ๑๘๒, ๑๘๔, ๑๙๖ -ขัดกับการที่จะ
 มีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๖-๗๗ -เป็นไปได้
 อย่างไรโดยไม่มีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๙
 กระวนกระวาย, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๒๓,
 ๑๓๒-๓ -ไม่ถือนั่นขันธ ๕ เป็นอึดตา
 ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๔
 กระแส, ๑, ๒, ๔, ๕, ๗, ๕๑, ๖๐, ๖๕,
 ๖๙, ๑๒๖, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๓๗, ๑๓๘,
 ๑๔๐, ๑๘๐, ๑๘๒
 กระแสน้ำ -ข้อเปรียบเทียบกับกระบวน
 การแห่งกรรมและการเกิดผลของกรรม,
 ๑๗๔-๗
 กระหาย, ๔๓, ๔๕ข.
 กรุณา, ๑๘, ๑๒๑, ๑๓๓, ๑๓๘
 กลมกลืน, ๑๓๖, ๑๓๘, ๑๓๙
 กลัดกลุ้ม, ๑๓๗, ๑๓๘
 กลับตัว, ๑๒๕
 กลัว, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๑๓, ๑๓๖,
 ๑๓๘, ๑๕๑, ๑๘๓-๔, ๑๙๕-๖ -ไม่ได้
 ทำชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย อยู่ในธรรม
 ไม่ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐ -กลัวขาดบุญ
 กลัวความพินาศ, ๑๙๐

กลาง, เป็น, ๑๓๓, ๑๔๐
 กลืน, ๙๒
 กษัตริย์, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๖๖
 กองทัพ, ๕๓, ๑๕๑
 กองแห่งทุกข์, ๖๔
 กังวล, ๙๓, ๑๐๖, ๑๑๖, ๑๒๒, ๑๓๒,
 ๑๓๓, ๑๓๖
 กันดารแห่งวิภูริ, ๑๔๖
 กัลยาณปุณฺณ, ๑๕๙
 กัลยาณมิตตตา, ๑๑๗
 กัลยาณมิตร, ๑๑๗, ๑๑๙
 กาม -ทุกข์ที่สืบเนื่องจากกาม, ๔๓
 กามสุข, ๑๒๒
 กามารมณ, ๑๕๙
 กามาวจร, ๑๑๐ ข.
 กามาสวะ, ๑๔๖
 กาย, ๑๘, ๓๔, ๓๗, ๔๐, ๔๔, ๗๒, ๘๐,
 ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๖๘, ๑๗๓ -ยึดกาย
 เป็นตัวตนก่อน, ๗๑, ๑๘๗ -กายพร้อม
 ทั้งวิญญาณ, ๑๒๐ -ป่วยแต่กาย ใจไม่
 ป่วย, ๑๔๓
 การกระทำ ดู *กระทำ*, *การ*; *กรรม*
 การงาน, ๘๙, ๙๕, ๑๐๔, ๑๕๕-๖
 พระอรหันต์ทำด้วยโลกียจิต, ๑๑๐ ข.
 ดู *กิจ*
 กาล, กาลเวลา, ๙๗, ๑๐๔, ๑๓๐, ๑๖๐,
 ๑๖๗ -พุทธพจน์แสดงอนิจจตาของชีวิต
 และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา, ๑๔๗
 -๑๖๔ -บัญญัติพ้นจากกาล ไม่ขึ้น
 ต่อกาล กาลก็เป็นบัญญัติ, ๑๘๒ข.

-กาลต่อไป, ๑๖๘-๙
 กาลเทศะ, ๑๐๕, ๑๑๔
 กาลวินิมุต, ๑๘๒ ข.
 ก้าวหน้า, ๑๑๕, ๑๑๘, ๑๙๔
 กำนัลใน, ๑๖๒
 กำป็น (อธิบายอนัตตา), ๕๓
 กำลัง, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๖๕, ๑๗๐
 กำลังพล, ๑๕๐
 กำหนดรู้ (ปริญา), ๑๒๙
 กิจ, ๙๕, ๙๗, ๑๐๑-๑๑๐, ๑๑๗, ๑๖๔,
 ๑๗๔ -สังขารเสื่อมสลาย พึงบำเพ็ญกิจ
 โดยไม่ประมาณ, ๘๘, ๑๒๘ -คุณค่า
 ของไตรลักษณ์ด้านการทำกิจ, ๘๘
 -๘๙, ๙๕-๑๐๔ -กิจ ๒ ประเภท:ด้าน
 ในและด้านนอก, ๑๐๓-๔ -ทำกิจด้วย
 จิตสลาย ถึงแม้สลายก็ยังทำกิจ, ๑๐๖-๗
 -พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์ ให้
 บำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาณ, ๑๔๗-๑๗๑
 -พุทธพจน์ให้เร่งทำกิจ เตรียมการเพื่อ
 อนาคต, ๑๖๔-๑๗๑ -ทำกิจโดยไม่
 ประมาณจะไม่เสื่อมเลย ทั้งที่สิ่งทั้ง
 หลายจะต้องเสื่อมเป็นธรรมดา, ๑๗๑
 ข.
 กิจกรรม, ๙๗, ๑๐๕
 กิจการ, ๑๗๐-๑
 กิจในอริยสัจ, ๓๖, ๑๒๙
 กิจส่วนตัว -กับกิจส่วนรวม ต้องไปด้วย
 กัน, ๑๗๑ข.
 กิจหน้าที่ -ปราชญ์ตั้งใจทำกิจหน้าที่
 ไม่มัวเฝ้าคร่ำถึงความพลัดพรากสูญเสีย

เสีย, ๑๕๗
 กิริยาอัปยาคฤต, ๑๒ข.
 กิเลส, ๑๗, ๓๓, ๓๖, ๔๕ข., ๖๐-๖๑,
 ๘๔, ๘๕, ๑๐๐, ๑๐๒-๓, ๑๐๕-๖,
 ๑๑๐, ๑๑๒, ๑๑๔, ๑๑๖, ๑๑๙, ๑๓๒
 -๓, ๑๕๐ -กิเลสหลักที่เกิดจากความยึด
 ติดในอัตตา, ๖๐-๖๑, ๑๒๐-๑ -ความ
 ปลอดกิเลสเป็นผลข้างเคียงอย่างหนึ่ง
 ของคุณค่าด้านการทำจิต, ๙๔ -กิเลส
 ผูกพันกับตัวตน (กิเลสตัวป็น) ๓, ๖๐
 -๖๑, ๑๒๐-๑, -กิเลสที่เป็นเครื่องหมาย
 แห่งความขัดแย้ง/กิเลสที่ปิดกั้นแยก
 ตัวเอง/กิเลสที่ขัดขวางจำกัดตัวให้แคบ/
 กิเลสที่ทำลายความประสานกลมกลืน
 ในธรรมชาติ, ๑๓๖-๘
 กิเลสรากเหง้า, ๓, ๑๓๖
 กุศล, ๑๒ ข., ๑๑๔, ๑๔๘, ๑๖๓ -เป็น
 ปัจจัยแก่อกุศลได้, ๙๔
 กุศลฉันทะ, ๑๐๒ ข.
 กุศลธรรม, ๑๑, ๑๗, ๑๑๗, ๑๒๒, ๑๖๗
 -ความไม่ประมาณในกุศลธรรม, ๙๗
 เกลียตกแล้ว, ๙๒
 เกลียตซึ่ง, ๑๓๘
 เกษม, ๑๕๘
 เกิด (คน), ๑๕๐
 เกิดดับ, ๑, ๔, ๒๒, ๖๘ ดู อนิจจัง, อนิจจตา
 เกียจคร้าน, ๙๔, ๙๖, ๑๑๖, ๑๓๖, ๑๓๘,
 ๑๖๕
 เกียรติยศ, ๑๑๓
 แก่, ความ, ๑๔๙, ๑๕๒-๖ ดู ขรา

แก้เผ่า, ๑๖๕
 แก่งแย่ง, ๑๓๘
 แก้ไข, ๑๐๖-๘, ๑๑๗, ๑๒๑, ๑๒๕, ๑๒๗, ๑๒๙, ๑๓๐ ดู *ปรับปรุง*
 แกน, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๕๑, ๕๓, ๕๖, ๖๘, ๗๑, ๗๖, ๘๓, ๑๐๗, ๑๘๗
 แก่น, แก่นสาร, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๕๓, ๗๑, ๘๓, ๑๔๗, ๑๖๒
 แก่นแท้, ๑๙๖
 ไกรธ, ๙๔, ๑๖๓, ๑๘๔-๕

ขนบธรรมเนียม, ๑๕๗
 ขยะ, ๑๕๒, ๑๗๕
 ขยะแขยง, ๙๒
 ขยงเจิน, ๒๖
 ข้องขัด, ๓๔, ๘๑, ๑๓๒-๓ ดู *ทุกข์*
 ขอบเขต -ของอนัตตาที่กว้างกว่าอนิจจัง และทุกข์, ๑๑-๑๔, ๑๙๒ -การมองอนัตตา, ๑๙๖
 ขัดแย้ง, ๒๓, ๒๙-๓๔, ๖๐, ๖๑, ๖๕, ๖๘, ๘๙, ๑๑๖, ๑๒๑, ๑๒๘, ๑๓๐, ๑๓๔-๘, ๑๙๐ ดู *ทุกข์*, *ทุกข์ตา* -ความขัดแย้งระหว่างกระบวนการกับการมีพระผู้เป็นเจ้า, ๗๗-๗๘
 ขัตติยราช, ๑๖๗
 ชันธ (๕), ๑๗, ๔๘, ๑๙๓ -ความแตกต่างระหว่างสังขาร ในชันธ ๕ กับในไตรลักษณ์, ๓ อ., ๑๔-๒๑ -สัตว์บุคคลไม่มีสิ่งใดนอกเหนือชันธ ๕, ๕ -ที่ปฏิเสธชันธ ๕ เป็นอนัตตานั่น จะให้

ถือนิพพานเป็นอนัตตาหรือ, ๗, ๑๘๗-๑๙๐, ๑๙๒ -ขอบเขตที่ต่างกับไตรลักษณ์, ๒๕ -ชันธ ๕ กับขอบเขตความหมายของทุกข์, ๓๕ -เป็นสังขารทุกข์, ๓๘ -เป็นทุกข์รวบยอด, ๔๑, ๕๕ อ. -ประชุมเข้าเป็นสัตว์บุคคลดูจส่วนประกอบประชุมกันเป็นรณ, ๕๒ -เกิดดับตามเหตุ ดังเม็ดพืชงอกงามตามปัจจัย, ๕๓ -การยึดชันธ ๕ เป็นตัวตน, ๗๑ -เลิกยึดชันธ ๕ เป็นอนัตตาแล้วก็จบแค่นั้น, ๗๖ -เกิดจากเหตุปัจจัยที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะเที่ยง สุข เป็นอนัตตาได้อย่างไร, ๑๔๑-รู้ชันธ ๕ ตามจริงแล้วเป็นสุข =ถึงทั้งนิพพาน, ๑๔๔-๕ -พุทธพจน์อุปมาแสดงความไว้แก่นสาร, ๑๔๗ -พิจารณาชันธ ๕ ไว้แก่นสาร, ๑๔๗-๘ -ความสงสัยว่าชันธ ๕ เป็นอนัตตา กรรมที่ทำแล้วจะถูกต้องตัวได้อย่างไร, ๑๗๓-๔ -ใช้อธิบายความเป็นไปของกรรมและผลกรรม, ๑๘๔
 ชันธปวัตติ, ๔๘
 ขาดแคลน, ความ, ๑๖๘
 ขาดสูญ, ๘๓, ๑๙๐, ๑๙๔-๗ ดู *อุจเฉทิกฎ*
 ชุนมัว, ๑๓๓, ๑๓๗
 แข่งขัน, ๑๐๖, ๑๒๑, ๑๓๖
 คงที่, ไม่ ดู *อนิจจัง*, *อนิจจตา*, *ไม่คงที่*
 คน, ๙๘ -กับความแก่ เจ็บ ตาย, ๑๔๘

-๑๖๔
คนกวาดขยะ, ๑๕๒
คนเขลา, คนโง่, ๑๔๗, ๑๔๙, ๑๕๗, ๑๗๓
คนจน, ๑๖๒
คนฉลาด, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๒
คนที่มั่งร่ำรวย, ๑๕๖
คนที่รักใคร่, ๑๕๘
คนพาล, ๑๖๒
คนมี, ๑๖๒
คนร้าย (อุปมาเรื่องความตาย), ๑๕๒
คนวัด, ๑๖๙
คนเพื่องาน, ๑๖๒
กรรม, ๓๘, ๓๙, ๔๒, ๑๕๐
ครองเรือน, ๑๕๘
ครอบงำ, ๙๔, ๙๙, ๑๑๖, ๑๒๐, ๑๔๔, ๑๕๒, ๑๕๗
คราบ (อุปมาความตาย), ๑๕๔
คราบเก่า (อุปมาผู้หมดศรัทธา), ๑๖๗
คร่ำครวญ, ๑๔๓-๕, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔-๖, ๑๕๘
คริสต์, ๗๘๖.
คฤหบดี, ๔๔
คฤหัสถ์, ๘๙
คล่องใจ, ๑๒๒
คลอิด, ๓๙ ดู กรรม
คลังโคล์ (ทฤษฎี), ๑๒๐
คลุกคลี (อนาคตภัยอย่างหนึ่ง), ๑๖๙
ควบคุม (ตนเอง), ๑๑๕, ๑๓๑, ๑๓๒
ความคิด (กับตัวผู้คิด), ๕๗-๕๙

ความคิดปรุงแต่ง, ๑๙, ๒๑
ความคิดอ่าน, ๑๖๗
ความเห็นที่ถูกต้อง, ๖๔
คนปดี่, ๑๔๓
คับแคบ, ๑๔๔-๕, ๑๖๐, ๑๖๓
คับแคบ, ๑๓๒-๓, ๑๓๗ ดู ทุกข์
คัมภีร์ปริณามสูตร, ๓๘
คัมภีร์วิบัติมูลกพุทธ, ๓๙
คัมภีร์ฐานมูลกพุทธ, ๔๒
คัมภีร์วิบัติมูลกพุทธ, ๔๒
คัมภีร์กันตมูลกพุทธ, ๓๘, ๔๒
คัมภีร์, ๙๑, ๑๑๖, ๑๘๒ข., ๑๙๒, ๑๙๗ข.
คาถา (แสดงนิพพานเป็นอนัตตา), ๑๙๒
ค่านิยม, ๑๑๔
คำตอบ (ว่ามีหรือไม่มีก็ใช้ไม่ได้), ๑๙๖
คำตัดสิน (ของเทพสูงสุด), ๖๑
คำถาม (ว่าอัตตาเป็นต้นมีหรือไม่), ๑๙๓ข., ๑๙๕-๖
คำนวณ (เวลาในชีวิต), ๑๖๔
คำศัพท์ -การใช้ขัดตาสับสนกับมานะ, ๘๒ -คำศัพท์เดียวกันมีความหมายต่างกัน, ๑๔-๑๗
คำสอน, ๑๐๕, ๑๕๐, ๑๗๓, ๑๙๘ -เกี่ยวกับกิจด้านในและด้านนอก, ๑๐๓-๔
คิด, ความ -กับตัวผู้คิด, ๕๗-๕๙ -ความคิดสุดโต่ง, ๖๑
คืน, คืนวัน, ๑๕๓, ๑๖๐, ๑๖๔ ดู วันคืน
คุณ, ๑๑๒
คุณความดี, ๑๐๒ ข.

คุณค่า, ๑๑๘, ๑๖๗, ๑๙๔

คุณค่า (ทางจริยธรรมของไตรลักษณ์)

-คุณค่าที่กล่าวรวม ๆ, ๘๗-๑๒๒

-คุณค่าด้านการทำจิต, ๘๘, ๙๑-๙๕

-คุณค่าระดับโลกุตตระ, ๘๘, ๑๐๙

-คุณค่าด้านการทำกิจ, ๘๘-๘๙,

๙๕-๑๐๔ -คุณค่าระดับโลกิยะ, ๘๙,

๑๐๙, -คุณค่าด้านทำจิตเมื่อพัฒนา

สมบูรณ์แล้วมีผลข้างเคียง, ๒, ๙๓-๙๔

-คุณค่าด้านทำจิตที่ยังไม่สมบูรณ์ อาจ

เกิดโทษได้, ๙๔-๙๕ -คุณค่าด้านทำ

จิตและด้านทำกิจสัมพันธ์เสริมกัน,

๑๐๕-๑๑๐ -เป็นหลักประกันศีลธรรม

ที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑๑๑ -คุณค่าเนื่อง

ด้วยความหลุดพ้น/เนื่องด้วยความ

บริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม, ๑๑๙

-๑๒๒ -คุณค่าด้านการทำกิจและทำ

จิตมักอิงอิงใจตา แต่คุณค่าเนื่องด้วย

ความหลุดพ้นมาจากการมนสิการอนัตต-

ตา, ๑๑๙ -คุณค่าที่ครบถ้วนคือ ดีงาม

งอกงาม สุข, ๑๒๒ -คุณค่าทางจิตใจ

ของอนิจจตา, ๑๒๖-๗ -คุณค่าแยกตาม

ลำดับข้อ, ๑๒๓-๑๔๐ (อนิจจตา,

๑๒๓-๘; ทุกขตา, ๑๒๘-๑๓๙; อนัตต-

ตา, ๑๓๙-๑๔๐) -คุณค่าตามพุทธพจน์,

๑๔๗-๑๗๑

คุณธรรม, ๑๑, ๙๔, ๑๑๗, ๑๒๑, ๑๓๓

-ถ้าขาดความไม่ประมาท คุณธรรม

อื่นเหมือนนอนตายหมด, ๑๑๖ -คุณ-

ธรรมที่ทำให้เปิดใจกว้าง ประสาน

กลมกลืน, ๑๓๘

คุณภาพ, ๑๙, ๑๘๔

คุณวิเศษ, ๑๐๐ -เป็นปัจจัยแก่ความ

ประมาทได้, ๑๑๗

คุณสมบัติ, ๑๘, ๖๓, ๗๑, ๑๐๙ ข., ๑๖๒,

๑๘๔

คู่สัมพันธ์, ๑๓๔-๖

เคยยะ, ๑๖๙

เครียด, ๑๐๖

เครื่องปรุงของจิต, ๑๙

เครื่องยนต์ (อุปมาชีวิต), ๖๔

เครื่องเร่ง (ความไม่ประมาท), ๑๑๕

เครื่องวัด (ความไม่ประมาท), ๑๑๕

เครื่องหมาย (ชีวิตไม่มี), ๑๔๘

เคารพ, ๑๓๘

เคารพตน, ๑๑๔

โค (อุปมาคนจะตาย), ๑๔๙, ๑๖๗ ดู

ฝูงโค

โคจร, ๑๕๔

โคถึก (อุปมาคนมีสุตะน้อย), ๑๖๕

โคตร, ๑๖๐, ๑๖๙

โคนไม้, ๑๖๔

ขณะ (บั้งอนัตตลักษณะ), ๒๑, ๒๔-๒๕

สนสัญญา, ๒๔-๒๕

ฆ่า, ๑๔๙, ๑๘๕, ๑๙๕

ฆ่าตัวตาย, ๓๙

ฆาตกร, ๑๔๒

งมฉาย, ๑๒๐

งอกงาม, ๑๒๒
งาน, ๑๐๖, ๑๖๕ -ความละวางกับความ
 เอาจริงในงานไปกันได้, ๑๑๖-๗
งู (อุปมา), ๑๕๔, ๑๖๗
เงินทอง, ๑๖๖
เงื่อนไข, ๑๙๖
เงื่อนปม, ๑๒๒, ๑๙๕

งมูก, ๓๙
จริยธรรม, ๗, ๙๓, ๙๔, ๑๐๕, ๑๐๙,
 ๑๒๗, ๑๓๒, ๑๓๓ -คำสอนทางจริย-
 ธรรมมักอ้างอิงนิจตามากกว่าทุกขตา
 และอนัตตตา, ๘๗ -คุณค่าทางจริย-
 ธรรมของไตรลักษณ์โดยหลักใหญ่มี
 ๒ ด้าน, ๘๗ -ไตรลักษณ์เป็นจุดบรรจบ
 ของสภาวะสัจจะกับจริยธรรม เป็นจุด
 กำเนิดจริยธรรมแต่ต้นถึงสุดท้าย, ๑๐๘
 -๙ -พระอรหันต์เป็นจุดสมบูรณ์ของการ
 ปฏิบัติจริยธรรมและการเข้าถึงสัจธรรม,
 ๑๑๕ -ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวม
 และเป็นตัวเร่งของจริยธรรม, ๑๑๖
 -มนสิการไตรลักษณ์ถูกต้องจะได้คุณค่า
 ทางจริยธรรมครบสาม คือ ติงาม
 งอกงาม และมีความสุข, ๑๒๒ -จริย-
 ธรรมต้องอิงความสุขจึงจะมั่นคง, ๑๒๒
 -ปัญญาเป็นตัวประสานสัจธรรมกับ
 จริยธรรม, ๑๒๕ -การถือประโยชน์
 จากอนิจจามี ๒ ขั้นตอน คือหายทุกข์
 ไม่เหลือสุข และทำต่อไปให้ดีที่สุด,
 ๑๒๗ -หลักจริยธรรมต่าง ๆ อาศัย

ไตรลักษณ์เป็นเครื่องยืนยันความถูก
 ต้อง, ๑๔๐ -พุทธพจน์เกี่ยวกับคุณค่า
 ทางจริยธรรมของไตรลักษณ์, ๑๔๗
 -๑๗๑ -พระพุทธเจ้าเป็นนักปฏิบัติ
 ตรัสสัจธรรมต้องโยงถึงจริยธรรมเสมอ,
 ๑๙๗-๘ ดู *คุณค่า*
จักขุ, ๘๐
จันทาล, ๑๕๒
จัดการ, ๑๓๐, ๑๓๒-๓, ๑๓๖, ๑๓๙-๑๔๐
จัดการงาน, ๑๖๗
จันทร์, ๑๕๔ (อุปมา), ๑๕๙
จำเป็น (จึงทำกิจ), ๙๕-๙๖, ๙๙
จิต, ๑๖, ๑๘, ๓๔, ๗๒, ๘๕, ๙๒-๙๔,
 ๑๐๑, ๑๐๕, ๑๐๘-๙, ๑๑๒, ๑๑๔,
 ๑๑๖, ๑๑๘, ๑๒๑-๒, ๑๒๗, ๑๓๑,
 ๑๔๔, ๑๔๖, ๑๕๗-๘, ๑๖๐, ๑๖๘,
 ๑๗๑ ข., ๑๘๔ -ยึดจิตเป็นตัวตน, ๗๑,
 ๑๘๗ -พัฒนาการของจิตในการรู้
 ไตรลักษณ์, ๙๒ -พุทธพจน์แสดงคุณค่า
 ของไตรลักษณ์ด้านทำจิตเป็นอิสระ
 และไม่ประมาท, ๑๔๗-๑๗๑ -จึงตาม
 รักษาคิจของตน, ๑๖๓ ดู *จิตใจ*, *ใจ*
จิตใจ, ๑๐, ๑๒, ๑๘, ๑๙, ๖๓, ๘๙,
 ๙๑, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๕, ๑๒๗, ๑๓๑,
 ๑๓๔, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๔๙, ๑๘๑,
 ๑๘๓, ๑๙๑ข., ๑๙๘ -ไตรลักษณ์
 สอนท่าที่ที่ถูกต้องของจิตใจต่อโลก
 และชีวิต, ๘๘ -จิตใจที่ง่ายต่อการเกิด
 คุณธรรม, ๙๓ -คำสอนให้พัฒนาจิตใจ,
 ๑๐๓ -คุณค่าของไตรลักษณ์ด้านการ

ทำจิตและด้านการทำกิจ จะทำให้การ
พัฒนาจิตใจดำเนินไปพร้อมกับการ
พัฒนาวัตถุ, ๑๐๖ -ทำกิจด้วยจิตสบาย
ถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ, ๑๐๖-๗ -จิตไม่
เอาเป็นหลักประกันของศีลธรรมที่
สมบูรณ์, ๑๑๐-๑ -คุณค่าทางจิตใจ
ของอนิจจตา, ๑๒๖-๗ ดู *จิต, ใจ*
จิตตนียาม, ๓๖.

จิตที่พ้น, ๑๑๕

จิตปัญญา, ๑๗, ๙๗, ๑๑๘ -พัฒนาการ
ของจิตปัญญาในการรู้ไตรลักษณ์,
๙๒-๙๓

จิตวิทยา, ๑๙๔

จิตสำนึก, ๑๑๗

จินตนาการ, ๗๖

จิ๋ว, ๑๖๙

จุดบรรจบ (ของสภาวะสัจจะกับจริยธรรม),
๑๐๘, ๑๑๕

จุดสุดยอด (ของจริยธรรมเป็นต้น), ๑๐๙,
๑๑๕

จุดมุ่งหมาย, ๑๐๕

จุดหมาย, ๖๗ (ของศาสนาต่าง ๆ), ๖๙,
๘๘, ๙๑, ๙๗, ๑๐๑, ๑๒๗, ๑๓๐,
๑๔๐, ๑๙๔, ๑๙๘

จุดหมายสูงสุด, ๙๑, ๑๑๐ -จุดต่างระ-
หว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ๆ,
๑๙๑๖.

จุดอ่อน (ของพระอริยะ), ๑๑๗

จุติ, ๑๕๕-๖

เจตนา, ๑๘, ๕๗, ๕๘

เจตสิก, ๑๘

เจโตวิมุตติ, ๑๑๔

เจ็บไข้, ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๖๓, ๑๖๘

เจริญ, เจริญก้าวหน้า, เจริญออกงาม,
๙๘, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๔, ๑๐๗, ๑๐๘,
๑๑๘, ๑๒๖, ๑๖๕, ๑๖๗, ๑๗๑ ๖.
-คือความเปลี่ยนแปลงด้านที่ต้องการ
โดยทำให้ตรงเหตุปัจจัย โดยไม่ประมาณ,
๑๒๔-๖ -ต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่
เสมอ, ๑๓๐ -ข้อปฏิบัติที่ให้เจริญอย่าง
เดียวไม่มีเสื่อมเลย, ๑๗๐-๑

เจ้าการ (อินทรี), ๑๗

เจ้าทฤษฎี, เจ้าลัทธิ, ๗๑-๗๓ (ชั้นพรหม),
๗๙, ๑๙๑๖.

เจ้าทัพใหญ่ (มัจจุราช), ๑๕๓

ใจ, ๔๔, ๑๖๖

ใจ, ๓๗, ๔๐, ๔๔, ๗๒, ๘๐, ๙๔, ๑๕๐,
๑๕๒, ๑๗๓, ๑๙๔ -ยึดเป็นตัวตน, ๗๑,
๑๘๗ -ไตรลักษณ์สอนวิธีวางใจต่อ
โลกและชีวิต, ๘๘ -ป่วยทั้งกาย ป่วย
ทั้งใจ กับป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓
ดู *จิต, ใจ*

โลก, ๖๔, ๖๖, ๙๒, ๑๐๒, ๑๐๔, ๑๒๒,

“อันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี”, ๕๗

ฉันทะ -เป็นพลังดีที่สุดในการรักษาศีล-
ธรรม เมื่อยังไม่หลุดพ้น, ๑๑๔-๕

เฉื่อยชา, ๑๓๘, ๑๖๕

ชนจำนวนมาก, ๑๑๘, ๑๗๐

ชนะ, ๑๕๑-๒

ชนะบท, ๑๖๖-๗

ชรา, ๓๙, ๔๐ข., ๔๕ข., ๔๘, ๑๔๖,
๑๔๘, ๑๕๑-๓, ๑๕๘, ๑๖๘
ชราทุกข์, ๔๒
ช่องว่าง, ๑๙๔-๕
ชอบชัง, ชัง, ๙๔, ๑๑๔, ๑๕๙
ชั่ว -ไม่ได้ทำชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย,
๑๖๐
ช้าง, ๑๕๑, ๑๑๖ ดู รอยเท้าช้าง
ช่างหม้อ (อุปมา), ๑๔๘, ๑๖๒
ชาติสสปรายะยกทุกข์, ๔๒
ชาติสสุปปินันธิกทุกข์, ๔๒
ชาติ, ๓๘, ๔๕ข., ๑๕๑, ๑๖๙
ชาติทุกข์, ๔๒
ชาติสงสาร, ๑๖๓
ชาย (ก็ตาย), ๑๕๓
ชาวคริสต์, ๗๘ข.
ชาวบ้าน, ๑๕๗ (อุปมา), ๑๖๖
ชาวพุทธ, ๗๘ข.
ชาวโลก, ๑๓๔, ๑๕๒-๓, ๑๗๐, ๑๗๘
ชิงดีชิงเด่น, ๑๐๖
ชีวหาวิญญาน, ๑๖
ชีวิต, ๖๑, ๑๔๒ข.
ชีวิต, ๑๘, ๒๓, ๒๖, ๓๕, ๔๓, ๔๖, ๖๑,
๖๒, ๙๒, ๑๐๔ (พัฒนา), ๑๐๖, ๑๐๘,
๑๒๒-๓, ๑๒๖, ๑๓๑, ๑๓๔-๕, ๑๔๗,
๑๘๗, ๑๙๔, ๑๙๖-๘ -ขอบเขตที่
เกี่ยวข้องกับหลักขั้น ๓ อายุตนะ และ
ไตรลักษณ์, ๒๕ -ไม่รู้ทันสมมติ ก็ถูก
กิเลสบงการการดำเนินชีวิต, ๖๐ -ไม่มี
ผู้บันดาลชีวิตมนุษย์, ๖๖ -ธรรมดา

มนุษย์ย่อมคิดว่ามีผู้สร้างบันดาลโลก
และชีวิต, ๗๙ -ไตรลักษณ์สอนการ
วางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -ชีวิตดี
งามที่ดำเนินด้วยปัญญาที่รู้และการทำ
การด้วยรู้ไตรลักษณ์, ๘๘-๘๙ -การ
ดำเนินชีวิตของปุถุชน คือ ทุกข์บีบก็ทำ
สุขก็ทนจนเสพ, ๙๕-๙๖ -ชีวิตที่ดำเนิน
อย่างประมาทและไม่ประมาท, ๙๕-๙๖
-ควรดำเนินชีวิตให้ได้คุณค่าทั้งสอง
ด้านของไตรลักษณ์, ๑๑๐ -ดำเนิน
ชีวิตด้วยจิตอิสระ ด้วยปัญญารู้อนาคต,
๑๒๗ -อย่าเอาการปลอบใจตนเองมา
เป็นหลักในการดำเนินชีวิต, ๑๒๗
-การเห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงแล้ว
ปล่อยชีวิตแล้วแต่จะเป็นไป เป็นการ
ปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจตาและขัดพุทธ
ปัจฉิมวาจา, ๑๒๘ -การดำเนินชีวิตที่ดี
และเจริญ ต้องแก้ไขปรับปรุงตัวตลอด
เวลา เพราะความไม่สมบูรณ์ของสิ่งทั้ง
หลายถูกกาลเวลาเร่งเพิ่ม, ๑๓๐ -ชีวิต
ที่ผืนที่อ ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ
กลายเป็นทาสในกระแสของมัน, ๑๓๗
-ชีวิตที่ประเสริฐและสุข คืออยู่ด้วย
ปัญญาที่ถือเอาประโยชน์จากกฎธรรม-
ชาติได้ โดยไม่ให้สังขารทุกข์กลายมา
เป็นทุกข์ทุกข์, ๑๓๗-๙ -พุทธพจน์
แสดงอนิจจตาของชีวิต, ๑๔๗-๑๖๔
-ชีวิตกับความตายและวิธีปฏิบัติ, ๑๔๘
-๑๕๐, ๑๕๒-๓, ๑๕๘, ๑๖๒-๓ -ใน
ชีวิตที่เหลือ ไม่พึงประมาท, ๑๖๕

ชีวิตประจำวัน, ๒๓, ๕๐, ๘๒, ๑๐๔
 ชีวิตประเสริฐ, ๖๖, ๖๙, ๑๔๘, ๑๖๓
 -จุดหมายของชีวิตประเสริฐ ลูได้ด้วย
 ความไม่ประมาท, ๙๑ ดู *พหุพจน์*
 ชีวิตภายนอก -หลักเว้นความเสื่อม
 สร้างสรรค์ความเจริญ, ๑๒๓-๖
 ชีวิตภายใน -อยู่อย่างรู้เท่าทันเป็นอิสระ,
 ๑๒๖-๘
 ชื่อ, ๑๖๙ -ตายแล้วเหลือแต่ชื่อแช่, ๑๕๘,
 ๑๖๐
 ชื่อเสียง, ๑๑๓
 ชุมชน, ๑๑๘
 เชื้อ, เชื้อถั่ว, ความ, ๑๑๔, ๑๒๐, ๑๘๗
 ดู *ศรัทธา*
 เชื้อเพลิง (อุปมา), ๖๕
 โชคชะตา, ๖๖
 ไข่ (รู้จักประมาณ), ๑๖๖
 ข้าเดิมตนเอง, ๑๓๗
 ทุบโหม, ทุบผอม, ๑๔๙, ๑๕๕-๖
 ฌาน, ๑๐๗, ๑๑๑, ๑๘๘-๙
 ญาณ, ๙๓, ๑๙๓
 ญาติ, ๔๐, ๔๑, ๔๓, ๑๔๙, ๑๕๐,
 ๑๕๗-๘, ๑๖๗
 ญาติมิตรสหาย, ๑๕๔
 ฎีกา, ๓๐, ๓๓ข., ๑๘๒ข.
 ฐานะ, ๑๕๔ (๕), ๑๕๗

ดลบันดาล, ๔๗, ๔๙
 ดวงจันทร์, ๑๕๙
 ดวงสุริยา, ๑๖๒
 ดวงอาทิตย์, ๑๕๙
 ดอกไม้ (อุปมาศาสนายั่งยืน), ๑๖๙
 คาบส, ๘๒
 ด้าย (อุปมา), ๑๕๓, ๑๖๙
 ติรัจฉาน, ๔๒
 ดี (สมมุติฐานของโรค), ๔๓
 ดึงม, ความ, ๙๗, ๙๘, ๑๐๐, ๑๐๔-๕,
 ๑๑๔, ๑๑๘, ๑๔๘, ๑๖๓ -คุณค่าทาง
 จริยธรรมของไตรลักษณ์ที่ช่วยให้การทำ
 ความดีงามบริสุทธิ์บริบูรณ์, ๑๑๙-๑๒๒
 ดีอรัน, ความ, ๑๓๘
 เด็ก, ๑๔๙, ๑๕๓, ๑๕๔ (อุปมา), ๑๖๒
 เด็กชาย, เด็กหญิง (ความตาย), ๑๕๓
 เดช, เดชศักดิ์, ๑๕๑, ๑๖๒
 เดิน, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
 เดียรภัย, ๖๕
 เดือดร้อน, ๙๙, ๑๐๑, ๑๓๔, ๑๓๗,
 ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๘๓
 เดือดร้อนใจ, ๑๖๔
 เดือน, ๑๖๓-๔
 ไตย (ไม่ติด), ๑๕๙
 ตถตา, ๗๘
 ตถาคต, ๓, ๘๒
 ตถาคตภาสิต, ๑๖๘
 ตถกนิพพุต, ๑๔๕
 ตน, ๑๗, ๘๘, ๙๐ ดู *ยักข*

ต้นกล้วย (อุปมาสังขาร), ๑๔๗
ต้นเดิม, ๑๘๘
ต้น-ปลาย, ๖๔
ต้นไม้ (อุปมา), ๖๔, ๑๕๓
ตบะ, ๓๙
ตระกูล, ๑๖๖ (ตั้งอยู่ได้นาน), ๑๖๙
ตระหนี่, ๑๓๖, ๑๕๘-๙
ตรัสรู้, ๓, ๙๑, ๑๖๒, ๑๖๙ ดู โพธิ์
ต้อสู้, ๔๔, ๕๕ ข., ๑๓๐, ๑๓๖, ๑๕๒
ตะวันตก, ๗
ค้นหา, ๔, ๓๖, ๖๐, ๖๕, ๑๐๒ ข., ๑๑๔, ๑๑๖, ๑๒๐, ๑๒๖, ๑๒๙, ๑๓๕, ๑๓๗-๙, ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๗๓, ๑๙๑, ๑๙๕-๗ -คนพยายามแสวงหาอัตตาเพื่อสนองตัณหา, ๑๘๘
ตัดไม้ทำลายป่า, ๑๑๓
ตัวการ, ๒, ๔๙, ๕๒, ๕๕, ๕๖, ๗๖, ๘๕, ๑๑๔, ๑๒๔, ๑๓๖ (ที่สาม), ๑๓๘, ๑๘๘
ตัวกู, ๘๖, ๑๒๐ ข.
ตัวแกน, ๔๙, ๖๘, ๗๖, ๙๘ ดู แกน
ตัวตน, ๑-๒, ๖, ๔๖-๘๖ ดู อัตตา, อนัตตา
ตัวตนซ้อน, -ซ้อนล่อย, ๕๐, ๕๑, ๕๕, ๕๙
ตัวธรรม, ๑๔๐
ตัวบงการ, ๕๙
ตัวบุคคล (ใครสร้าง), ๕๒
ตัวเหตุตัวผล, ๑๔๐
ตัวอื่น, ๖๖
ตา, ๓๙, ๑๕๔

ตาข่าย, ๑๖๑, ๑๙๑ อ. (ดักศาสดา)
ตามที่มีนเป็น, ๑๓๔, ๑๓๖-๗, ๑๔๐-๒, ๑๔๔
ตามเป็นจริง, ๑๓๘
ตาย, ๒๗, ๔๓, ๔๔, ๑๑๖-๗, ๑๘๓
-เป็นธรรมดาของชีวิต รู้แล้วพึงไม่ประมาท เร่งทำกิจหน้าที่และประพฤติดี
ธรรม, ๑๔๘-๑๖๔
ดาวกาลิกโต, ๒๘
ติดขัด, ๑๕๗
ติดใคร, ๙๔, ๑๕๙, ๑๖๑
ติดเพลิน, ๑๐๖, ๑๑๖-๗
ติรัจฉานโยนทุกข์, ๔๒
ตื่น (อุปมา), ๑๕๘
เตรียมการ, ๙๗ -พุทธพจน์ให้เตรียมการเพื่ออนาคต, ๑๖๔-๑๗๑
ไตรปิฎก, ๑๖, ๑๙๒
ไตรลักษณ์, ๑๐, ๑๐๑-๓, ๑๐๕-๙, ๑๑๑, ๑๘๙, ๑๙๒-๓ -ตัวกฎหรือตัวสภาวะ, ๑ -เป็นหลักธรรมใหญ่ ๑ ใน ๒ หมวดที่ตรัสในรูปของกฎธรรมชาติ/ความสัมพันธ์กับปัจจุสมุปบาท, ๒ -พุทธพจน์แสดงหลัก, ๓ -เป็นธรรมนิยาม, ๓, ๙ -คำว่าสังขารที่ต่างกับในชั้น ๕, ๓๐. -เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสามัญลักษณ์ะ, ๔ -ความหมายโดยย่อรายข้อ, ๔, ๖๘ -พุทธพจน์แสดงชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์, ๕, ๑๔๑ -คำอธิบายตามหลักวิชาในคัมภีร์, ๙-๘๒ -คำว่าธรรมในไตรลักษณ์มีความหมายกว้างเต็มที่,

๑๑ -ขอบเขตของอนัตตตาที่กว้างกว่า
อนิจจตาและทุกขตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒
-สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์, ๒๑-๒๕
-วิเคราะห์ความหมายรายข้อ, ๒๕-๖๙
-ขอบเขตที่กว้างกว่าหลักขั้น ๕ และ
อายตนะ ๖, ๒๕ -ทุกขในไตรลักษณ์
กับในอริยสัจ, ๓๓-๓๖ -ทุกขตา ๓
ครอบคลุมทุกขในไตรลักษณ์ด้วยข้อ
สังขารทุกขตา, ๓๘ -ความสัมพันธ์เนื่อง
อยู่ด้วยกันของลักษณะทั้งสาม, ๖๗-๖๙
-คุณค่าทางจริยธรรม, ๘๗-๑๔๐ -สอน
การวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘ -ความรู้
ในไตรลักษณ์เป็นตัวเร่งโดยตรงของ
ความไม่ประมาท, ๙๗-๙๘ -มีความ
สำคัญยิ่ง โดยเป็นจุดบรรจบของสภาว-
สัจจะกับจริยธรรม และเป็นจุดกำเนิด
ของจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นถึงสุดยอด,
๑๐๘-๙ -เป็นที่บรรจบของโลกียธรรม
และโลกุตตรธรรม, ๑๐๙ -มีคุณค่าเป็น
หลักประกันศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑
-ถ้าประสບอย่างไม่รู้เท่าทัน ก็เป็นทุกข์,
๑๑๑ อ. -คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น
ที่จะทำให้เกิดความดีงามบริสุทธิ์บริบูรณ์,
๑๑๙-๑๒๒ -ถ้ามนสิการถูกต้องจะ
ได้ผลทั้งความดีงาม ความงอกงาม และ
ความสุข, ๑๒๒ -รู้ไตรลักษณ์แล้ว จะ
ไม่หมกมุ่นหลงใหลสุข สุขแปรก็ไม่ทุกข์
หนัก พร้อมจะเสวยสุขเต็มรส และไม่
ติดสุขใด ๆ, ๑๒๒-๓ -คุณค่าทางจริย-
ธรรมอย่างรวม ๆ, ๘๗-๑๒๒ -คุณค่า

รายข้อ, ๑๒๓-๑๔๐ -รู้ขั้น ๕ ตาม
เป็นจริงแล้วอยู่สุข =ตถังคนิพพุตะ,
๑๔๔-๕ -พุทธพจน์ให้รู้เท่าทันสภาวะ,
๑๔๑-๗ -พุทธพจน์แสดงคุณค่าทาง
จริยธรรม, ๑๔๗-๑๗๑ ดู *อนิจจตา*,
ทุกขตา, *อนัตตตา*

ถ้อยคำ, ๑๗๗-๘, ๑๘๔
ถือตัว, ๙๔, ๑๒๐ ดู *มานะ*
ถือผิด, ๑๙๘
ถือมั่น, ๑๒๐, ๑๙๗ข-๑๙๘ข. -ไม่ถือมั่น
ขั้น ๕ ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๔
เกรง, ๑๑๘, ๑๖๘

ทรัพย์, ๘๙, ๑๕๗, ๑๖๕
ทรัพย์สมบัติ, ๑๕๙
ทรัพย์สิน, ๔๑, ๑๕๒, ๑๕๗, ๑๖๖
ทุจริต, ๑๔๙, ๑๖๖
ทศกัฏฐี, ๒๗, ๑๒๐, ๑๘๗, ๑๙๔, ๑๙๘
-ทศกัฏฐีเกี่ยวกับอิตถตา, ๑๘๗-๑๙๐
ทศทิศ, ๑๖๒
ทศพล, ๑๖๒
ท้อแท้, ๑๖๗
ทอง, ๑๖๑
ท้องฟ้า, ๑๕๒
ทอผ้า (อุปมาชีวิต), ๑๕๓
ทัศนะ, ๑๙๑ ข., ๑๙๒
ทำที, ๘๘, ๙๓, ๑๓๙, ๑๙๔
ทาง (ของคนเกิดตาย), ๑๔๙
ทางดำเนิน (สู่นิพพาน), ๑๕๘
ทาน, ๑๒๑

ทาสี, ๗, ๑๒๓, ๑๒๖-๗, ๑๓๑-๓, ๑๓๗
 ทำกิจ, ๑๗๑ อ. ดู กิจ
 ทำงาน, ๑๐๖, ๑๑๖, ๑๖๕
 ทำจริงจัง (มากับปล่อยวาง), ๑๑๖
 ทำจิต, ๙๔, ๑๑๙, ๑๗๑ อ. ดู คุณค่า,
 จิต, -ทำจิตได้แล้วมักประมาณ, ๑๑๙
 ทำใจ, ๑๕๐
 ทำดี, ๑๐๙
 วิทยุธรรมิกัตถะ, ๙๐
 วิทยุ, ๕๓, ๖๐, ๘๓-๘๕, ๑๒๐, ๑๓๙,
 ๑๔๗, ๑๘๘-๙, ๑๙๕-๗ -วิทยุ ๖
 เกี่ยวกับอิตตา เกิดจากอโยนิโสมนสิการ,
 ๕๙, ๑๔๕ -วิทยุเกี่ยวกับอิตตามีมูล
 รากจากภวตณนา, ๑๘๗ -วิทยุ ๖๒,
 ๖๕ -ความเห็นผิดเนื่องจากเข้าใจ
 พลาดในเรื่องอิตตาอนัตตา, ๖๑-๖๓
 -เป็นพันธุนาการ, ๖๕
 ทิศ, ๑๕๒
 ที่พึ่ง, ๑๒๖, ๑๔๙
 ที่อยู่อาศัย, ๑๖๙
 ทุกข์, ๑-๖, ๘-๑๐, ๑๗, ๒๔, ๒๘-๔๖,
 ๖๑, ๙๒, ๑๐๑, ๑๐๓, ๑๐๗, ๑๑๗,
 ๑๒๗, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๔๑-๘, ๑๕๗,
 ๑๕๙, ๑๖๒-๓, ๑๗๔, ๑๘๓ -ชอบเขต
 แคบกว่าอนัตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒ -ใน
 ไตรลักษณ์กับในอริยสัจ, ๓๓-๓๖ -สุข
 เวทนาเป็นทุกข์แฝง, ๓๗ -ทุกข์ประเภท
 ต่าง ๆ, ๓๖-๔๖ -ทุกข์ ๓, ๓๗ -ทุกข์
 ๑๒, ๓๘ -ทุกข์ ๒ สองหมวด, ๔๑ -ทุกข์
 มากมาย, ๔๒-๔๖ -ทุกข์ ๑๒ เป็นทุกข์

ในอริยสัจ, ๓๘-๔๑ -บางแห่งหมาย
 เฉพาะทุกข์กาย, ๔๐, ๔๒ -ทุกข์รวบ
 ยอด =อุปาทานขันธ, ๔๑ -มีแต่ทุกข์
 นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิดดับ/มีแต่
 นามรูปซึ่งเป็นกองแห่งทุกข์, ๕๒, ๖๔,
 ๖๕, -มีแต่ทุกข์ ไม่มีผู้ทุกข์, ๖๔ -ถูก
 วิทยุมัด ไม่พ้นทุกข์, ๖๕ -ประพฤติ
 พรหมจรรย์เพื่อสิ้นทุกข์, ๖๖ -ความ
 สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันของลักษณะ
 ทั้ง ๓, ๖๗-๖๙ -ความหมายโดยสรุป
 ซึ่งสัมพันธ์กับอีก ๒ ลักษณะ, ๖๘
 -มีปราชญ์เข้าใจก่อนพุทธกาล, ๗๙
 -๘๐, ๘๒ -พระพุทธเจ้าทรงใช้ช่วย
 อธิบายอนัตตา, ๘๐-๘๒ -ปัญหาจาก
 การระบายทุกข์, ๙๓ -ความปลอดทุกข์
 เป็นผลข้างเคียงอย่างหนึ่งของคุณค่า
 ด้านทำจิตของไตรลักษณ์, ๙๓ -ปุถุชน
 มักแก้ปัญหาคือเมื่อถูกทุกข์บีบคั้น,
 ๙๕-๙๖ -เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งใน
 การทำกิจ ๓ แบบ, ๙๘-๙๙ -ทุกข์ไม่
 ท่วมทับผู้รู้เท่าทันไตรลักษณ์, ๑๒๒
 -รู้อนิจจตาช่วยไม่ให้ทุกข์เกินควรเมื่อ
 เกิดความเสื่อมสูญเสีย, ๑๒๖-๗ -ปฏิบัติ
 ต่อสิ่งที่ เป็นทุกข์ โดยไม่เป็นทุกข์ และ
 เพื่อจะได้ไม่มีทุกข์, ๑๒๙ -กิจต่อทุกข์
 คือปริยญา/วิธีปฏิบัติต่อทุกข์ที่ถูกต้องและ
 มิด, ๑๒๙-๑๓๐ -ทุกข์เพราะปฏิบัติ
 ผิดต่อสุข, ๑๓๑ -สุขประณีตเรียกว่า
 ความพ้นจากทุกข์ (พ้นจากความ
 บกพร่องและแปรปรวน), ๑๓๓-๔ -การ

เป็นอยู่ให้มีทุกข์น้อยที่สุด, ๑๓๔ -ทุกข์ มีอยู่ในคู่สัมพันธ์ที่หาความสุขจากกัน อยู่แล้ว ต้องรู้เท่าทันความจริงนี้, ๑๓๔ -ทุกข์เกิดจากการปฏิบัติผิดในการแสวงหาความสุข, ๑๓๕-๖ -ทุกข์ในธรรมชาติ กลายมาเป็นทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน (สังขารทุกข์กลายมาเป็นทุกข์ทุกข์) เพราะสร้างกิเลสที่ก่อความขัดแย้ง, ๑๓๖-๗ -ถ้ามีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาทุกข์ ในธรรมชาติก็เป็นเพียงสังขารทุกข์ ไม่เกิดทุกข์ทุกข์ มีชีวิตประเสริฐเป็นสุข, ๑๓๗-๙ -ชีวิตระคนด้วยทุกข์, ๑๔๔ -ยิ่งใคร่ครวญถึงคนตายก็ยิ่งทุกข์หนักขึ้น, ๑๔๙ -ไม่มีทฤษฎีอุத்தตาใดที่ยึดมั่นแล้วจะไม่ก่อให้เกิดทุกข์, ๑๙๔

ทุกข์ขันธ์, ๔๓, ๔๕อ.
 ทุกข์จรร, ๔๕อ.
 ทุกข์เจ้าเรือน, ๔๕อ.
 ทุกข์ใจ, ๔๐

ทุกข์ตา, ๙, ๓๐, ๘๗ ดู *ทุกข์* -ความหมายโดยย่อ, ๔, ๖๘ -ขอบเขตที่แคบกว่า อนัตตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความหมาย, ๒๘-๓๓ -ทุกข์ตา ๓, ๓๗ -ความสัมพันธ์นี้เองอยู่ด้วยกันกับอนิจจตาและอนัตตตา, ๖๗-๖๙ -มีปราชญ์เข้าใจก่อนพุทธกาล, ๗๙-๘๐, ๘๒ -พระพุทธเจ้าใช้ช่วยอธิบายอนัตตตา, ๘๐-๘๒ -เกณฑ์สำคัญ ๒ อย่างในการกำหนดคุณค่าทางจริยธรรม, ๑๒๘-๑๓๐ -คุณค่าทางจริยธรรม, ๑๒๘

-๑๓๙ -ร่วมกับอนิจจตาและทุกข์ตา เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องหลักกรรมเป็นต้น, ๑๔๐

ทุกข์ทุกข์, ทุกขทุกข์ตา, ๓๗, ๔๒, ๑๓๗
 ทุกข์เนื่องนิตย, ๔๕อ.
 ทุกข์แผ่, ๓๗, ๑๓๔
 ทุกข์ภัย (ของผู้ครองแผ่นดิน), ๑๖๖
 ทุกขมโต, ๓๐
 ทุกข์รวบยอด, ๔๕อ.
 ทุกข์ร้อน, ๔๕อ., ๑๕๖

ทุกข์ลักษณะ, ๙, ๓๓, ๘๐-๘๒ ดู *ทุกข์*, *ทุกข์ตา* -ถูกอธิบายถ่วง, ๒๑, ๒๓-๒๔ -วิเคราะห์ความหมาย, ๒๘-๓๓ -มีความหมายกว้างที่สุดในบรรดาทุกข์ที่มากในหมวดธรรม ๓ หมวด, ๓๔

ทุกข์ขุดดูตาย, ๒๙, ๓๖
 ทุกขขุดดูโต, ๒๙, ๓๐

ทุกข์เวทนา, ๒๔, ๓๐-๓๔, ๓๗, ๔๑, ๔๒, ๔๕ อ., ๖๐, ๑๘๔ ดู *ทุกข์*, *ทุกข์ตา*, *ทุกข์ทุกข์* -มีความหมายแคบที่สุดในบรรดาคำว่าทุกข์ที่ใช้ ๓ แบบ, ๓๔ -ตรงกับนิปปริยายทุกข์, ๔๒ -การทำให้สังขารทุกข์กลายเป็นทุกข์เวทนา, ๑๓๗

ทุกข์สมุทัย, ๓๖
 ทุกขอริยสัจ, ๓๓ ดู *ทุกข์*, *ทุกข์ตา* -ขอบเขตความหมาย, ๓๕-๓๖

ทุกข์ะ (=ทุกข์กาย), ๔๕ อ.
 ทุกขัง, ๙, ๒๑, ๔๒, ๑๐๖ -คุณค่าเนื่องถึงกันหมดกับอนิจจังและทุกขัง, ๑๑๙ อ.

ทุกรกิริยา, ๑๖๒
ทุคติ, ๔๔, ๑๕๑
ทุจริต, ๔๔, ๑๑๓
เทพ, เทพเจ้า, ๖๕, ๑๑๓-๔, ๑๙๗ข.
เทพสูงสุด, ๖๑, ๖๖, ๗๘ ข.
เทวดา, ๑๕๔ -ความคิดว่ามีเทวดาประจำ
 คอยบันดาลสิ่งต่าง ๆ, ๗๙
เทวะ, ๑๗๐
เทศน์, ๑๘๕
เที่ยง, ๖๗, ๑๔๖, ๑๘๐, ๑๘๒, ๑๘๗-๘,
 ๑๙๕-๖, ๑๙๗ ข.
เที่ยง, เห็นว่า ดู สัสสตทัญญู
โถมันัส, ๓๓, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ข., ๑๔๓-๖,
 ๑๕๐, ๑๙๘
โทษ, ๙๔, ๑๑๒, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๓๑,
 ๑๖๖, ๑๙๔, ๑๙๘
โทษะ, ๑๘, ๔๑, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗
ไทย, ภาษา, ๙๒

ธิง, ๑๖๑
ธรรม, ๕๑, ๕๖, ๗๑, ๑๑๘-๙, ๑๔๐,
 ๑๕๒, ๑๕๗, ๑๖๒, ๑๖๙, ๑๗๔, ๑๘๔,
 ๑๘๙, ๑๙๖ -ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา,
 ๓, ๙-๑๐, ๑๙๓ ข. -ธรรมทั้งปวงเป็น
 อนัตตาทนาคความแค้ไหน, ๗, ๑๙๒
 -ความหมายที่กว้างกว่าสังขาร, ๑๐-๑๔,
 ๖๙ -ไม่มีสัตว์บุคคล มีแต่ธรรมล้วน ๆ
 เป็นไป, ๖๔-๖๕, ๑๘๑ข., ๑๙๗ข.
 -ธรรมก็เกิดจากธรรมโดยเป็นเหตุ
 แก่กัน, ๖๖ -บรมธรรมของพระพุทธ

ศาสนา, ๖๗ -ความไม่ประมาณเป็น
เครื่องเร่งและเครื่องวัดความก้าวหน้า
ในธรรม, ๑๑๕-๗ -ธรรมที่ควรและ
ไม่ควรมนสิการ, ๑๔๖ -ธรรม ๓ ที่พึง
ละ, ๑๔๗ -อานิสงส์การประพฤติธรรม,
๑๕๑ -คำนึงถึงความตาย ควรประพฤติ
บำเพ็ญธรรม, ๑๕๑ -ตั้งอยู่ในธรรมไม่
ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐ -ตระหนักอนาคต
ภย พึงไม่ประมาณเร่งเพียรเพื่อบรรลุ
ธรรมที่ยังไม่บรรลุ, ๑๖๘ -ธรรม ๒
ที่พระพุทธเจ้าทรงประจักษ์คุณค่า,
๑๖๗ -พระสารีบุตรแนะนำให้สังคายนา
ธรรม, ๑๗๐ -ธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา
แต่บางอย่างไม่เป็นอนิจจังทุกขัง,
 ๑๙๒
ธรรมเครื่องเน้นซ้ำ (ปปัญจา), ๑๒๑
ธรรมจักร, ๑๖๒
ธรรมชาติ, ๒, ๖๕, ๗๓, ๑๐๕, ๑๓๔
- ๑๔๐, ๑๗๙, ๑๘๓-๔ -ตัวการนอก
เหนือธรรมชาติไม่มี, ๑๒๔
ธรรมฐิติ, ๒, ๓
ธรรมด้า, ๒, ๓, ๒๑, ๓๕, ๕๐, ๕๖,
 ๗๑, ๗๙, ๘๗, ๙๒, ๙๕, ๑๑๑, ๑๑๗,
 ๑๒๒-๓, ๑๒๖, ๑๒๘, ๑๓๒, ๑๓๔,
 ๑๓๗-๘, ๑๔๕-๖, ๑๔๘ (ต้องตาย),
 ๑๕๕-๖, ๑๕๙-๑๖๑, ๑๗๑ข., ๑๗๘-๙,
 ๑๙๘ข.
ธรรมธาดุ, ๒
ธรรมนิยาม, ๒, ๓, ๓ข., ๙
ธรรมนิยม, ๑๑๙

ธรรมปฏิบัติ, ๑๖
 ธรรมปวัตติ, ๔๘
 ธรรมวาที, ๑๗๐
 ธรรมวินัย, ๙๕, ๑๖๓, ๑๗๓ -พระมหา
 กัสสปะเชิญสงฆ์สังคายนา, ๑๗๐
 ธรรมสมุปบาท, ๑๔๔
 ธรรมเอก, ๙๐
 ธรรมาธิปไตย, ๑๔๐
 ธาตุ, ๓, ๕๓
 ธารน้ำน้อย (อุปมาอายุสัตว์), ๑๔๘
 ธิตา, ๔๓
 ธีรชน, ๙๐, ๑๕๐, ๑๖๘
 ธุระ, ๑๑๐ ข.

นกกระเรียนแก่ (อุปมา), ๑๖๕
 นคร, ๑๖๑
 นมมารดา, ๑๖๓
 นระ, ๑๔๒ ข.
 นรกก, ๔๔, ๖๑, ๑๑๓, ๑๕๑
 น อตุตา...น อตุตวดี, ๑๔๒ข.
 นอน, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
 นอนใจ, ๑๖๗
 นักทำกิจ, ๑๐๖
 นักปรัชญา, ๕๗, ๗๘ ข.
 นักปราชญ์, ๕๗, ๗๑, ๗๙
 นั้ง, ๒๓, ๑๕๒, ๑๕๔
 นัตถิกทิกฐิ, นัตถิกวาท, ๖๓, ๖๗
 นตฺถิ อตุตา กุโต นิริตฺตํ วา, ๗๔
 นันไม่ใช่ของเรา ฯลฯ, ๖, ๖๗, ๘๑,
 ๑๒๐, ๑๔๑, ๑๗๔

นา (ในอุปมา), ๕๓
 นาค (๓นัย), ๑๖
 นาม, ๖๔ (และรูป)
 นามธรรม, ๓ ข., ๑๑-๑๒, ๑๘, ๒๐, ๔๘,
 ๕๒, ๕๓, ๕๖, ๕๘, ๖๔, ๗๘ ข.,
 ๑๒๓-๔
 นามรูป, ๕๓
 น้ำ (อุปมา), ๑๕๐, ๑๕๙
 น้ำวด (อุปมา), ๑๕๓
 น้ำใจ, ๑๖๔
 น้ำท่วม, ๗๙
 นิกาย (๒นัย), ๑๖
 นิครนถ์, ๖๖
 นิง, การ (ของพระพุทธเจ้า), ๑๙๓
 นิจุปฏิกุเขปโต, ๒๘
 นิทาน (ประกอบเรื่องมีกรรมทั้งที่เป็น
 อนัตตา), ๑๘๔-๕
 นินทา, ๑๕๙
 นิปปริยายทุกข์, ๔๒
 นิพพาน, ๑๘๙, ๑๙๖ -มีผู้พยายาม
 ให้ความให้นิพพานเป็นอัตตา, ๗, ๑๘๗
 -๑๙๑ -นิพพานเป็นอนัตตาพร้อมทั้ง
 หลักฐาน, ๑๒-๑๔, ๗๐-๗๖, ๑๙๒
 -นิพพานเป็นวิสังขารหรือสังขตธรรม,
 ๑๒-๑๔ -ต่างจากสังขารหรือสังขตธรรม
 ที่เป็นอนัตตาแต่ไม่เป็นอนิจจัง ทุกขัง,
 ๑๓, ๖๙ -จุดต่างกับ God, ๗๘-๗๙
 -นิพพานในปัจจุบันทันตา, ๘๖, ๑๒๐ข.
 -นิพพานมี แต่ผู้นิพพานไม่มี, ๖๔
 -นิพพานเฉพาะกรณี (ตักคณิพพาน),

๑๔๕ -ปรารณานิพพานพึงประพฤติ
เหมือนศีระถูกไฟไหม้, ๑๔๘ -เห็น
สภาพของชาวโลกแล้ว พึงรับดำเนิน
ทางนิพพาน, ๑๕๘ -นิพพานที่ถูกยึด
เป็นอิตตาคือภาพที่บิดเบือนของ
นิพพาน ถูกตณหาเคลือบไม่ใช่นิพพาน
ที่แท้จริง, ๑๙๑
นิพพานธรรม (ว่างจากอิตตา), ๑๔๐.
นิพัทธทุกข์, ๔๕๐.
นิมิต, ๑๖, ๔๐, ๑๒๐, ๑๖๒
นิยาม ๕, ๒๐.
นิรุตตัง, นิรุตตา, ๖๙-๗๐, ๗๔-๗๕,
๘๓, ๑๙๗
นิรามิสสุข, ๙๓, ๑๒๒, ๑๓๓ ดู สุข
นิโรธ, ๓๓
นิวาสิ, ๔๗
นุ่น (อุปมา), ๑๕๐
เนกขัมมสุข, ๑๖๘
เนรียกทุกข์, ๔๒
เนื้อ (อุปมา), ๑๖๕
เนื้อแท้ ดู แก่น, แก่นแท้

บงการ, ๕๔, ๕๖, ๕๙, ๖๑, ๖๘, ๙๔,
๑๒๑, ๑๔๕
บทบาท, ๑๗๗
บทเรียน (อดีต), ๙๙, ๑๐๔, ๑๐๘
บรมธรรม, ๖๗, ๗๑-๗๒, ๘๘
บรรพชิต, ๑๖๕
ปริษท, ๘๒
บริสุทธิ์, ๙๔, ๑๐๕-๗, ๑๒๑, ๑๓๓,

๑๕๙ -คุณค่าทางจริยธรรมของไตร-
ลักษณ์ที่ทำให้ทำความดีงามโดยบริสุทธิ์,
๑๑๙-๑๒๒
บริหาร, ๑๕๗
บวงสรวง, ๑๕๑
บวช, ๑๖๒, ๑๖๙
บังคับควบคุมตน, ๑๑๕
บังเอิญ, ๖๓, ๖๗ ดู อเหตุกทฤษฎี
บัญญัติ, ๑๔, ๕๑, ๗๑, ๘๑-๘๓, ๑๒๔,
๑๖๙ -บัญญัติแห่งอิตตา, ๗๒-๗๖, ๗๙
-กฎเป็นเพียงบัญญัติ, ๗๘ -ความ
สับสนระหว่างสิ่งนั้นกับบัญญัติแห่ง
สิ่งนั้นทำให้เข้าใจว่าสิ่งนั้น ๆ เทียง,
๑๘๑-๒ -บัญญัติเป็นกาลวินิมุต, ๑๘๒
อ. -กาลเป็นบัญญัติ, ๑๘๒ อ. -บัญญัติ
เป็นอนัตตา, ๑๙๒
บัณฑิต, ๙๐, ๑๕๐, ๑๕๒, ๑๕๖, ๑๕๘,
๑๖๒, ๑๖๗
บัดนี้, ๑๖๒, ๑๖๕, ๑๖๘-๙, ๑๗๓
บันดาล, ๔๗, ๕๒, ๕๓, ๗๖-๗๙, ๑๒๔
-๕, ๑๓๙
บัว ดู ใบบัว
บ้าน, ๑๖๖
บ้านเมือง (ไม่สงบ), ๑๖๘
บาลี, พระ, ๔๔, ๕๒, ๑๔๗ อ., ๑๗๔,
๑๗๙, ๑๙๒
บาลี, ภาษา, ๙, ๑๕, ๑๗, ๘๒, ๘๔,
-ศัพท์เดียวกันความหมายต่างกัน,
๑๕-๑๗
บาปกรรม, ๔๐

บำรุงเลี้ยง, ๑๕๗	ปฏิบัติ, ๑๗๙, ๑๙๗ - การปฏิบัติที่ผิดใน
บิดา, ๔๓, ๔๔, ๑๔๙, ๑๕๗	การหาความสุข, ๑๓๕
ปีบคั้น, ๒๓, ๒๙-๓๒, ๖๐, ๖๑, ๖๘,	ปฏิบัติการ, ๕๐, ๑๑๖
๘๑, ๘๘, ๘๙, ๙๓-๙๖, ๑๐๐, ๑๐๓,	ปฏิบัติธรรม, ๑๙๖
๑๐๖, ๑๑๓, ๑๑๗, ๑๑๙, ๑๓๐, ๑๓๑,	ปฏิปทา, ๑๔๗
๑๓๕-๖, ๑๓๘, ๑๖๘, ๑๗๙ ดู <i>ทุกข์</i> ,	ปฏิสังขรณ์, ๑๖๖
<i>ทุกข์ขตา</i>	ปฐม (อุปมาอุปไมยที่ประสม), ๑๕๙
บุคคล, ๕๓, ๑๓๐, ๑๓๔, ๑๓๖ ดู <i>สัตว์</i>	ปัญจะ, ปัญจธรรม , ๑๒๑
บุคลิกภาพ, ๖๓, ๑๓๗, ๑๘๓	ปรมาตฺตญาณ, ๑๙๕-๖
บุญ, ๑๑	ปรมปัญหา, ๑๐๐, ๑๙๔
บุตร, ๔๓, ๔๔, ๑๔๙, ๑๕๓, ๑๕๔,	ปรมัตถ์, ๑๗๙, ๑๘๑, ๑๘๓ ดู <i>สภาวะ</i>
๑๕๗	ปรมัตถธรรม, ๗๒
บุรุษ, ๑๔๒ อ., ๑๖๖	ปรมาณู, ๒๗
เบญจขันธ์, ๓๕, ๑๔๗ ดู <i>ขันธ์ ๕</i>	ปรมาณัน, ๗๑
เบิกบาน, ๘๘, ๙๓, ๑๐๖, ๑๑๑, ๑๒๒,	ปรโลก, ๑๔๙, ๑๕๔ - ตั้งอยู่ในธรรม
๑๓๓	ไม่ต้องกลัวปรโลก, ๑๖๐
เบียดเบียน, ๑๑๓, ๑๑๘, ๑๒๒, ๑๔๙	ประจักษ์, ๑๖๗
(ตนเอง), ๑๕๑	ประจักษ์แจ้ง, ๑๐๑, ๑๒๑, ๑๖๘
เบื่อน่าย, ๙๒, ๙๓, ๑๖๑	ประชา, ๑๕๗
โบราณ, ๗๙	ประชาชน, ๑๑๘, ๑๕๑, ๑๖๒, ๑๗๔
ใบบัว (อุปมาไม่ติดน้ำ), ๑๕๙	ประชุมกันเนื่องนิตย, ๑๗๐
	ประมาณ, รู้จัก, ๑๖๖
ปกครอง, ๑๑๘, ๑๖๖	ประมาณ , ๑๐๐ - ลักษณะการอยู่ด้วย
ปภินกทุกข์, ๔๕ อ.	ความประมาณ, ๙๕ - ความหมาย, ๙๖
ปฏิภินยา, ๙๒, ๑๓๖	- ลักษณะการทำกิจของคนประมาณ,
ปัจจุสมุปบาท , ๘ - ความสัมพันธ์กับ	๙๘-๙๙ - พระอริยะก็ยังประมาณได้
ไตรลักษณ์, ๒ - ต้องรู้ปัจจุสมุปบาท	และเหตุให้ประมาณ, ๙๕, ๑๐๐ - ความ
จึงจะรู้อนัตตาแจ่มแจ้ง, ๑๔๐	ยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นเป็นเหตุอย่าง
ปัจจุสมุปบันธรรม, ๑๙๖	หนึ่งของความประมาณ, ๑๐๑-๓ - พระ
ปัจจนันททุกข์, ๔๑	อรหันต์เป็นผู้ไม่อาจที่จะประมาณ,

๑๐๙ อ. -ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว
คุณธรรมอื่นก็เหมือนนอนตายหมด,
๑๑๖ -ประมาทเพราะติดเพลินสุข
หรืออิมพอในผลสำเร็จ, ๑๑๗ -ทุกคน
มีเชื่อที่จะประมาท, ๑๑๗ -มนุษย์สุข
สบายแล้วมักประมาท, ๑๑๙ -อายุ
สังขารไม่ประมาทไปตามสัตว์, ๑๕๔
-พุทธพจน์แสดงโทษของความประมาท,
๑๖๔-๗ เทียบ *ไม่ประมาท*
ประมาท, *ไม่* ดู *ไม่ประมาท*
ประโยชน์, ๘๙, ๙๑, ๙๗, ๙๘, ๑๐๔-๕,
๑๑๐, ๑๑๖, ๑๑๘-๙, ๑๒๑, ๑๒๓,
๑๒๖-๗, ๑๓๘-๙, ๑๔๒, ๑๔๙, ๑๕๒,
๑๕๔, ๑๕๖, ๑๖๔-๖, ๑๗๙, ๑๘๕,
๑๙๔ -พึงทำการให้บรรลุประโยชน์ที่
มุ่งหมายโดยไม่ยอมหยุดเพราะพลาด,
๑๕๗ -ประโยชน์แก่ชนมาก, ๑๗๐
-พระพุทธเจ้าเป็นนักปฏิบัติทรงสอน
สิ่งที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้, ๑๙๗-๘
ประโยชน์ตน, ๙๐, ๑๑๘, ๑๒๘ บ., ๑๓๙
-ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท,
๑๖๔
ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ๙๐, ๑๖๔
ประโยชน์บัดนี้-เบื้องหน้า, ๙๐
ประโยชน์ผู้อื่น, ๙๐, ๑๑๘, ๑๒๘ บ.,
๑๖๔
ประโยชน์สุข, ๘๘, ๙๗, ๑๐๔
ประวัติศาสตร์, ๗๙
ประสบการณ์, ๙๙, ๑๐๔, ๑๘๘-๙
ประสาท (ทั้ง ๕), ๑๓๑

ประหัตประหาร, ๑๕๒-๓
ปรัชญา, ๑๙๑ อ.
ปรีติละ, ๙๐, ๑๖๔
ปรับใจ, ๑๐๓
ปรับตัว, ๑๓๐
ปรับใน, ๑๑๙
ปรับปรุง, ๙๙, ๑๐๑, ๑๐๓-๕, ๑๒๗,
๑๓๐, ๑๗๑ บ.
ปรับภายนอก, ๑๐๔
ปรับภายใน, ๑๐๑, ๑๐๔
ปรากฏการณ์, ๗, ๒๓, ๑๐๔, ๑๘๒ บ.
ปราณี, ๑๔๙, ๑๕๗
ปรารถนา, ๔๗-๕๐, ๕๔-๕๘, ๖๙,
๘๑, ๘๘, ๘๙, ๙๔, ๙๙, ๑๑๐,
๑๒๗-๘, ๑๓๕, ๑๔๘, ๑๕๒, ๑๕๙,
๑๖๐, ๑๖๗, ๑๗๙, ๑๘๗, ๑๙๑ บ.
ปราสาท, ๑๖๑-๒
ปริญญา, ปริญญากิจ, ๓๖, ๔๖, ๑๒๙
ปริทเวะ, ๔๐, ๔๒, ๔๕ บ., ๑๔๖, ๑๙๘
ปรีนิพพาน, ๑๖๒
ปริพาชก, ๘๒, ๑๙๓ บ.
ปริมาณ, ๑๓๔
ปริยัติ, ๑๑
ปริยายทุกข์, ๔๑
ปริक्षा, ๑๕๗
ปรุบักกมมูลกทุกข์, ๓๙
ปรุแต่ง, ๑๒, ๑๘, ๑๙, ๒๑, ๒๔, ๓๓,
๔๙, ๕๙, ๖๔, ๗๓, ๗๘, ๘๘, ๑๓๙,
๑๔๒, ๑๘๔ ดู *สังขาร*, *สังขตธรรม*
ปรุบักกมทุกข์, ๔๒

ปลงใจ, ๑๐๐, ๑๑๙
 ปลงอินิจจัง, ๑๐๖
 ปล้นทรัพย์, ๕๔
 ปลอดกิเลส, ๙๔, ๑๑๙
 ปลอดทุกข์, ๙๓, ๑๐๐
 ปลอดไปรง, ๘๕, ๘๘, ๙๓, ๑๐๐, ๑๐๙,
 ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๓๑
 ปลอดภัย, ๒๙, ๑๑๘
 ปลอบใจ, ๑๒๗
 ปลอยชีวิต, ๑๒๘ ดู **ชีวิต**
 ปล่อยตัว, ๑๓๗
 ปล่อยวาง, ๑๐๗ - ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง จะมา
 ด้วยกันกับความเข้าใจในงาน, ๑๑๖-๗
 ปลุก, ปลุกใจ, ๑๑๙, ๑๖๒
 ป่วย - ป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ กับ ป่วยแต่
 กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓
 ป่วยไข้, ๑๓๗
 ป้องกัน, ๙๘, ๙๙, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๔๙,
 ๑๖๘-๙
ปัจจัย, ๒, ๓ อ., ๔, ๘, ๑๒, ๑๖ (๒นัย),
 ๓๓, ๓๘, ๔๙-๕๑, ๕๖, ๕๘, ๖๐,
 ๖๑, ๖๔-๖๖, ๖๘, ๗๗, ๙๔, ๑๐๑,
 ๑๑๗, ๑๓๖, ๑๔๑, ๑๘๐, ๑๘๓-๔,
 ๑๙๗ อ. ดู **เหตุปัจจัย** - ปัจจัยภายนอก,
 ๑๓๒, ๑๓๔
 ปัจจุบัน, ๑๐๔, ๑๑๓, ๑๒๐, ๑๔๕, ๑๖๓
 - นิพพานในปัจจุบัน, ๑๒๐ อ.
 ปัจฉิมวาทา, ๘๘ อ., ๑๒๘
 ปัจฉิมชาตินตา, ๑๑๘
ปัญญา, ๖, ๑๘, ๗๑, ๙๑, ๑๐๐, ๑๐๓-๔,

๑๐๘, ๑๑๔, ๑๑๙, ๑๒๑-๒, ๑๒๖,
 ๑๓๓, ๑๓๖, ๑๔๗, ๑๕๐, ๑๕๙, ๑๖๕,
 ๑๖๗-๘, ๑๗๑ - มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา
 ที่รู้เท่าทันสมมติ, ๖๑ - การค้นพบอนัตต-
 ตาเป็นวิวัฒนาการทางปัญญาอย่างยิ่ง
 ใหญ่ของมนุษยชาติ, ๗๙-๘๐ - อนัตตา
 อนัตตาเป็นเรื่องสำหรับปัญญาที่จะรู้
 ตามเป็นจริงเท่านั้น, ๘๕ - ชีวิตที่เป็น
 อยู่และทำการด้วยปัญญา, ๘๘-๘๙
 - พัฒนาการของปัญญาในการรู้ไตร-
 ลักษณ์, ๙๒ - ความปลอดกิเลสช่วยให้
 ใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์, ๙๔ - จัดการ
 กับทุกข์ด้วยปัญญา, ๙๙ - เป็นองค์
 ธรรมสำคัญที่สุดที่ประสานสังขธรรม
 กับจริยธรรม, ๑๒๕-๖ - เป็นหลักสำคัญ
 ของจริยธรรมที่จะช่วยให้ได้ประโยชน์
 จากทุกข์ด้วยการแก้ไขปรับปรุงให้เจริญ
 ขึ้นหรือดำรงสภาพที่ดีไว้ได้, ๑๓๐ - มี
 ชีวิตอยู่ด้วยปัญญาก็ถือเอาประโยชน์
 จากธรรมชาติได้ ทำให้ชีวิตประเสริฐ
 และสุขขจริง, ๑๓๗-๙

ปัญญาชีวิต ชีวิตมานุ เสฏฐิ, ๑๓๙

ปัญหา, ๓๕, ๓๖, ๔๓, ๔๕, ๔๖, ๕๙,
 ๙๓, ๙๖, ๙๗, ๙๙-๑๐๑, ๑๐๔, ๑๐๖,
 ๑๑๘, ๑๒๑, ๑๓๒-๔, ๑๓๖, ๑๓๙,
 ๑๗๓, ๑๗๙, ๑๘๘, ๑๙๔-๕ - อนัตตา
 จะเป็นปัญหาก็ต่อเมื่อยึดถือจริงจัง
 ขึ้นมาอย่างมิใช้รู้เท่าทัน, ๘๓ - คน
 ประมาทไม่แก้ปัญห เพราะติดเพลิน
 ความสุข, ๙๕ - บุคคลมักแก้ปัญหาคือ

คัมภีร์	๒๑๗
เมื่อถูกทุกข์บีบ, ๙๕ -ทำการด้วยใจ มีทุกข์ และสบายแล้วหยุด, ๑๐๗ -คุณ ค่าทางจริยธรรมทั้งสองด้านของไตร- ลักษณ์มีแกนร่วมที่ปัญญา, ๑๐๗-๘ -วิธีแก้ที่ถูกต้อง, ๑๒๙-๑๓๐ -ในชั้น สุดท้าย นิพพานเป็นอัตตาหรือไม่, ๑๘๗-๑๙๘	เปือกตม (อุปมา), ๑๖๕ แปรปรวน, ๑๕๒ ดู <i>อนิจจัง</i> , <i>ทุกขัง</i> โปร่งใจ, ๑๖๑ โปร่งเบา, ๑๓๓ โปร่งโล่ง, ๙๔
ปั่น (กิลเลสตัวปั่น), ๑๒๑	ผล, ๑๕๑, ๑๗๕-๖, ๑๗๘, ๑๘๐-๕, ๑๙๕-๗ -ผลของกรรมหรือการกระทำ, ๔๓, ๔๕ บี., ๖๒-๖๕, ๑๒๖, ๑๗๓
ปัสสาวะ, ๔๓, ๔๕ บี.	-ผลกรรมร่วมกัน, ๑๓๗ ดู <i>วิบาก</i>
ป่า, ๑๑๓	ผลข้างเคียง, ๙๓
ปาฏิโมกข์, ๑๖๙	ผลดี, ๑๙๗
ปิตติวิสัยกทุกข์, ๔๒	ผลตบแทน, ๑๑๓
ปิยวิปโยค, ๔๑, ๔๕ บี.	ผลที่หมาย, ๑๕๗
ปีศาจ, ๑๕๑	ผลประโยชน์, ๙๔, ๑๐๒ บี., ๑๐๓, ๑๒๐, ๑๖๖
ปัญชน, ๗, ๑๗, ๕๗, ๕๙, ๗๑, ๙๕, ๑๐๐, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๖๘, ๑๙๔, ๑๙๗	ผลไม้สุก (อุปมาชีวิต), ๑๔๘, ๑๕๓
-เครื่องพรางตา ๒ อย่างที่ติดตัวไปใน การค้นหาลัทธิธรรม ๗๒ -ป่วยทั้งกาย	ผลสำเร็จ, ๑๑๗, ๑๓๙
ป่วยทั้งใจ, ๑๔๓ -มนสิการสิ่งไม่ควรคิด	ผ่องใส, ๘๕, ๘๘, ๙๓, ๑๐๐, ๑๐๖, ๑๑๑, ๑๑๘, ๑๒๒, ๑๓๒
ทำให้เกิดทิวฐิ ๖ มัดตัวไว้กับสังสาร	ผอนคลาย, ๑๓๓
ทุกข์, ๑๔๕-๖ -ความต่างจากอริยสาวก	ผัดเพี้ยน, ๙๖, ๑๐๓-๔, ๑๕๓
ในเรื่องคติธรรมดา, ๑๕๕-๖	ผ้นแปร, ๑๕๙, ๑๖๑
ปูพเพกตวาท, ๖๖	ผัสสะ, ๕๘
ปุยนุ่น (อุปมาดับโศก), ๑๕๐	ผิวพรรณ, ๓๙, ๑๔๙
เป็นกลาง, ๙๓	ผู้ครองแผ่นดิน, ๑๖๖
เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา), ๗๘	ผู้คิด, ๕๗-๕๙
เปรต, ๔๒, ๑๕๑	ผู้จิงใจ, ๕๗
เปลี่ยนแปลง, ๔๗, ๘๘, ๘๙, ๙๒, ๙๗, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๒๓-๔,	ผู้เดินทาง, ผู้ทุกข์, ผู้นิพพาน, ๖๔
๑๒๗-๘, ๑๓๐, ๑๘๑-๒	ผู้ต้องหา, ๑๕๑

ผู้ถูกทำ, ๑๗๘
 ผู้ถูกเสวย, ๑๓๕
 ผู้ทำ, ผู้ทำกรรม, ๕๗, ๖๔, ๑๗๖, ๑๗๘,
 ๑๘๐-๑, ๑๘๔-๕, ๑๙๕, ๑๙๗ ข.
 ผู้นำ, ๑๑๙, ๑๖๗-๘
 ผู้บริหาร, ผู้ปกครอง, ๑๑๘-๙
 ผู้บันดาล ดู ผู้สร้าง ผู้บันดาล
 ผู้รับผล, ผู้เสวยผล, ๖๔, ๑๗๖, ๑๗๘,
 ๑๘๐-๑, ๑๘๔-๕, ๑๙๕, ๑๙๗ ข.
 ผู้ร้าย, ๑๕๑
 ผู้รู้, ๑๕๗
 ผู้ล่าสังหาร, ๑๔๗
 ผู้วางกฎ, ๗๗
 ผู้ศึกษา, ๑๙๒, ๑๙๖
 ผู้สร้าง, ผู้บันดาล, ๒-๓, ๔๗, ๕๓, ๖๕,
 ๖๖, ๗๖-๗๙, ๑๙๗ ข.
 ผู้เสวย, ๔๗, ๕๔, ๕๙, ๑๓๕, ๑๔๖
 ผู้เสวยผล ดู ผู้รับผล
 ผู้เสวยเวทนา, ผู้เสพเวทนา, ๕๗, ๑๘๕
 เผยแผ่, ๑๑๘
 แผ่นดิน, ๑๖๖ - ไหว, ๗๙
 ผัง, ฟากผัง, ๑๖๐
 ผืน (อุปมาคนตายจากกัน, ๑๕๘
 ผีกอบรม, ๑๔๒
 ผุงโค (อุปมาคนมีผู้นำดี), ๑๖๗
 ผุงปลา (อุปมาอายุ), ๑๕๓
 แผง (ทุกข์แผง), ๓๗, ๑๓๔
 ไม้ดี, ๑๑๔
 ไม้ไผ่, ๑๒๐

พญามัจจุราช ดู มัจจุราช
 พัน ดู หุดพัน
 พยับแดด (อุปมาสัญญา), ๑๔๗
 พยาธิ, ๔๐ ข.
 พยาธิทุกข์, ๔๒, ๔๕ ข.
 พยาบาท, ๑๓๖, ๑๓๘
 พรหม, ๖๕, ๑๕๔, ๑๙๑ ข., ๑๙๗ ข.
 พรหมจรรย์, ๖๖, ๑๔๘, ๑๖๓, ๑๖๕,
 ๑๗๐ - จุดหมายของพรหมจรรย์ได้ด้วยความ
 ไม่ประมาณ, ๙๑
 พรหมชาติ, ๑๙๑ ข.
 พรหมัน, ๗๑
 พร้อมเพรียง, ๑๗๐-๑
 พระครู (นิทานอธิบายอนัตตากับกรรม),
 ๑๘๔-๕
 พระเจ้า, พระผู้เป็นเจ้า, ๗๑ - เกิดจาก
 จินตนาการเกี่ยวกับอดีตในชั้นละเอียด
 ลึกซึ้ง, ๗๖-๗๙ - การคิดให้มีพระเจ้า
 ไม่มีความจำเป็นเพราะมีสภาวะธรรม
 อยู่แล้ว, ๗๖ - การคิดให้มีพระเจ้าเป็น
 การขัดแย้งแทรกแซงกระบวนการแห่ง
 เหตุปัจจัย จึงไม่สมจริง, ๗๗ - การคิด
 ให้มีพระเจ้าเป็นความคิดลัดสั้นหรือ
 วิวัฒนาการขั้นต้นในการสืบค้นเหตุ
 ปัจจัยแห่งสภาวะธรรม, ๗๙ - เป็นคำที่
 มีความหมายไม่ลงตัว, ๗๘ ข.
 พระธรรม, ๙๕, ๑๕๒
 พระผู้ทรงปัญญาดังผืนแผ่นดิน, ๑๔๗
 พระผู้มีพระภาค, ๑๖๙, ๑๗๐, ๑๗๓
 พระผู้สร้าง, ๗๖, ๗๙

พระพุทธเจ้า, ๔๓, ๙๕, ๑๔๗, ๑๕๒, ๑๘๕ - ปฏิเสธเฉพาะชั้นที่ ๕ หรือปฏิเสธสิ่งใดเป็นอัตตา/จะให้อัตตานิพพานเป็นอัตตาแทนชั้นที่ ๕ หรือ/ถ้าจะให้ยึดอะไรเป็นอัตตาก็ย่อมต้องตรัสบอกไว้, ๗, ๑๘๗-๑๙๑ - กับคำถามว่าใครหนอผู้สละ, ๕๗-๕๘ - ทรงแสดงธรรมเพื่อดับเหตุ, ๖๖ - ทรงสอนให้ถอนความยึดมั่นในอัตตาแล้วก็จบเรื่องเท่านั้น ไม่มีภาระที่จะต้องสอนให้หาอะไรเป็นอัตตาอีก/เหตุที่ทรงนิ่งไม่ตอบเมื่อมีผู้ถามว่าอัตตามีหรือไม่, ๗๕-๗๖, ๑๙๒-๖ - ชาวพุทธสมัยก่อนเรียกพระพุทธเจ้าว่าพระเจ้า, ๗๘ อ. - ไม่ติดอยู่ในกรอบความคิดเกี่ยวกับอัตตาและพระผู้เป็นเจ้า แต่ค้นพบอนัตตา ซึ่งเป็นวิวัฒนาการขั้นยิ่งใหญ่แห่งปัญญาของมนุษยชาติ, ๗๙ - มักทรงอธิบายอนัตตา โดยใช้อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเป็นเครื่องชี้, ๘๐-๘๒ - อนัตตลักษณะไม่ปรากฏนอกจากพุทธอุบัติ/การแสดงอนัตตาเป็นพุทธวิสัยเท่านั้น, ๘๒ - ปัจฉิมวาท, ๘๘ อ. - โพธิญาณสำเร็จด้วยความไม่ประมาท, ๘๙, ๙๑ - เหตุที่คำสอนด้านทำกิจน้อยกว่าด้านทำจิต, ๑๐๔ - ๕ - พระพุทธเจ้าและพระครุหันธ์ทั้งหลายเป็นผู้บำเพ็ญความไม่ประมาทได้รับนิรณม, ๑๐๙ - คำสอนเกี่ยวกับการทำกิจมี ๒ ด้าน คือด้านในและ

ด้านนอก, ๑๐๓-๔ - ทรงเล่าพุทธประวัติย่อ, ๑๖๑-๒ - ทรงทำกิจของพระศาสดาเสร็จแล้ว, ๑๖๔ - เหตุให้ศาสนาของบางพระองค์ยั่งยืน, ๑๖๙ - ลักษณะทั่วไปในการตรัสเรื่องอัตตา-อนัตตา ซึ่งตรัสอย่างระมัดระวัง, ๑๙๒ - ๓ - ตรัสถึงภาวะผู้หลุดพ้นว่าไม่มีทั้งอัตตาและนิรัตตา, ๑๙๗ - ทรงเป็นนักปฏิบัติ เมื่อแสดงสังขจธรรมจะต้องโยงถึงจริยธรรมเสมอ, ๑๙๗-๘

พระพุทธศาสนา, ๑๘๙

พระวินัย, ๑๖

พระสงฆ์, ๙๕, ๑๕๒

พระสูตร, ๑๖, ๕๓, ๘๐-๘๑, ๑๖๘

พราหมณ์, ๑๕๑-๒, ๑๕๔

พฤติกรรม, ๓ อ., ๖๑, ๑๒๑

พล ๕ เหล่า (ช้าง-ม้า-รถ-ราบ), ๑๕๑-๒, ๑๖๗

พลัง (ที่ใช้ในการรักษาศีลธรรม), ๑๑๓-๕

พลังงาน, ๑๒๘-๙

พลัดพราก, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๕๘

พินิจขมนมูลทุกข, ๓๙

พหูชน, ๑๑๐

พหูสูตร, ๑๗๑

พอใจ (สันโดษ), ๙๕, ๑๐๐

พัฒนา, ๑๗, ๙๒, ๙๔, ๙๗, ๑๐๓ (จิตใจ), ๑๐๔ (ชีวิต), ๑๐๘, ๑๑๒, ๑๑๕, ๑๑๘, ๑๘๙ - พัฒนาการทางจิตปัญญาในการรู้ไตรลักษณ์, ๙๓ - คุณค่า ๒ ด้านของไตรลักษณ์ทำให้การพัฒนาวัตถุ

ดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาปัญญา,
 ๑๐๖ -ความไม่ประมาทในการพัฒนา
 ตนต้องดำเนินควบคู่ไปกับความไม่
 ประมาทในการทำกิจเพื่อส่วนรวม,
 ๑๗๑ อ.
 พันธนาการ, ๖๕
 พันธุกรรม, ๓ อ.
 พากเพียร, ๑๕๗, ดู เพียร
 พาล, ๑๖๒
 พาลปุณฺณ, ๑๕๙
 พิจารณาโดยแยบคาย, ๑๔๗
 พิณาส, ๙๖, ๙๙, ๑๕๕-๖, ๑๖๖, ๑๘๒,
 ๑๙๐
 พิโรธ, ๑๕๑
 พิษ, ๑๓๘, ๑๕๕-๖, ๑๗๕
 พิษภัย, ๑๓๑
 พินนิยาม, ๓ อ.
 พินฺนัง, ๔๓, ๔๔
 พิงฺตน, ๑๑๘
 พุทธกาล, ๕๘, ๑๗๓
 พุทธเจ้า ดู พระพุทธเจ้า
 พุทธธรรม, ๗, ๖๖, ๗๓, ๘๒, ๙๑, ๑๒๗,
 ๑๒๙ -จุดหมายของพุทธธรรมคืออิสร-
 ภาพ, ๑๔๐
 พุทธบิดา, ๑๖๑
 พุทธประวัติย่อ, ๑๖๑-๒
 พุทธพจน์, ๑๙๔ อ. -แสดงหลักไตร-
 ลักษณ์, ๓ -แสดงไตรลักษณ์ในกรณี
 ของขันธ ๕, ๕ -เป็นความหมายหนึ่ง
 ของคำว่าธรรม, ๑๑ -แสดงสังขตและ

อสังขตลักษณะ, ๑๓ -ทุกข์ ๓ ประเภท
 ที่มาในพุทธพจน์, ๓๗ -แสดงเหตุผลที่รูป
 เป็นต้นไม่เป็นอิตตา, ๔๗-๔๘, ๘๐-๘๑
 -แสดงทิวฐิ ๖ เกี่ยวกับอิตตาที่เกิดจาก
 อโยนิโสมนสิการ, ๕๙ -แสดงไตร-
 ลักษณ์สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน, ๖๗ -ตรัส
 ว่าพระอรหันต์ไม่มีทั้งอิตตาและนิรัตตา,
 ๖๙-๗๐, ๗๔ -ตรัสว่ารู้อนัตตาแล้วจะ
 มานะได้, ๘๖ -ชี้คุณค่าทางจริยธรรม
 ๒ ด้านของไตรลักษณ์, ๘๗-๘๘ -ชี้
 คุณค่าความสำคัญของความไม่ประ-
 มาท, ๙๐-๙๑ -แสดงผลเสียของการ
 ติดเพลินในคุณค่าทางจิตซึ่งทำให้เกิด
 ความประมาท, ๙๕ -ตรัสว่าพระอร-
 หันต์เป็นผู้ไม่อาจที่จะประมาท, ๑๐๙
 อ. -ตรัสเรียกความไม่ประมาทว่าเป็น
 จุจรรยเหตุข้าง, ๑๑๖ -แสดงความ
 สัมพันธ์ที่ความรู้อนิจจังส่งถึงความรู้
 อนัตตา โดยความรู้อนัตตาเป็นตัวชี้ขาด,
 ๑๑๙ อ. -แสดงการละกิเลสพันตัวทั้ง
 ๓, ๑๒๐ ตรัสว่าชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญา
 ประเสริฐสุด, ๑๓๙ -ความรู้เท่าทัน
 สภาพะของไตรลักษณ์, ๑๔๑-๗ -รู้ขันธ
 ๕ ตามที่มันเป็นตามไตรลักษณ์, ๑๔๑
 -อุปาทานขันธ ๕ ที่ไม่ยึดติดถือมั่น จะ
 เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -เมื่อ
 ยึดมั่นอิตตา ถือขันธ ๕ เป็นเราเป็นของ
 เรา ขันธ ๕ แปรปรวนไปก็เกิดทุกข์
 ชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ ไม่ยึดมั่น
 อย่างนั้น ก็ไม่เกิดทุกข์ ชื่อว่าป่วยแต่

กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓-๔ -ไม่ยึดมั่น
 อตฺตา ถึงขั้น ๕ แปรปรวนไป ก็ไม่
 กระวนกระวาย, ๑๔๔ -รู้จักขั้น ๕
 ตามที่มันเป็นแล้ว อยู่เป็นสุข เรียกว่า
 นิพพานในกรณีนั้น, ๑๔๕ -ปุถุชน
 อโยนิโสมนสิการ จึงเกิดความเห็นผิด
 ๖ อย่างเกี่ยวกับอตฺตาผูกมัดตัวไว้ไม่
 พันทุกข์ ส่วนอริยสาวกโยนิโสมนสิการ
 ในอริยสัจ จึงตัดสังโยชน์ได้, ๑๔๕-๗
 -คุณค่าทางจริยธรรม, ๑๔๗-๑๗๑
 -เบญจขันธ์ไร้แก่นสารจะเพ้ออยู่ใ
 ควรรับสร้างที่พึงให้แก่ตน, ๑๔๗-๘
 -อายุของมนุษย์นั้นสั้นนัก ชีวิตจะต้อง
 แตกดับเป็นธรรมดา ควรใช้ปัญญาเร่ง
 ทำดีมีชีวิตที่ประเสริฐอย่ามัวทุกข์โศกถึง
 การพลัดพราก ควรทำใจให้สงบเย็น,
 ๑๔๘-๑๕๐ -ชีวิตบ่ายหน้าไปหาความ
 ตายใครจะยิ่งใหญ่เพียงใดก็ไม่สามารถ
 เอาชนะพญามัจจุราช ควรคิดประพุด
 ธรรมอันจะนำไปสู่สุข, ๑๕๐-๑ -ทุก
 ชีวิต ไม่เลือกชาติชั้น ผู้ดี มีจน ไม่พ้น
 ความตาย ไม่มีพลังหรือวิธีวิเศษใดที่
 จะต่อกรได้ ควรเป็นอยู่ให้ดีมีศรัทธา
 และประพุดธรรม, ๑๕๒ -ความแก่
 และความตายคอยไล่ตามเราอยู่ ควรใช้
 เวลาอย่างไม่ประมาท, ๑๕๒ -ชีวิต
 เหลือน้อยเข้าทุกทีและไม่แน่นอนว่าจะ
 แตกดับลงเมื่อใด อย่างอนใจ จงรีบ
 เพียร, ๑๕๓ -การโศกเศร้าถึงผู้ที่จาก
 ไปแล้วไม่เกิดประโยชน์ คนที่ยังอยู่

แหละควรสามัคคีมีเมตตาต่อกัน, ๑๕๔
 -ปุถุชนไม่รู้เท่าทันธรรมดา เมื่อประสบ
 ความสูญเสียก็เศร้าโศก แต่อริยสาวก
 รู้เท่าทันจึงบาราศทุกข์, ๑๕๕-๖ -การ
 โศกเศร้าอยู่ไม่มีประโยชน์ ถึงจะพลาด
 ก็พึงคิดถึงสิ่งที่จะทำต่อไปอย่างมั่นคง,
 ๑๕๖-๗ -นักปราชญ์รู้ธรรมไม่มัวทุกข์
 ถึงเรื่องเกิดตาย แต่ตั้งใจทำกิจหน้าที่
 ดูแลคนที่ยังอยู่ให้มีชีวิตที่ดี, ๑๕๗
 -คนเขลาประมาทชีวิตมัวแต่ติดข้องห่วง
 โยโน้นนี่ ถึงคราวตาย ก็ต้องจากไป
 ไม่มีใครกั้นไว้ได้ บัณฑิตรู้เช่นนั้น พึงดำ
 เนินวิถีแห่งนิพพาน, ๑๕๗ -ชีวิตนั้นน้อย
 จะต้องจากไปแน่แท้ ไม่อาจยึดถือห่วง
 แหนสิ่งใดไว้ได้จริง นอกจากจะทำให้
 เศร้าโศก มุนีจึงดำเนินชีวิตอิสระ ไม่ติด
 ใคร ไม่หน่ายซึ่งสิ่งใด เหมือนใบบัว
 ไม่ติดน้ำ, ๑๕๘-๙ ผู้ที่รู้เท่าทันความ
 ผันแปรของโลกธรรมย่อมไม่พัวพัน
 ไปตามความขึ้น ๆ ลง ๆ มีใจมั่นคง
 ปลอดภัยไปรงทุกเวลา, ๑๕๙-๑๖๐ -ตัว
 ตาย เหลือไว้แต่ชื่อแช่, ๑๕๙, ๑๖๐
 -ผู้คนล้มหายไปกับเวลาที่ล่วงหมด,
 ๑๖๐ -ผ่านคืนวันผ่านวัย ใกล้ความ
 ตายเข้าไปทุกที ถ้าหวังสันติ ก็อย่ามัว
 ติดเหยื่อล่อของโลก, ๑๖๐ -ไม่ได้ทำ
 ความชั่ว ไม่ต้องกลัวความตาย, ๑๖๐
 -โศกสมบัติเมื่อครั้งทรงเป็นพระเจ้า
 มหาสุทนต์ ยิ่งใหญ่แสนโอฬาร แต่ก็
 เป็นอดีตสูญสลายไปหมดแล้ว ควรจะ

สงบวางกันเสียที่กับประดาสังขาร, ๑๖๐-๑ -พระพุทธรองค์ประสูติเป็นโอรสกษัตริย์ ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าบำเพ็ญประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่สรรพสัตว์เป็นมหาบุรุษ แต่ก็ต้องปรินิพพานพร้อมด้วยหมู่พระสาวก ลับหายไปสิ้นสรรพสังขารล้วนไร้แก่นสาร ทุกชีวิตต้องตาย แต่พระองค์บรรลุจุดหมายแล้ว ขอให้ภิกษุทั้งหลายจงไม่ประมาทเร่งบำเพ็ญสมณธรรม ให้ถึงความปราศจากทุกข์, ๑๖๑-๓ -ชีวิตนี้น้อย แม้จะอยู่ได้ถึงร้อยปี ก็นับเป็นฤดู ปี เดือน คืน วัน และมีอาหารได้ไม่มากมายเท่าใด กิจของพระศาสดาพระองค์ก็ได้ทรงกระทำแล้ว ภิกษุทั้งหลายจงบำเพ็ญธรรมด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๓-๔ -ควรยังประโยชน์ทุกอย่างให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๔ -คุณของความไม่ประมาท และโทษของความประมาท ควรไม่ประมาท ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสเร่งทำกิจหน้าที่และสิ่งที่เป็นประโยชน์, ๑๖๔-๕ -โทษของการปล่อยเวลาและโอกาสให้ผ่านไปเปล่า, ๑๖๕-๖ -เหตุให้ตระกูลที่มั่งคั่งตั้งอยู่ได้นาน, ๑๖๖ -ความประมาททำให้สูญเสียทุกสิ่งทุกอย่าง แม้แต่รัฐก็ต้องพินาศ ผู้นำรัฐจึงควรจัดดำเนินสรรพกิจ และตรวจตราสรรพการณ์ด้วยความไม่ประมาท, ๑๖๖-๗ -ความไม่ระย่อท้อแท้ไม่อิม

ไม่พอ ไม่นอนใจ จะช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุด, ๑๖๗-๘ -พึงเตรียมการเพื่ออนาคตให้พร้อมไว้ก่อน, ๑๖๘ -พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ๑๖๘ -เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง พึงรีบเพียรเสียก่อน, ๑๖๘ -พึงพยายามป้องกันอนาคตภัยของพระศาสนา, ๑๖๙ -เหตุให้ศาสนาของพระพุทธรเจ้าบางพระองค์ดำรงอยู่ได้นาน, ๑๖๙ -พระสารีบุตรแนะนำให้ทำสังคายนา, ๑๗๐ -พระมหากัสสปะเชิญชวนสงฆ์สังคายนาพระธรรมวินัย, ๑๗๐ -ธรรม (หลักการ, หลักปฏิบัติ) อย่างหนึ่งที่จะทำให้รัฐวัชชีมีแต่ความเจริญไม่มีเสื่อม, ๑๗๐ -ธรรมบางประการที่จะทำให้ภิกษุทั้งหลายมีแต่ความเจริญ ไม่มีเสื่อม, ๑๗๐-๑ -ควรศึกษาว่า พุทธพจน์ที่ว่าสิ่งทั้งหลายเสื่อมสลายเป็นธรรมดา กับที่ว่าถ้าปฏิบัติถูกต้อง จะไม่เสื่อมเลยนั้น ไปกันได้อย่างไร, ๑๗๑อ. -ตรัสตอบข้อสงสัยว่ากรรมที่อนัตตาทำจะถูกต้องตัวได้อย่างไร, ๑๗๓-๔ -ไม่มี ความยึดมั่นในทฤษฎีอัตตาอันใดที่จะไม่ก่อให้เกิดทุกข์, ๑๙๘

พุทธภาษิต, ๑๓๙

พุทธมามกะ, ๑๕๘

พุทธศาสนา, ๑๐๑, ๑๙๒ -บรมธรรมของพระพุทธรศาสนามีลักษณะเป็นอนัตตา, ๖๗ -การค้นพบอนัตตาไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธรศาสนา,

๘๐-๘๒ -คุณค่าด้านการทำจิตของ
ไตรลักษณ์เกี่ยวกับจุดหมายสูงสุด,
๙๑ -ยอมรับในขั้นสุดท้ายหรือไม่ว่ามี
อิตตาคือนิพพาน, ๑๘๗-๘ -จุดต่าง
กับศาสนามีอิตตาคือจุดหมายสูงสุดไม่
เป็นอิตตา, ๑๙๑ อ. -ไม่ใช่ทั้งสัสสตทวิฐฐิ
และอุจเจททวิฐฐิ, ๑๙๖
พุทธสาวก, ๖๕
พุทธองค์, ๑๙๒ ดู พระพุทธเจ้า
พุทธโฆวาท, ๑๒๘
พุด (ตามสมมติกับตามสภาวะ), ๑๘๔
เพิลิดเพลิน, ๙๒, ๙๔, ๙๖, ๙๘, ๙๙
เพียร, ๑๔๘, ๑๕๓, ๑๖๒, ๑๖๗-๘,
๑๗๑ ดู กิจ
เพียรทางจิต, ๑๐๓
เพียรพยายาม, ๙๔-๙๖, ๙๘, ๑๐๑,
๑๐๔, ๑๔๘ ดู กิจ
เพื่อน, ๔๔
แพทย์, ๑๕๒
โพธิ (ได้ด้วยความไม่ประมาท), ๙๑,
๑๖๗
โพธิญาณ, ๘๙
โพบูลย์, ๑๖๔

พองน้ำฝน (อุปมาเวทนา), ๑๔๗
พัรธอง, ๗๙
พิน, ๖๔
พุงข่าน, ๑๙๕-๖, ๑๙๘
พุมพองแม่น้ำ (อุปมารูป), ๑๔๗
ไฟ (อุปมา), ๖๕, ๑๕๐, ๑๕๒

ไฟกิเลส, ๔๕ อ.
ไฟดับ (อุปมาปรินิพพาน), ๑๖๒
ไพเราะคะ ไทสะ, ๔๑
ไฟไหม้, ๔๔, ๑๔๘

ภาพ, ๑๗, ๑๕๘, ๑๖๐ -ภาพหน้า, ๑๔๘
ภยภูเจิน, ๒๙, ๓๒
ภรรยา, ๑๕๗
ภวตัณหา, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๕, ๑๙๗-๘
-เป็นมูลรากของการถืออิตตา, ๑๘๗-๘
-สิ่งที่ต้องจัดการที่แท้จริงในเรื่องการ
ถืออิตตา, ๑๙๓-๔
ภวทวิฐฐิ, ๑๙๗
ภวาสวะ, ๑๔๖
ภย, ๒๘, ๒๙, ๙๕, ๙๖, ๙๙, ๑๒๗,
๑๓๘, ๑๔๘, ๑๕๓, ๑๖๐, ๑๖๘,
๑๘๓, ๑๙๖
ภาชนะดิน (อุปมาชีวิต), ๑๔๘, ๑๖๒
ภาพ, ภาพเก่า, ภาพรวม (ของอิตตา),
๔๙, ๕๙, ๗๒-๗๕, ๘๓, ๑๒๓, ๑๘๓
-๔, ๑๘๗-๘, ๑๙๐-๑, ๑๙๓-๔, ๑๙๖
-๘ -ภาพสัญญา, ๑๙๑
ภาระ, ๑๖๖
ภาวนา, ๑๗
ภาระต้นเดิม, ๑๘๘
ภาษา (เป็นเรื่องของสมมติ), ๑๘๓-๔
ภาษาไทย -คำว่ามานะ, ๘๔ อ. -คำว่า
ยถากรรม, ๑๒๔ อ.
ภิกษุ, ๖๕, ๑๑๘, ๑๒๐, ๑๔๗-๘, ๑๕๘,
๑๗๓, ๑๗๙ -ชาวพุทธสมัยก่อนเรียก

พระภิกษุว่าพระผู้เป็นเจ้า, ๗๘ อ.	สำคัญในการเปลี่ยนแปลง, ๑๒๔ -อายุ
-ยังไม่สิ้นอาสวะอย่างอนใจ ไม่ว่าจะ	ของมนุษย์นี้น้อย, ๑๔๘ -มนุษย์กับ
ได้บรรลุนิเวศอะไร, ๑๖๗-๘ -ควร	ความแก่ความตายและความพลัด
ไม่ประมาทเมื่อตระหนักอนาคตภัย,	พรากสูญเสีย, ๑๔๘-๑๖๔
๑๖๘	มนุษยชาติ -การค้นพบอนัตตาเป็นวิ-
ภิกษุณี, ๑๖๙	วัฒนาการทางปัญญาชั้นตอนใหญ่,
ภิกษุทั้งหลาย, ๘๐-๘๑, ๑๖๓-๔, ๑๖๖	๗๙
-๑๗๐ -ธรรมที่จะทำให้เจริญอย่างเดียว	มโนธรรม, ๑๑๔-๕
ไม่เสื่อมเลย, ๑๗๐-๑	มโนภาพ, ๗๒
ภูเขาใหญ่ (อุปมาขรรณณะ), ๑๕๒	มมังการ, ๑๒๐
ภูมิ, ๓-๔, ๑๒ อ.	มรณะ, ๔๐, ๔๕ ข., ๑๔๖, ๑๕๒ ดู ๓๗
ภูมิธรรม, ๑๐๓, ๑๐๗, ๑๙๑ ข.	มรณทุกข์, ๔๒
โกศะ, ๔๓-๔๔ -ผู้มีศีลจะได้โกศะด้วย	มรรค, ๓๓ -เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์,
ความไม่ประมาท, ๙๐	๓๕ -จะรู้แจ้งอนัตตาท้องเข้าใจปัจจุ-
โกศทรัพย์, โกศสมบัติ, ๑๕๗, ๑๖๖-๗	สมุปบาทและต้องปฏิบัติตามมรรค,
	๑๔๐
มนสิการ, ๒๑, ๒๓-๒๕, ๕๙, ๑๑๙,	มรรคผล, ๘๒
๑๒๒, ๑๔๕-๗	มฤตยู, ๑๔๙
มนุษย์, ๔๓, ๔๖, ๔๙, ๕๐, ๘๒, ๑๐๕,	มหากิรยาจิต, ๑๑๐ ข.
๑๑๓, ๑๑๙, ๑๒๓-๖, ๑๒๙, ๑๓๓-๔,	มหาชน, ๗๙
๑๗๐, ๑๗๙, ๑๘๑, ๑๘๓, ๑๘๙, ๑๙๐,	มหาบพิตร, ๙๐
๑๙๖ -ทุกข์ที่เกี่ยวกับมนุษย์โดยตรง	มเหสี, ๑๖๒
คือทุกข์ในอริยสัจ, ๓๕-๓๖ -ทุกข์ของ	มั่งคั่ง, ๑๖๖
มนุษย์, ๔๒ -ไม่มีผู้บันดาลชีวิต, ๖๖	มัจจุราช (ห้าหันทาโลก-ไม่มีใครหนี
-เป็นธรรมดาที่มนุษย์จะคิดว่ามีตัวตน	พ้นหรือเอาชนะได้), ๑๔๘-๑๕๔, ๑๕๗
มีพระเจ้าผู้สร้างโลกและชีวิต, ๗๙	มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา), ๗๘
-เป็นสามัญวิสัยที่ว่าสุขสลายแล้วจะ	มันคง, ๑๕๗, ๑๖๓
ประมาท, ๑๑๘-๙ -ตัวบงการพฤติ-	มัวเมา, ๙๒, ๙๖, ๙๗, ๙๙, ๑๒๗, ๑๓๘,
กรรมของมนุษย์ให้เกิดปัญหาคือกิเลส	๑๖๖
ตัวเป็น ๓, ๑๒๓ -มนุษย์เป็นปัจจัยตัว	ม้า, ๑๕๑

มานวะ, ๑๔๒ อ.
มานะ, ๖๐, ๘๒, ๘๔-๘๖, ๑๒๐, ๑๔๗
-ปัจจุบันใช้อัตราในความหมายของ
มานะ พึงระวังจะสับสน (อัตราต้องรู้
มานะต้องละ), ๘๒, ๘๕-๘๖ -ไทย
ใช้มานะเป็นเพียร, ๘๔ อ. -รู้อัตรา
แล้วละมานะได้, ๘๖
มานานุสัย, ๑๒๐
มานุสทุกุญ, ๔๒
มายากล (อุปมาวิญญาน), ๑๔๗
มาร, ๕๒, ๑๕๔
มารดา, ๔๓, ๔๔, ๑๖๑, ๑๖๓
มิตรภาพ, ๙๔
มิตรสหาย, ๑๕๔-๖, ๑๖๗
มือ (อาหารที่กินตลอดชีวิต), ๑๖๓-๔
มุกิตา, ๑๓๓, ๑๓๘
มุนี (ไม่ติดใคร ไม่หน่ายแห่งอะไร),
๑๕๘-๙
มูลโคแห้ง (อุปมา), ๖๕
มูลราก, ๑๘๗, ๑๙๑
มูลเหตุ, ๑๘๘
เม็ดพีช (อุปมา) ดู เมล็ดพีช
เมตตา, ๑๘, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๔
เมตตากุณา, ๙๔
เมล็ดพีช (อุปมา), ๕๓, ๖๔
เมือง (ตัวอย่างแสดงอนัตตา), ๕๓
แม่น้ำ (อุปมาอายุไม่หวนกลับ), ๑๕๓
แม่น้ำท่าวัง (อุปมากระบวนการแห่ง
กรรม), ๑๗๔-๗, ๑๘๑
โมหะ, ๑๘, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗

ไม่คงตัว, ๖๘, ๙๗ ดู ทุกขตา
ไม่คงที่, ๖๘, ๙๗, ๑๘๑, ๒๓๑ ดู อนิจจตา
ไมตรี, ๑๒๑
ไมตรีจิต, ๙๔
ไม่เที่ยง, ๑-๖, ๘-๑๐, ๓๔, ๖๖-๖๗,
๖๙, ๘๐, ๘๑, ๘๗-๘๙, ๙๒, ๙๗,
๙๘, ๑๐๗, ๑๒๓, ๑๒๘, ๑๔๑-๒,
๑๔๕, ๑๕๘-๙, ๑๖๑, ๑๗๑ อ., ๑๗๓,
๑๘๑-๒, ๑๙๒ ดู อนิจจตา, อนิจจัง
ไม่ประมาณ, -ความหมาย, ๙๗ -เกี่ยวกับ
กาลทั้งสาม, ๑๐๔ -สังขารจะต้องเสื่อม
สลาย พึงบำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาณ,
๘๘ -พุทธพจน์ที่คุณค่าของไตรลักษณ์
ด้านบำเพ็ญกิจโดยไม่ประมาณ, ๙๐-๙๑
-ทรงบรรลुโพธิญาณด้วยความไม่
ประมาณ, ๙๑, ๑๖๗ -เป็นธรรมเอกที่
จะให้ยึดเอาประโยชน์ได้ทั้งสองระดับ,
๙๐ -ทำให้ผู้มีศีลได้โศกะ, ๙๐ -คุณค่า
ของไตรลักษณ์เพื่อความไม่ประมาณ,
๙๕-๑๐๔ -ชีวิตที่ดำเนินอย่างประมาณ
และไม่ประมาณ, ๙๖-๙๗ -ลักษณะ
การทํากิจโดยไม่ประมาณ ๒ แบบ
(อาศัยกิเลสมีทุกข์กับอาศัยปัญญาไร้
ทุกข์), ๙๙-๑๐๐ -การกระทำและ
ไม่กระทำด้วยความไม่ประมาณ, ๑๐๒
-๓ -ลักษณะความไม่ประมาณที่ถูกต้อง,
๑๐๓ -คุณค่าด้านทำจิตกับไม่ประมาณ
ช่วยเสริมกัน, ๑๐๕-๖ -คุณค่าด้านไม่
ประมาณก็ต้องอาศัยปัญญา, ๑๐๘
-จริยธรรมเป็นสิ่งที่ต้องประพฤติด้วย

ความไม่ประมาท, ๑๐๘ -คุณค่าด้าน
ทำกิจด้วยความไม่ประมาทเป็นคุณค่า
ระดับโลกียะ, ๑๐๙ -พระอรหันต์บำ-
เพ็ญความไม่ประมาทสมบูรณ์, ๑๐๙
-เป็นทั้งเครื่องเร่งและเครื่องวัดความ
ก้าวหน้า, ๑๑๕-๗ -เป็นศูนย์รวมของ
จริยธรรม/คุณคุณธรรมอื่น ๆ ออกทำ
งานเป็นดุจรอยเท้าช้าง, ๑๑๖ -มี
กัลยาณมิตตตาเป็นคู่เสริม, ๑๑๗ -ผู้นำ
เป็นต้นจะต้องคอยปลุกเร้าคนให้ไม่
ประมาท, ๑๑๘-๙ -ป้องกันความเสี่ยง
และสร้างสรรค์ความเจริญ, ๑๒๕-๖
-รู้อนิจจตาช่วยให้ไม่ประมาทยามสุข
เจริญ, ๑๒๗ -ในปัจจุบันวาจา, ๘๘,
๑๒๘ -พุทธพจน์ให้ทำจิตอิสระและทำ
กิจโดยไม่ประมาท, ๑๔๗-๑๗๑ -ไม่
ควรประมาทเวลา, ๑๕๒ -ตรัสเตือน
ภิกษุให้ไม่ประมาท, ๑๖๓-๔ -ให้
บำเพ็ญประโยชน์ ๓ โดยไม่ประมาท,
๑๖๔ -ตรัสแสดงโทษของความประมาท
และคุณของความไม่ประมาทและให้ไม่
ประมาท, ๑๖๔-๘ -เมื่อตระหนัก
อนาคตภัย พึงไม่ประมาท, ๑๖๘ -แม้
สิ่งทั้งหลายจะต้องเสื่อมเป็นธรรมดา
แต่ผู้ทำกิจโดยไม่ประมาทจะไม่มีเสื่อม
เลย, ๑๗๑ อ. -ไม่ประมาทในการพัฒนา
ตน ต้องควบคู่ไปกับการทำกิจเพื่อ
ส่วนรวมโดยไม่ประมาท, ๑๗๑ อ. เทียบ
ประมาท
ไม่สันโดษ -ลูโปธิด้วยไม่สันโดษในกุศล

ธรรม, ๑๖๗
ยถากรรม, ๑๒๔
ยถาปัจจัยปวตฺติโต, ๕๖
ยถินิจํ ตํ ทุกฺขํ, ๓๔, ๓๖, ๖๗
ยนต์ (อุปมาตัวคน), ๖๔
ยศ, ๑๕๗, ๑๕๙
ยักรั, ๑๕๑
ยํ ทุกฺขํ ตทณฺตฺตา, ๖๗
ยาง (ในเม็ดพืช), ๕๓
ยินฺตียินฺวาย, ๑๖๐
ยิตฺติ, ๙๒, ๑๑๑, ๑๓๒-๓, ๑๔๒
ยิตฺติความเห็น, ๑๒๐
ยิตฺติถิอํมัน, ๗๓-๗๖, ๘๘, ๙๓, ๑๐๑,
๑๐๗, ๑๘๑, ๑๙๐ ดู อุปาทาน
ยิตฺธิอ, ๘๓, ๑๕๘, ๑๘๘-๑๙๑, ๑๙๓-
๔, ๑๙๖-๘ ความยิตฺธิอมีอิทธิพล แม้
ว่าตัวตนที่ยิตฺธิอจะไม่มีจริง, ๕๙-๖๑
ยิตฺธิอตัวตน-พระพุทธเจ้าค้นพบอนัตตา
หลุดพ้นจากการยิตฺธิอตัวตน, ๗๙
ยิตฺธิอํมัน, ๑๓๘
ยิตฺมัน, ๑๙๕, ๑๙๗, ๑๙๘ อ. -ความ
ไม่ยิตฺมันมาด้วยกันได้กับการกระทำ
จริงจัง, ๑๑๖
ยิตฺมันถิอํมัน, ๑๒๓, ๑๒๖-๗, ๑๒๔,
๑๓๔, ๑๓๗, ๑๓๙, ๑๔๐
ยิตฺมันในความไม่ยิตฺมัน (เหตุหนึ่งของ
ความประมาท), ๑๐๑-๓
ยิตฺตอยาก, ๑๓๒, ๑๓๕-๖
ยีน, ๑๕๒, ๑๕๔

ยุคสมัย, ๑๖๒	วังเกียจ, ๙๒-๙๔
ยุคอรรดกดา, ๑๙๒	รัฐธาธิปตี, ๑๕๑
พุทธภูมิ, ๑๕๒	รัฐ, ๑๑๘, ๑๖๖
แย้งชิง, ๑๒๑, ๑๓๖	รับประทาน, ๑๕๕-๖
แยบคาย, ไม่, ๑๔๕	รับผิดชอบ, ๑๗๑ อ.
โยคะ (๒ นัย), ๑๗	รับรู้, ๕๘, ๗๑
โยคเกษม, ๑๖๗	รัศมี, ๖, ๑๖๒
โยนิโสมนสิการ, ๑๔๗	รากเหง้า, ๑๘๘
	รากะ, ๔๑
รกฐิ (แห่งทิฐิ), ๑๔๖	ร่าง, ร่างกาย, ๑๘, ๒๓, ๔๐, ๔๓, ๕๒, ๗๑ (ยึดเป็นตัวตน), ๗๒, ๑๓๓, ๑๓๗, ๑๔๗, ๑๔๙ (โทรมเพราะเศร้า), ๑๕๔-๖, ๑๖๒, ๑๘๒-๓
รท, ๕๒ (อุปมาแสดงอนัตตา), ๑๕๑, ๑๖๑	รางวัล, ๑๑๓
รมเย็น, ๑๑๘	ราชกิจ, ๑๖๗
ร่วงหล่น, ๑๔๘, ๑๕๓	ราชสมบัติ, ๑๕๑
ร่วมมือ, ๑๓๘	ราชา, ๔๔, ๑๕๑, ๑๖๑
รสี, ๑๖-๑๗ (๒ นัย), ๕๓ (ในแผ่นดิน), ๙๒	ราตรี, ๑๖๓
ร้องไห้, ๑๔๙, ๑๕๔-๖	ราบ (พลราบ), ๑๕๑
ร้อน, ๔๓, ๔๕ อ.	ราบเรียบ (จิต), ๑๓๓, ๑๓๘
รอบคอบ, ๙๗	รำรวย, ๑๕๑
รอยเท้าช้าง (อุปมาความไม่ประมาท), ๑๑๖	รำไห้, ๑๕๙ ดู ร้องไห้
ระดมเพียร, ๑๔๘	ริษยา, ๙๔, ๑๓๖, ๑๓๘
ระบับ, ๗๗, ๙๑, ๙๓, ๑๑๒-๓	รุ่งเช้า, ๑๕๓
ระเบียบ (การจัด), ๑๒๘-๙	รุ่นสาว, ๑๕๓
ระมัดระวัง ดู ไม่ประมาท	รู้, ความ, ๙๒, ๙๙, ๑๑๔, ๑๗๙
ระย้อ, ไม่, ๑๖๗	รู้คิด, ๑๔๘, ๑๖๓
ระวาง, ๑๖๘	รู้จักประมาณ, ๑๖๖
รัก, รักปรารถนาดี, ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๙	รู้ทันสมมติ, ๘๓ ดู รู้เท่าทัน
รักษา, ๑๖๖	รู้เท่าทัน, ๘๓, ๘๘, ๙๒, ๑๐๐-๑, ๑๐๖

-๘, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๒๓ (ไม้), ๑๒๖-๗, ๑๓๐-๑, ๑๓๔-๕, ๑๓๗, ๑๔๑, ๑๔๙, ๑๕๙, ๑๗๑ ข., ๑๗๘-๙, ๑๘๑
รูป, ๕-๖, ๑๒ ข., ๑๗-๑๘, ๒๐, ๔๘, ๖๔, ๖๗, ๗๑, ๘๐-๘๑, ๘๒ (ภาษา), ๙๒, ๑๒๐, ๑๒๘, ๑๓๙, ๑๔๑-๔, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๙
รูปกาย, ๑๖๐
รูปธรรม, ๓ ข., ๑๑-๑๒, ๑๘, ๒๐, ๒๖, ๔๘, ๕๒-๕๓, ๕๖, ๕๘, ๖๔, ๑๒๓, ๑๘๑-๒
รู้สีก, ๙๒
เรียนรู้, ๑๕๕-๗, ๑๖๕
เรียนสดับ, ๑๔๒-๓, ๑๔๖
เรียนร้อย, ๑๑๘
เรือน (อุปมาแสดงอนัตตา), ๕๒
เรือนว่าง, ๑๖๔
แรงจูงใจ, ๑๐๒, ๑๑๑
แรงดัน, ๙๘
แรงเร็ว, ๑๕๒
โรค, ๔๐, ๔๒, ๔๓, ๑๓๓, ๑๓๗

ฤๅ, ๑๕๗, ๑๖๓-๔

ฤทธิ, ๘๒, ๑๖๒

ลงโทษ, ๑๑๓, ๑๓๖, ๑๕๒, ๑๗๖, ๑๘๓, ๑๘๘, ๔๓ (สมมุติฐานของโรค), ๗๙, ๑๕๐ (อุปมาขจัดโรค), ๑๖๙ (อุปมาเรื่องศาสนาที่ดำรงอยู่ได้นาน),
ลงตนเอง, ๑๒๓

ล้วงลับ, ๑๕๐

ลอบคราบ (อุปมาคนตาย), ๑๕๔

ละอายนกไข, ๑๑๔

ลักษณะ ๓ ดู *ไตรลักษณ์*

ลัทธิ, ๖๖-๖๗ (ที่ถูกปฏิเสธโดยอนัตตา),

๑๙๓ข., ๑๙๘

ลัทธินิยม, ๑๒๐

ลัทธิศาสนา, ๖๗, ๑๙๑ข.

ลาม, ๔๕ข., ๑๕๙

ลำน้ำ, ๑๗๕

ลิ้น, ๑๖, ๓๙

ลุ่มหลง, ๑๑๖, ๑๓๘

ลูเล่งโปรงใจ, ๑๖๗

ลูกศร, ๑๕๐ (ความโศก), ๑๕๒ (ค้นหา),

๑๕๕-๖, (โศก), ๑๖๕ (โศก), ๑๖๖

(อุปมาคนประมาท)

ลูกหลาน, ๑๕๗

เล่นสโนว์ (ในอุปมา), ๖๕

เล่าเรียนมาก, ๑๖๗, ๑๗๑

เลี้ยงชีพ, เลี้ยงชีวิต, ๔๓, ๔๕ ข.

เลื่อมใส, ๙๕

๑๒๗, ๑๓๑, ๑๓๔, ๑๓๘, ๑๔๙, ๑๕๐,

๑๕๔, ๑๖๐, ๑๙๔ -อยู่ในขอบเขตของ

ไตรลักษณ์, ๒๖ -ความคิดว่ามีผู้สร้าง

ผู้บันดาล, ๗๘ ข., ๗๙ -ไตรลักษณ์

สอนการวางใจต่อโลกและชีวิต, ๘๘

-๘๙ -มองโลกในแง่ร้าย, ๑๓๐

โลกทั้งสอง, ๑๖๘

โลกธรรม, ๔๕ ข., ๙๓, ๑๕๙

โลกนี้, ๑๕๒, ๑๕๔, ๑๕๗
 โลกหน้า, ๑๕๗
 โลกียะ, ๑๒, ๑๑๑ - พระอรหันต์ทำงาน
 ด้วยจิตโลกียะ, ๑๑๐ ข.
 โลกียธรรม, ๑๑ - อิงอาศัยกันกับโล-
 กุตตรธรรม, ๑๐๙ - จุดเต็มร่วมกับ
 โลกุตตรธรรมคือความไม่ประมาท,
 ๑๑๖
 โลกุตตระ, ๑๒, ๘๘, ๑๑๒
 โลกุตตรธรรม, ๑๑, ๑๐๙, ๑๑๐ข., ๑๑๖
 ดู *โลกียธรรม*
 โลก, ๑๘, ๙๔, ๑๑๒, ๑๓๖, ๑๔๗

 วงจร, ๖๖, ๙๖
 วรรณะ, ๖๖
 วรลักษณะ, ๑๖๒
 วัฏฏะ, ๖๖
 วัฏฏมุลกทุกข์, ๔๕
 วัฒนธรรม, ๑๓๐
 วัตถุ, ๑๐, ๑๒, ๑๙, ๑๐๖, ๑๑๘, ๑๒๔,
 ๑๓๒, ๑๓๔, ๑๘๑-๒
 วัตร, ๑๖๗
 วัน, ๑๖๐, ๑๖๔
 วันคืน, ๑๔๘, ๑๕๒-๓, ๑๖๕ ดู *เวร*
 วันพรุ่ง, ๑๕๓
 วัย, ๑๕๓-๔, ๑๖๐, ๑๖๒
 ว้าง (กรรมกับวิบากกว้างจากกัน), ๖๕
 วางจิต, ๑๔๐
 วางใจ (ประมาท), ๑๐๓
 วางใจเป็นกลาง, ๑๓๘

ว่างเปล่า, ๕๓-๕๔, ๖๔, ๑๔๗, ๑๖๒
 วาจา, ๑๘, ๔๔, ๑๕๒
 วาตะ, ๑๙๘
 วาระสุดท้าย, ๑๕๒
 วารี (อุปมา), ๑๕๙ ดู *น้ำ*
 วิเคราะห์, ๒๕, ๔๘, ๕๓, ๕๕, ๑๐๘
 วิหารณ์, ๑๗๔
 วิหารณญาณ, ๑๓๘, ๑๔๙
 วิจิกิจจา, ๑๔๗
 วิจิตร, ๑๖๒
 วิชชา, ๑๖๕
 วิชายนมุลกทุกข์, ๓๙
 วิญญาณ, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๑๒๐,
 ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๙ - ใน
 ความหมายพิเศษอย่างหนึ่ง, ๑๔๔
 วิตก, ๑๓๒, ๑๓๖
 วิทยาศาสตร์, ๒๗
 วิถี, ๑๕๗, ๑๙๕
 วิธิการ, ๑๑๓ (รักษาศีลธรรม), ๑๒๘,
 ๑๓๐, ๑๕๙, ๑๘๓
 วิธีปฏิบัติ (ต่อทุกข์/ต่อสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็น
 ทุกข์), ๑๒๙
 วินัย, ๑๖๙, ๑๗๐ ดู *ธรรมวินัย*
 วินัยปิฎก, ๑๔, ๑๙๒
 วินัยวาที, ๑๗๐
 วินิจฉัย, ๑๔๘, ๑๕๖, ๑๙๒
 วินิบาต, ๔๔
 วิบาก, ๑๒ ข., ๕๙, ๖๔-๖๕, ๑๔๖,
 ๑๗๘, ๑๘๐ ดู *กรรม*
 วิปฏิสาร, ๔๕ ข.

- วิปริณามโต, ๒๘
 วิปริณามทุกข์, -ทุกข์ตา, ๓๗, ๔๒
 วิปริณามภูษ, ๓๒-๓๓
 วิปัสสนา, ๙๓, ๑๐๗
 วิปากทุกข์, ๔๕ อ.
 วิวตัตถนา, ๑๙๕
 วิวัฒนาการทางปัญญา, ๗๙
 วิวาท, ๔๔, ๔๕ข., ๑๗๐, ๑๘๓
 วิวาทมูลกทุกข์, ๔๕ อ.
 วิเวก, ๑๖๗
 วิสังขาร, ๑๒-๑๔ (=อสังขตธรรม),
 ๖๙, ๑๙๒ ดู นิพพาน
 วิสัย, ๘๒, ๑๐๐, ๑๑๐, ๑๒๔, ๑๓๙
 เวทกะ, ๔๗
 เวทนา, ๓, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๓๓, ๓๔,
 ๕๘, ๑๒๐, ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔,
 ๑๘๕, ๑๘๙
 เวทมนต์, ๑๕๒
 เวทลลสะ, ๑๖๙
 เวทลลภกตา, ๑๖๘
 เว้นชั่ว, ๑๐๙
 เวลา, ๙๗, ๙๘, ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๕๒,
 ๑๖๕, ๑๖๘
 เวียนว่ายตายเกิด, ๖๑, ๖๒
 เว้นแก้ว (ในอุปมา), ๖๕
 เว้นแคว้น, ๑๖๗
 ไวพจน์, ๒๐
 ศร, ๑๕๐, ๑๕๒, ๑๕๕-๖, ๑๖๕ ดู ภูกศร
 ศรัทธา, ๑๖, ๑๘, ๑๑๔-๕, ๑๕๒, ๑๖๗, ๑๗๑
 ศักดิ์สิทธิ์, ๑๑๓-๔
 ศัตถุ, ๑๕๕-๖
 ศาสตรา, ๓, ๑๑๙, ๑๖๔, ๑๗๓
 ศาสตราจารย์ (ติดในตาข่ายแห่งทฤษฎี),
 ๑๙๑ อ.
 ศาสนา, ๓, ๑๖๙, ๑๗๐, ๑๙๑ อ. (ที่เชื่อ
 ในอดีตตา)
 ศาสนิก, ๑๖
 ศีระะถูกไฟไหม้ (อุปมาไม่ประมาณ),
 ๑๔๘
 ศีล, ๔๓, ๙๕, ๑๒๑, ๑๕๘, ๑๖๖-๘
 -มีศีลแล้วไม่ประมาณก็ได้โภคะ,
 ๙๐ -จะสมบูรณ์เมื่อมีหลักประกัน
 ๒, ๑๑๐ -มีศีลสมบูรณ์ตั้งแต่เป็นโสดา-
 บัน, ๑๑๒ -การละเมิดศีลของคนที่ไม่
 เล่าเรียนมาแล้ว, ๑๑๒-๓ ดู ศีลธรรม
 ศีลธรรม, -หลักประกันสองอย่างของ
 ศีลธรรมที่สมบูรณ์, ๑๑๐-๑, ๑๑๕
 -พระโสดาบันมีหลักประกันศีลธรรม
 ที่สมบูรณ์, ๑๑๒ -วิธีการต่างๆของ
 มนุษย์ในการรักษาส่งเสริมศีลธรรม,
 ๑๑๓-๕ -เมื่อยังไม่หลุดพ้น พลังฉันทะ
 ดีที่สุดในการรักษาศีลธรรม, ๑๑๔-๕
 -ไม่ว่าจะใช้พลังใด ก็ต้องอาศัยสัญญา-
 มะ, ๑๑๕ ดู ศีล
 ศึกษา, ๙๘, ๙๙, ๑๒๙, ๑๕๘, ๑๗๑ อ.,
 ๑๘๒ -หลักอนิจจตาเน้นความสำคัญ
 ของการศึกษามานาน, ๑๒๖
 ศึกษา, ๑๖๗, ๑๗๑

ศุภร, ๑๕๒
 เสวราโศก, โศก, โศกเสวรา, ๔๐, ๔๓-๔๔, ๙๓, ๑๐๐, ๑๒๗, ๑๔๓-๕, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔-๘, ๑๖๐ -ไม่ควรโคกเสวราถึงคนตาย เพราะมีแต่จะเบียดเบียนตนให้เดือดร้อน ควรตั้งใจทำกิจหน้าที่ต่อไป, ๑๔๙-๑๕๐, ๑๕๔-๑๖๐

สงคราม, ๔๔, ๑๒๑
 สงฆ์, ๑๑๐, ๑๕๒, ๑๖๘, (แตกแยก), ๑๗๑
 สิงป, ๙๔, ๑๑๓, ๑๑๘, ๑๔๙-๑๕๑, ๑๖๐-๑, ๑๖๘
 สิงปาวง, ๘๗
 สิงปสุท, ๑๐๖
 สิงสัย, ๑๔๕, ๑๕๔, ๑๗๓, ๑๗๙
 สิงัด, ๑๕๙
 สติวี, ๑๔๒ข., ๑๖๖
 สติ, ๑๘, ๙๗, ๑๐๓, ๑๒๒, ๑๒๗, ๑๓๑, ๑๔๘, ๑๕๙, ๑๖๓, ๑๗๑
 สติสัมปชัญญะ, ๑๑๔, ๑๓๑
 สถาณการณ, ๑๑๙
 สถาบัน, ๑๓๐
 สนิขัง, ๑๓๑-๒
 สบทรายาบ, ๑๕๙
 สบาย, ๒๔, ๓๑, ๗๔, ๙๔, ๑๐๒ ข., ๑๐๗, ๑๔๙
 สบายใจ, ๑๐๖, ๑๕๔, ๑๗๘
 สภาพแวดล้อม, ๔๖, ๑๑๘
 สภาวะ, ๑๒-๑๔, ๑๘, ๑๙, ๒๓, ๒๘,

๓๐-๓๒, ๓๗, ๓๘, ๔๘, ๕๐, ๕๕, ๕๘, ๕๙, ๖๓, ๗๑, ๗๓, ๗๘, ๙๙, ๑๐๕, ๑๑๙, ๑๒๓, ๑๓๘, ๑๔๑, ๑๔๕-๗ -สมมติกับสภาวะ, ๑๗๗-๑๘๔
 สภาวะจริงแท้สูงสุด, ๗๑-๘๐, ๑๘๘, ๑๙๑ ดู *ปรมธรรม*
 สภาวะทุกข์, ๔๕ ข.
 สภาวะธรรม (มีอยู่โดยไม่ต้องเกี่ยวกับพระเจ้าผู้สร้าง), ๗๖-๗๘
 สภาวะไร้โรค, ๑๖๐
 สภาวะวิสัย, ๑๓๓
 สภาวะสัจจะ, ๑๐๘
 สมณะ, ๑๕๔
 สมณธรรม, ๑๑๘
 สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐ, ๗๑-๗๓, ๗๙
 สมบัติ ดู *ทรัพย์*
 สมบูรณ์ -ทุกข์คือภาวะที่ไม่สมบูรณ์, ๑๓๐-๑ -ในการเข้าสู่ความสมบูรณ์จะต้องมีการแก้ไข ปรับปรุงตนอยู่เรื่อย ๆ (คติจากทุกข์), ๑๓๐ -ภาวะจิตที่สมบูรณ์, ๑๓๓
 สมมติ, ๕๐-๕๒, ๕๔, ๕๙, ๖๑, ๖๓, ๖๘, ๗๓-๗๕, ๘๒, ๘๓, ๑๗๔ -โทษจากการไม่รู้ทันสมมติและการรู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์, ๖๐ สมมติกับสภาวะ, ๑๗๗-๑๘๔
 สมรภูมิ, ๔๔
 สมัยโบราณ, ๗๙
 สมานธิ, ๑๑๑, ๑๑๔, ๑๖๗

สมุฏฐาน, ๘, ๔๒-๔๓
 สมุทัย, ๓๓ -เป็นทุกข์ตามหลักไตร-
 ลักษณ์, ๓๕
 สร้าง, ผู้, ๕๒ ดู *ผู้สร้าง, พระเจ้า*
 สร้างสรรค์, ๘๙, ๙๗, ๑๐๔, ๑๐๖,
 ๑๐๘-๙, ๑๑๔, ๑๒๑, ๑๒๔, ๑๒๖,
 ส่วนเกิน, ๑๗๗
 ส่วนตัว-ส่วนรวม, ๑๗๑ ข.
 ส่วนประกอบ, ๑-๒, ๓ ข., ๒๔, ๔๐,
 ๕๐-๕๓, ๕๖, ๕๙, ๖๓, ๑๓๓, ๑๓๕
 -๖, ๑๓๙, ๑๘๗
 สวยงาม, ๑๕๓, ๑๖๒
 สยงวสี, ๔๗
 สรณะ, ๑๖๒-๓
 สรรพสัตว์, ๑๖๒
 สรรเสริญ, ๑๕๒, ๑๕๙
 ส่วนรวม, ๑๐๔, ๑๓๖
 สวรรค์, ๖๑ (นิรันดร์), ๑๑๔, ๑๕๒
 สว่าง, ๑๓๓
 สหคตทุกข์, ๔๕ ข.
 สฬายตนะ ดู *อายตนะ*
 สะอาด (ภาวะจิต), ๑๓๒
 สักกายทิฏฐิ, ๑๔๗
 สังขตะ, ๓๒, ๗๘
 สังขตธรรม, ๑๑, ๑๗, ๑๙-๒๑, ๕๗,
 ๖๙, ๗๓, ๑๘๘, ๑๙๒ -มีความหมาย
 เท่ากับสังขาร, ๑๒-๑๔ ดู *สังขาร*
 สังขตลักษณะ, ๑๓
 สังขตสังขาร, ๒๑
 สังขตภูษ, ๓๒-๓๓

สังขาร, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๒๘ ข.,
 ๓๐, ข., ๓๑, ๔๕ ข., ๔๘, ๕๖, ๗๓,
 ๙๒-๙๓, ๑๐๐-๑, ๑๐๗-๘, ๑๑๑, ๑๒๐,
 ๑๓๗-๘, ๑๔๑-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔,
 ๑๘๙ -ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ (และเป็น
 อนัตตา), ๓, ๙, ๑๙๒ -ในไตรลักษณ์
 กับโนชั้นธิ ๕, ๓ ข., ๑๔-๒๑ -เท่ากับ
 สังขตธรรม, ๑๒-๑๓ -มีจำนวน ๕๐,
 ๑๘ -กับขอบเขตของทุกข์ (เป็นทุกข์ใน
 ไตรลักษณ์), ๓๕, ๓๘ -สัตว์บุคคล
 เป็นเพียงกองแห่งสังขาร, ๕๒ -ความ
 เป็นอนัตตาของสังขาร, ๔๖-๕๗ -ความ
 ต่างจากอสังขตธรรมในแง่ไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์, ๑๓, ๖๙ -ไม่เที่ยง ควรพอกันที่
 สงบวางได้เป็นสุข, ๘๗-๘๘, ๑๖๑
 ไม่เที่ยง เสื่อมสลาย จึงต้องไม่ประมาท,
 ๘๘, ๑๒๘ -ไตรลักษณ์สอนการวางใจ
 ต่อสังขารคือโลกและชีวิต, ๘๘ -ไว้
 แก่นสาร, ๑๖๒
 สังขารขันธ, ๒๐
 สังขารทุกข์, ๓๘, ๔๒, ๑๓๖-๘
 สังขารทุกข์ตา, ๓๘
 สงฺขารทุกข์, ๔๕ข.
 สังขารธรรม, ๔๘, ๕๑, ๕๔
 สังขารูปกขาญาณ, ๙๓
 สังคม, ๘๙, ๙๓, ๑๑๒-๓, ๑๑๕, ๑๑๘,
 ๑๓๗, ๑๘๓ -หนทางที่จะทำให้สังคม
 มีศีลธรรม, ๑๑๒-๕
 สังคายนา (พระสารีบุตรแนะนำไว้ พระ
 มหากัสสปดำเนินการ), ๑๗๐

สังโยชน์, ๓, ๑๔๗
สังเวควัตถุ, ๕๕ อ.
สังเวช, ๕๕ ข., ๑๑๗
สังสอิน, ๑๑๙, ๑๙๗-๘
สังสาระ, ๖๔, ๖๕
สังสารทุกข์, ๓๐, ๔๕
สังสารวัฏ, สังสารวัฏฏ์, ๖๒, ๑๙๗ ข.
สังจาละ, ๖๔, ๙๓
สังขรรณ, สังขจรรณ, ๗๑, ๑๙๗ -พระ
อรหันต์เป็นจุดสมบรูณ์ของสังขรรณ
และจริยธรรม, ๑๑๕ -ปัญญาเป็นตัว
ประธานสังขรรณกับจริยธรรม, ๑๒๕
เทียบ *จริยธรรม*
สัญญาณะ, ๑๑๕
สัญญา, ๕-๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๑๒๐, ๑๔๑
-๕, ๑๔๗, ๑๗๓-๔, ๑๘๑-๒, ๑๘๙
-ยึดมั่นด้วยสัญญาในความไม่ยึดมั่น,
๑๐๒ -สัญญาของ/เกี่ยวกับอิตตา,
๑๘๘, ๑๙๑
สัตตสัญญา, ๖๕
สัตบุรุษ, ๑๔๒, ๑๔๘
สัตว์, สัตว์บุคคล, ๕, ๕๔, ๕๖, ๖๑,
๖๕, ๑๓๓, ๑๔๒ ข., ๑๔๕, ๑๔๗
-ไม่มีใครสร้าง เป็นเพียงกองแห่งสังขาร,
๕๒ -พระสูตรไม่กล่าวถึง กล่าวแต
นามรูป, ๕๓ -ความเห็นสุดโต่งว่าสัตว์
บุคคลเที่ยงและขาดสูญ, ๖๑-๖๓ ไม่มี
ตัวสัตว์ ก็ไม่มีทั้งเที่ยงทั้งขาดสูญ, ๖๖,
๑๙๗ ข. -กับความแก่และความตาย,
๑๔๘-๑๕๑, ๑๕๓-๔, ๑๖๒ -ถึงสัตว์

จะประมาณ แต่อายุสังขารไม่ประมาณ
ด้วย, ๑๕๔
สัตว์นรก, ๔๒
สัตว์น้ำ, ๑๗๕
สัตว์บก, ๑๑๖
สัตว์เลี้ยง, ๑๕๗
สัตว์หัตถะ, ๑๙
สัตว์ธรรม, ๑๑๘
สันโดษ, ๙๕ -เป็นเหตุให้ประมาณได้,
๙๕, ๑๐๐ -ไม่สันโดษในกุศลธรรม
จึงบรรลุนิพพาน, ๑๖๗
สันตติ (บังอนิจลักษณะ), ๒๑-๒๓
สนุนาป, ๓๐ ข.
สนุนาปทุกข์, ๔๕ ข.
สนุนาปฏฐ, ๓๒-๓๓
สันติ, ๑๗๐
สันสกฤต, ๘๒
สัปปริสธรรม, ๑๔๒
สัพพัญญุพุทธเจ้า, ๘๒
สพฺเพ สงฺขารว ทุกฺขา, ๓๔, ๓๕
สัมปชัญญะ, ๑๔๘
สัมปรายิกัตถะ, ๙๐
สัมพันธ์, ๒, ๔, ๗, ๔๘, ๔๙, ๕๑, ๕๕,
๕๖, ๕๘, ๕๙, ๖๓, ๖๖-๖๘, ๗๓,
๘๖, ๙๑, ๙๘, ๑๐๕, ๑๓๐, ๑๓๔,
๑๓๖, ๑๓๙, ๑๔๐, ๑๕๗, ๑๗๘, ๑๘๐,
๑๘๒-๔, ๑๘๗, ๑๙๓
สัมพุทธเจ้า, ๑๖๒
สัมมาทัศนะ, ๑๘๑ ข.
สัมมาปัญญา, ๖๗, ๘๑, ๑๒๐, ๑๔๑,

๑๔๔, ๑๖๐
 สัมมาสัมพุทธเจ้า, พระ, ๘๐-๘๑, ๑๗๐
 สัสสส, ๖๕
 สัสสสทวิปฏิ, ๖๑-๖๓, ๖๕, ๖๖, ๗๐,
 ๘๓-๘๔, ๑๘๐, ๑๙๕-๖
 สัสสสทวาท, ๖๑-๖๓, ๖๕, ๖๖, ๑๙๓ ข.
 สารุชน, ๑๕๐
 สามเนร, ๑๖๙
 สามัญลักษณะ, ๔, ๙
 สามัญวิสัย, ๑๑, ๗๙, ๑๑๘
 สามัคคี, ๑๓๘
 สามารถ, ความ, ๑๒๕
 สามิสสุข, ๑๓๒
 สาระ, ๔๖, ๔๗, ๕๓, ๖๓, ๗๙, ๑๙๑
 สาว, ๑๕๓
 สาวก, ๑๖๒, ๑๖๔, ๑๖๙
 สำคัญหมายว่าเป็นอิตตา, ๑๙๓
 สำนึก, ๑๑๗, ๑๒๗
 สำรวม, ๑๖, ๑๓๘, ๑๕๘
 สำเร็จอย่างยับเยิน, ๙๖
 สิกขาบท, ๑๖๙
 สิ่งแวดล้อม, ๓ ข.
 สิ่งสอนของความดีต้องการ, ๑๓๔
 สิ่งสอนของความอยาก, ๑๓๒
 สิ่งศักดิ์สิทธิ์, ๑๑๓
 สิลัพพตปราชส, ๑๔๗
 สืบต่อ, สืบต่อกัน, ๕, ๘, ๖๘, ๑๔๐,
 ๑๔๗ (ชีวิต), ๑๗๘
 สืบทอด, ๗๗, ๑๘๓-๔
 สืบพันธุ์, ๓ ข.

สื่อสาร, ๕๐, ๗๕, ๘๒, ๑๗๗-๘, ๑๘๓
 สุข, ๒๔, ๓๓-๓๔ (เวทนา), ๖๗, ๑๑๘,
 ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๕๐-๑, ๑๕๖, ๑๕๙,
 ๑๗๐, ๑๗๔, ๑๘๓ -ชั้น ๕ เป็นทุกข์
 หรือเป็นสุข, ๖ -โดยสภาวะ สุขไม่มี
 มีแต่ความรู้สึกสุข, ๓๐-๓๒ -ความ
 สงบวางสังขารเป็นสุข, ๘๗, ๑๖๑
 -สุขที่ไม่อิงอารมณ์, ๙๓ ดู สุขประณีต
 -ทำให้เกิดเพลินประมาทได้, ๙๔-๙๕
 -ปุณฺณนยามสุขสหายมักเพลินประมาท,
 ๙๖ -ลักษณะการทำกิจของคนประ-
 มาท, ๙๘-๙๙ -คุณค่าสองด้านของ
 ไตรลักษณ์คือ ช่วยให้ทำกิจด้วยความ
 สุขและสุขแล้วยังทำกิจ/ทำกิจด้วย
 จิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ,
 ๑๐๖-๗ -ไม่ติดในสุข/ส่วยสุขเต็มอิม
 แต่ไม่ติดในสุขใดเลย, ๑๐๗, ๑๒๒-๓
 -มนสิการไตรลักษณ์ทำให้ความสุข
 มาพร้อมด้วยความตั้งงามและความ
 งามงาม, ๑๒๒ -เป็นที่องอาศัยให้
 จริยธรรมมั่นคง, ๑๒๒ -ถึงสุขแปรไป ผู้
 รู้เท่าทันไตรลักษณ์ก็ไม่ทุกข์มาก, ๑๒๒
 -วิธีปฏิบัติต่อทุกข์ให้มีสุข, ๑๒๙ -สุข
 ขึ้นสูงสุด (นิรามิสสุข) เรียกว่าความ
 พ้นทุกข์ (ปลอดทุกข์) เพราะพ้นจาก
 ความบกพร่องแปรปรวน, ๑๓๓-๔ -สุข
 และสิ่งที่ให้ความสุข ล้วนแต่ไม่มีความ
 สมบูรณ์ในตัวจึงต้องรู้เท่าทัน หาและ
 เสวยอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยมี
 อิศราภาพของจิต จึงจะไม่มีพิษภัย,

๑๓๑ -สุขโดยคุณคำมีสองประเภท:
สนองความต้องการกับภาวะจิตโปร่งใส
/ขึ้นต่ออามิส กับไม่ขึ้นต่ออามิส, ๑๓๑
-๓ -วิธีแสวงหาความสุขโดยการปฏิบัติ
ที่ผิดและที่ถูก, ๑๓๔-๙ -ชั้น ๕ เกิด
จากเหตุปัจจัยที่เป็นทุกข์ จะเป็นสุข
ได้ที่ไหน, ๑๔๑ -อุปาทานชั้น ๕ ที่
ไม่ยึดมั่น เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข,
๑๔๒ -อยู่สุข=ตถังคนิพพุต, ๑๔๕
-ไม่ประมาทจะลบสุขอันไพญฺลย์, ๑๖๔
สุขประณีต, ๑๑๕ -เป็นหลักประกัน
ศีลธรรมที่สมบุรณฺ, ๑๑๐-๒ ดู นีรามิส-
สุข, สุข
สุขภาพ, ๑๓๓
สุขภาพจิต, ๑๒๗, ๑๓๔
สุขเวทนา, ๓๑-๓๒, ๓๔, ๖๓ -เป็นวิปริ-
ณามทุกข์, ๓๗-๓๘
สุขสบาย, ๑๓๔ -ติดเพลินแล้วมักประ-
มาท, ๑๐๐-๑, ๑๐๓, ๑๑๗, ๑๑๙
สุคติ, ๑๕๑
สุญฺญโต, ๕๓
สุดโต่ง, ๖๑
สุด, ๑๖๕
สุดตะ, ๑๖๙
สุทธธมฺมปุญฺญโต, ๕๖
สุทธสงฺฆารปุญฺญโต, ๕๖
สุรา, ๑๑๓
สุริยา, ๑๖๒
สุญฺเจีย, ๔๐-๔๑, ๔๓, ๙๓, ๑๐๑, ๑๒๗,

๑๓๙, ๑๖๖
สูญหาย, ๑๖๖
สุขะ, ๑๕๙
เสนาสนะ, ๑๕๙
เทพ, ๙๖, ๑๒๒, ๑๕๙
เสมหะ, ๔๓
เสรี, ๔๐, ๑๐๙, ๑๑๑, ๑๓๓
เสียง, ๙๒
เสียสละ, ๑๓๘
เสื่อม, ๑๒๖, ๑๖๖-๗ -คือความเปลี่ยน
แปลงด้านที่ไม่ต้องการ ฟังกันและแก้
ด้วยทำให้ตรงตามเหตุปัจจัยโดยไม่
ประมาท, ๑๒๔-๖ -ข้อปฏิบัติที่ทำให้
เจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อม, ๑๗๐-๑
-หลักว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องเสื่อมไปเป็น
ธรรมดากับหลักว่าทำกิจโดยไม่ประมาท
จะไม่มีเสื่อมเลยนั้น ไม่ขัดกันเลย,
๑๗๑ ข.
เสื่อมยศ, ๑๕๙
เสื่อมลาภ, ๑๕๙
เสื่อมสลาย, ๘๗-๘๘, ๑๗๑ ข.
เสื่อมสิ้น, ๑๒๘
แสงแดด (อุปมากรรมและวิบาก), ๖๕
แสวงหาที่ผิดวินัย, การ, ๑๖๙
แสหา, ๑๓๒
โสกะ, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ข., ๑๔๖, ๑๙๘
ดู เสวฺโคก
โสคาบัน, ๑๑๒
โสมนัส, ๓๓

หง่อม, ๑๖๒
 หญา, ๖๔
 หญิง, ๑๕๓
 หดู่, ๑๓๘
 หน่วยรวม, ๑๒๘
 หน่อไม้ไผ่อ่อน (อุปมาตายแต่ยังสาว), ๑๕๓
 หน้าที่, ๘๘, ๙๕, ๙๗, ๑๐๒ ข., ๑๐๔
 ๑๑๗, ๑๒๙, ๑๕๗, ๑๖๕, ๑๗๐-๑
 ๑๗๑ กิจ
 หน่าย, ๙๓ ดู *เปื้อนหน่าย*
 หน่ายแห้ง, ๑๕๙
 หนาว, ๔๓, ๔๕ ข.
 หนุ่ม, ๑๕๓, ๑๖๕
 หมกมุ่น, ๑๑๑, ๑๒๒, ๑๖๙
 หมัด (อุปมาแสดงอนัตตา), ๕๓
 หมายมั่น, ๑๙๔
 หมูชน, ๑๑๗, ๑๖๒
 หยาดน้ำ (อุปมาไม่ติดโลก), ๑๕๙ ดู *น้ำ*
 หลง, ๙๔
 หลงผิด, ๘๓, ๑๐๒ ข., ๑๒๓ -เรื่องมีตัว
 ผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๙
 -การเล่นไปสู่สุดโต่งแห่งความคิด,
 ๖๑-๖๓ -หลงผิดว่ามีอัตตา, ๗๓-๗๔
 หลงมัวเมา, ๑๑๒
 หลงระเริง, ๙๗
 หลงละเลิง, ๑๒๕, ๑๒๗
 หลงไหล, ๙๒, ๙๖, ๙๘, ๑๒๒, ๑๒๗,
 ๑๓๘, ๑๔๙, ๑๕๕-๗
 หลักการ, ๑๑, ๑๐๕

หลักประกัน, ๑๑๐-๓, ๑๑๕
 หลับไหล, ๑๕๗
 หลีกเร้น, ๑๕๘
 หลุดพ้น, ๗๓, ๗๙, ๘๘, ๙๑, ๙๓, ๙๔,
 ๑๐๑-๓, ๑๐๕-๑๑๑, ๑๑๔-๖, ๑๑๘
 -๑๒๒, ๑๔๐, ๑๕๑, ๑๖๑, ๑๗๐, ๑๗๔,
 ๑๙๗-๘ -คุณค่าทางจริยธรรมที่เนื่อง
 ด้วยความหลุดพ้น, ๑๑๙-๑๒๒, -ไตร
 ลักษณ์เป็นเครื่องยืนยันความถูก
 แท้ของหลักปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น,
 ๑๔๐
 หลุมดักศาสตราจารย์ (อัตตา-พระเจ้า),
 ๗๙
 ห่วงกังวล, ๑๑๖
 ห้วงน้ำใหญ่ (อุปมาจักรวาลพาคนไป),
 ๑๕๗
 หวงแหวน, ๑๓๒, ๑๓๕, ๑๕๘
 หวัง, ๑๓๑, ๑๖๗, ๑๗๐-๑
 ห้วนไหว, ไม่, ๙๓, ๙๕, ๑๓๓, ๑๓๘,
 ๑๕๖
 หิริ, ๑๘, ๑๗๑
 หิว, ๔๓, ๔๕ ข.
 หุตวา อภาวโต, ๒๘
 หุตวา อภาวภูเจณ, ๒๗
 ฟู, ๓๙
 เหตุ, ๑๑, ๕๒-๕๓, ๖๓-๖๖, ๖๘, ๑๑๙,
 ๑๒๒, ๑๔๑, ๑๔๗, ๑๗๕-๖, ๑๗๘,
 ๑๘๐-๒, ๑๘๗, ๑๙๗ข. -เหตุและผล,
 ๖๓-๖๔
 เหตุการณ์, ๑๐๔, ๑๓๘, ๑๕๖

เหตุปัจจัย, ๒, ๕, ๓๘, ๔๘-๕๑, ๕๔-๕๖, ๕๘, ๖๐-๖๑, ๖๓-๖๔, ๖๗-๖๙, ๗๙, ๘๘-๘๙, ๙๓, ๙๘-๙๙, ๑๐๔-๕, ๑๐๘, ๑๒๔-๖, ๑๒๘-๑๓๑, ๑๓๘-๑๔๐, ๑๖๙, ๑๗๗-๘, ๑๘๐-๓, ๑๘๘-ความคิดเรื่องพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาลเป็นการแทรกแซงขัดแย้งกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย, ๗๖-๗๘ -จะเจริญหรือเสื่อมย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย/ต้องศึกษาและทำที่ตัวเหตุปัจจัย, ๑๒๔-๖, ๑๒๘-๙ เหตุผล, ๙๓-๙๔, ๑๐๒-๓, ๑๑๓, ๑๓๓, ๑๕๖, ๑๕๘, ๑๗๔, ๑๘๑-๒, ๑๙๓-๔, ๑๙๖
เห็น, ๑๕๙
เห็นแก่ตัว, ๑๑๐, ๑๒๐, ๑๓๒, ๑๓๖-๗, ๑๘๕, ๑๙๘
เหยื่อล่อ, ๑๖๐

อภามการยโต, ๕๔
อภิชัยทิฏฐิ, อภิชัยวาท, ๖๓-๖๔, ๖๖
อภุศล, ๑๒ ปี., ๖๐, ๙๔, ๑๒๒
อภุศลธรรม, ๑๑, ๑๗
อภังคธรรม, ๑๙, ๑๘๔
องค์ประกอบ, ๔๘-๕๑, ๕๔-๕๖, ๕๘, ๖๐, ๖๓, ๖๘, ๗๗, ๘๙, ๑๒๘, ๑๓๒, ๑๗๕-๙, ๑๘๑
อภายพ, ๒๓
อติทน, ๑๓๘
อติต, ๑๐๔, ๑๒๐, ๑๖๑ -เป็นบทเรียน, ๙๙

อดีตกาล, ๑๔๕
อทุกข์มสุข (เวทนา), ๓๓, ๓๔
อิทธิม, ๑๑, ๑๕๑, ๑๗๐
อิทธิมวาทิ, ๑๗๐
อนิจฺจนฺตีกตตาย, ๒๗
อนัตตตา -ความหมายโดยย่อ, ๔, ๖๘
-ความหมายของ “ธรรม” ในอนัตตตาทว่างเดิมที่, ๑๑ -ความต่างกับอนิจจตาและทุกข์ตา โดยขอบเขต, ๑๓-๑๔, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความหมายตามหลักวิชา (ประมวลอรรถ ๔ นัย), ๔๖-๕๖
-อนัตตตาทของสังขารหรือสังขตธรรม, ๔๖-๕๗ -อนัตตตาทของอสังขตธรรม, ๗๐-๗๖ -ความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๘ -แม้ว่าอัตตไม่มีจริงแต่การยึดถืออัตตาก็ก่อปัญหา, ๕๙-๖๑ -ถ้าเข้าใจผิดในอนัตตตา อาจเห็นผิดเป็น นัตถิกทิฏฐิ อภิชัยทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ, ๖๒-๖๓ -อนัตตตา (พร้อมทั้งอนิจจตาและทุกข์ตา) เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องของหลักการต่าง ๆ เช่นหลักกรรมเป็นต้น, ๖๖-๖๗, ๑๔๐ -อนัตตตามองเห็นได้ยากกว่าอนิจจตาและทุกข์ตา (เป็นพุทธวิสัย), ๘๐-๘๒, ๘๗ -คุณค่าข้อที่ ๓ ของไตรลักษณ์ (เนื่องด้วยความหลุดพ้น) มักมากับการมนสิการอนัตตตา, ๑๑๙ -คุณค่าทางจริยธรรมเฉพาะข้อทั้งชั้นต้นหา ทิฏฐิและการบรรลุดนุหมายของพระพุทธศาสนา, ๑๓๙-๑๔๐ -จะ

รู้แจ่มแจ้งต้องเข้าใจปฏิจลสัมปบาท และปฏิบัติตามมรรค, ๑๕๐ ดู *อนัตตา, ไตรลักษณ์*

อนัตตลักษณะ, ๑๐ -ขณะบังอนัตต-
ลักษณะ, ๒๑, ๒๔-๒๕, ๘๐-๘๒ ดู
อนัตตตา, ไตรลักษณ์

อนัตตสัญญา, ๔๖ -ต้องอาศัยอนิจจ-
สัญญา, ๑๑๙ ข.

อนัตตา, ๕-๖, ๘-๑๐, ๒๑, ๒๕, ๓๓,
๑๐๖-๗, ๑๒๐ข., ๑๓๔, ๑๔๑-๒
-ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันกับอีก
๒ ลักษณะ, ๖๗-๖๙ -สิ่งที่เป็นอนัตตา
ไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยงเป็นทุกข์ (ขอบ
เขตที่กว้างกว่าอีก ๒ ลักษณะ), ๑๓,
๖๙ -อนัตตากับอิตตา และนิรัตตา,
๖๙-๗๐, ๗๔ -อนัตตาไม่เกี่ยวอะไรกับ
อิตตา ไม่ใช่แม้แต่นิรัตตา, ๗๖ -การ
ที่พระพุทธเจ้าค้นพบ เป็นวิวัฒนาการ
ทางปัญญาครั้งยิ่งใหญ่, ๗๙-๘๐ -การ
รู้อนัตตาไม่มีมาก่อนหรือนอกพระพุทธ
ศาสนา (เป็นพุทธวิสัย), ๘๐-๘๒ -รู้
อนัตตาแล้วจะมานะได้, ๘๖ -อำนาจ
โอกาสในการแก้ไขปัญหา, ๙๙ -อนิจ-
จังและทุกข์ ช่วยให้เข้าใจอนัตตา,
๘๐-๘๑, ๑๑๙-๑๒๐ ข., ๑๒๗ -คุณค่า
เนื่องกับอนิจจังและทุกข์ แต่อนัตตาที่
ขาด, ๑๑๙ ข. -ชำระกิเลสพ้นตัวทั้งสาม,
๑๒๐-๑ -อนัตตาขัดกับหลักกรรมหรือไม่,
๑๗๓-๑๘๕ -ยึดมั่นในอนัตตาก็
เท่ากับยึดมั่นในอิตตา, ๑๘๕ -ว่าขันธ

๕ เป็นอนัตตาจะให้หาอิตตาต่อไปคือ
นิพพานหรือ, ๗, ๑๘๗-๑๙๘ -หลัก
ฐานว่านิพพานเป็นอนัตตา, ๑๙๒ ดู
อนัตตตา, อิตตา, ไตรลักษณ์

อนาคต, ๖๔, ๑๐๔, ๑๒๐ -พุทธพจน์ให้
เร่งทำกิจเตรียมการเพื่ออนาคต, ๑๖๔
-๑๗๑

อนาคตกาล, ๑๔๕

อนาคตภัย, ๑๐๔, ๑๖๘-๙

อนาคาริก, ๑๖๖

อนิจจ, อนิจจะ, ๙ ดู *อนิจจัง*

อนิจจตา, ๙ -ความหมายโดยย่อ, ๔,
๖๘ -ความต่างกับอนัตตตาโดยขอบเขต,
๑๓-๑๔, ๖๙, ๑๙๒ -วิเคราะห์ความ
หมายตามหลักวิชาในคัมภีร์, ๒๖-๒๘
-ความสัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกันกับ
อีกสองลักษณะ, ๖๗-๖๙ -มีปราชญ์
เข้าใจมาก่อนพุทธกาล, ๗๙-๘๐, ๘๒
-พระพุทธเจ้าทรงใช้ช่วยอธิบายอนัตต-
ตา, ๘๐-๘๒ -คำสอนทางจริยธรรมมัก
อ้างอิงอนิจจตามากกว่าลักษณะอื่น,
๘๗ -ใช้ความรู้ในอนิจจตาแก้ปัญหา,
๙๙ -คุณค่าทางจริยธรรมสองข้อแรก
ของไตรลักษณ์ มักอิงอนิจจตา แต่
ข้อที่สาม อิงอนัตตตา, ๑๑๙ -อนิจจตา
ช่วยให้เข้าใจอนัตตตา, ๘๐-๘๑, ๑๑๙
-๑๒๐ ข., ๑๒๗ -เป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว
ทำให้มีความหวัง จะหลีกเลี่ยงและทำ
ให้เจริญก็ศึกษาและทำเองที่เหตุปัจจัย,
๑๒๓-๖ -คุณค่าทางจริยธรรมเฉพาะ

ข้าอนิจจา, ๑๒๓-๔ -เป็นเครื่องยืนยัน
ความถูกต้องของหลักกรรมเป็นต้น และ
ความสำคัญของการศึกษาอบรม, ๑๒๖,
๑๔๐ -ช่วยให้จิตใจเป็นอิสระไม่ทุกข์
หนักเมื่อเสื่อมสูญ ไม่ประมาทยาม
เจริญและช่วยปลอบใจยามวิบัติ, ๑๒๖
-๗ -ประโยชน์สองชั้นตอนคือกำจัด
โคภพพร้อมทั้งเร่งทำกิจต่อไปด้วยปัญญา
ที่ศึกษารู้เหตุปัจจัย, ๑๒๗-๘ -ระวัง
ปฏิบัติผิดโดยปล่อยชีวิตเลือนลอย
ขาดพุทธปัจฉิมวาจา, ๑๒๘ -ความเนือง
กันกับทุกข์ตาและอนัตตตา, ๖๘, ๑๒๘
-พุทธพจน์แสดงอนิจจาแห่งชีวิตและ
การเห็นคุณค่าของกาลเวลา, ๑๔๗
-๑๖๔ ดู *อนิจจัง, ไตรลักษณ์*
อนิจจลักษณะ, ๙, ๘๐-๘๒ -สันตติบัง
อนิจจลักษณะ, ๒๑-๒๓ วิเคราะห์
ความหมายตามคัมภีร์, ๒๖-๒๘ ดู
อนิจจตา, อนิจจัง, ไตรลักษณ์
อนิจจสัญญา, ๑๑๙ ข.
อนิจจัง, ๒๑, ๒๓, ๒๖-๒๘, ๓๓, ๘๑,
๘๒, ๑๐๖, ๑๑๙ ข., ๑๒๓, ๑๔๔,
๑๘๑ -คุณค่าทางจริยธรรมเนืองกันทั้ง
สามลักษณะ, ๑๑๙ -ขอเขตแคบกว่า
อนัตตตา, ๑๓, ๖๙, ๑๙๒, ดู *อนิจจตา,*
ไตรลักษณ์
อนินทรีย์พัทธ์, ๓๕
อนิสสรโต, ๕๔
อนุเคราะห์, ๑๖๔, ๑๗๐
อนุญาติ, ๑๕๔

อนุโลม, ๑๒๔
อนุศาสน์, ๑๖๔
อปรม, ๑๖๘
อบาย, ๔๔, ๔๕ ข.
อบายทุกข์, ๔๕
อภัยโทษ, ๑๕๑
อภินุสุมปติปิพันโต, ๓๐
อภิธรรม, ๑๒ ข., ๑๘, ๑๑๐ ข., ๑๘๒ ข.
อภิธรรมกถา, ๑๖๘
อภิปรัชญา, ๑๙๓, ๑๙๕
อมตบถ (นิพพาน), ๑๔ ข.
อมิตร, ๑๕๖
อยาก, ๑๑๒-๔ -ใครอยาก, ๕๗-๕๘
อโยนิโสมนสิการ, ๕๙, ๑๔๕
อรรถ, ๑๑ -ทั่วไปของอนิจจา, ๒๖-๒๘
-โดยสรุป ๔ นัยของอนิจจา, ๒๘
-๔ นัยของทุกข์ตา, ๒๘-๓๑ -ทั่วไปของ
อนัตตตา, ๔๖-๕๗ -โดยประมวล ๔
นัยของอนัตตตา, ๕๓-๕๕
อรรถกถา, ๒๖-๓๐, ๓๓ ข., ๔๔, ๔๗,
๕๓, ๑๘๒ ข., ๑๙๒
อรรถกถาจารย์, ๘๐
อรรถัตตผล, ๑๑๗
อรรถันต์, ๗๔, ๑๒๔, ๑๕๐, ๑๕๘-๙
-ไม่มีทั้งอรรถาและนิรัตตา, ๖๙-๗๐
-เป็นบุคคลพวกเดียวที่บำเพ็ญความไม่
ประมาทอย่างถูกต้องสมบูรณ์, ๑๐๐,
๑๐๙, -ทำงานด้วยโลภียจิต, ๑๑๐ ข.
-เป็นจุดบรรจบของความหลุดพ้นและ
ความไม่ประมาทที่สมบูรณ์, ๑๑๕

อริยะ, ๙๕ -ยังมีจุดอ่อนคืออาจติดเพลิน
 สุขแล้วประมาณได้, ๑๑๗, ๙๕, ๑๐๐
 อริยชน, ๑๔๒
 อริยธรรม, ๑๔๒
 อริยบุคคล, ๑๑๒ -ก็ยังสามารถได้และ
 เหตุให้ประมาณ, ๙๕, ๑๐๐, ๑๑๗
 อริยสัจ, อริยสัจจ์ -อรรถ ๔ ของทุกข์,
 ๓๒ -ทุกข์ในไตรลักษณ์กับในอริยสัจ,
 ๓๓-๓๖ -ทุกข์ในอริยสัจ, ๓๕-๓๗ -กิจ
 ในอริยสัจ, ๑๒๙ -โยนิโสมนสิการแล้ว
 ตัดสังโยชน์ ๓ ได้, ๑๔๗
 อริยสาวก, ๑๗๔ -ก็ยังสามารถได้, ๙๕
 -ความต่างจากปุถุชนคือไม่ยึดติดขั้น
 ๕, ๑๔๒ -ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓
 -๔ -รู้จักมนสิการสิ่งที่ควรมนสิการ/
 โยนิโสมนสิการอริยสัจ ละสังโยชน์
 ๓ ได้, ๑๔๖-๗ -ความต่างจากปุถุชน
 ในเรื่องรู้สึกต่ออรรถมตา, ๑๕๕-๖
 อสังการ, ๑๖๑
 อสวตฺตนฺภูเชน, ๔๗
 อสวตฺตนฺโต, ๔๗, ๕๔
 อวิชา, ๖๐, ๑๓๖-๗, ๑๗๓
 อวิชาสวะ, ๑๔๖
 อวิตถตา, ๗๘
 อวินัย, ๑๗๐
 อวินยวาทิ, ๑๗๐
 อสยวสี, ๖๕
 อสังขตธรรม, ๑๑, ๖๙, ๗๓, ๑๙๒ -ตรง
 กับวิสังขาร, ๑๒-๑๔ -ความเป็นอนัตตา,
 ๗๐-๗๖ -สภาวะจริงแท้ซึ่งไม่เป็นเรื่อง

ของอิตตา, ๗๖ -มีอยู่ตามสภาวะ ไม่
 ต้องเป็นอิตตา ไม่ต้องเป็นผู้สร้างผู้บัน
 ดาล เป็นจุดที่ต่างจาก God, ๗๘
 -๗๙ ดู นิพพาน
 อสังขตลักษณะ, ๑๔
 อสารถุเชน, ๔๖
 อนังการ, ๑๒๐
 อนเหตุกทิจฺฐิ, อนเหตุกวาท, ๖๓, ๖๖
 อ่อนน้อม, ๑๓๘
 อ่อนวอน, ๕๗
 อังคสมุฏการโต, ๕๖
 อัจจุตบพ (นิพพาน), ๑๔๘
 อิตตทิจฺฐิ, ๗๐, ๘๓, ๘๔, ๑๘๙, ๑๙๐,
 ๑๙๗
 อิตตนิยะ, ๑๔๒ อ.
 อุตตปฏิกุเขปโต, ๕๕
 อิตตวาทะ, ๑๘๙, ๑๙๑
 อิตตวาทุปาทาน, ๑๙๐, ๑๙๘ อ.
 อิตตวิสัย, ๕๗
 อิตตสัจญญา, ๑๙๐
 อิตตสวระ, ๔๖, ๕๓
 อุตตสฺสญญมตปทํ, ๑๔อ.
 อุตตสฺสญฺโ, ๑๔อ.
 อิตตัง (อิตตา), ๑๙๗
 อตุตํ ปหาย, ๘๔
 อุตตญฺชโน, ๘๔
 อิตตัตถะ, ๙๐, ๑๖๔
 อิตตา -ขันธ ๕ ไม่เป็นอิตตา, ๕, ๑๔๑
 -ที่ปฏิเสธขันธ ๕ เป็นอิตตานัน ยัง
 จะมีอิตตาในขั้นสูงขึ้นไปอีกหรือ/จะ

ให้ยึดถือนิพพานเป็นอิตตาหรือ, ๗, ๑๘๗-๑๙๘ -นิพพานว่างจากอิตตา, ๑๔ อ. -ความหมายและเหตุผลที่ว่าไม่มีอิตตา, ๔๖-๕๙ -พุทธพจน์แสดงว่าอิตตาเกิดจากอโยนิโสมนสิการ, ๕๙, ๑๔๕ -แม้ว่าอิตตาจะไม่มีจริง แต่ความยึดถืออิตตาก็แก้ปัญหาได้, ๕๙-๖๑ -ความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด, ๕๗-๕๘ -ความหลงผิดที่เป็นสุดโต่งแห่งความคิดว่าอิตตามี/อิตตาไม่มี, ๖๑-๖๒ -พระอรหันต์ไม่มีทั้งอิตตาและนิริตตา, ๖๙-๗๐, ๗๔ -การคิดค้นหาอิตตาชั้นลึกซึ้งของนักปราชญ์, ๗๑-๘๐ -ในบางแห่ง อิตตาแปลได้ ๒ นัย, ๗๐, ๗๔, ๘๓-๘๔ -ไม่มีอิตตาที่จะยึดถือหรือละได้, ๗๕, ๘๓ -ความคิดละเอียดลึกซึ้งในเรื่องอิตตา ทำให้เกิดจินตนาการว่ามีพระเป็นเจ้าผู้สร้างผู้บันดาล, ๗๖-๗๙ -การใช้อิตตาสับสนกับมานะ, ๘๒, ๘๕-๘๖ -อิตตาจะก่อปัญหาต่อเมื่อหลงสมมติ, ๘๓ -ขันธ ๕ เกิดจากเหตุปัจจัยที่ไม่เป็นอิตตา จะเป็นอิตตาได้อย่างไร, ๑๔๑ -ถือมั่นขันธ ๕ เป็นอิตตา จึงทุกข์โศก =ป่วยใจ/ไม่ถือมั่นก็ไม่ทุกข์ ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย, ๑๔๓-๔ -ขันธ ๕ ที่ไม่ยึดเป็นอิตตา จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, ๑๔๒ -ลักษณะการถือขันธ ๕ เป็นอิตตาและไม่ถือ, ๑๔๒ -๔ -ทฤษฎี ๖ เกี่ยวกับอิตตา, ๑๔๕

-กรรมที่อนัตตาทำจะถูกอิตตาได้อย่างไร, ๑๗๙ -ถ้ามีอิตตา กรรมก็ไม่มี, ๑๘๐ -ยึดมั่นอนัตตา ก็เท่ากับยึดมั่นอิตตา, ๑๘๕ -สิ่งที่ต้องละ ไม่ใช่อิตตา แต่เป็นภาพอิตตา/สัญญาในอิตตา/ทฤษฎีในอิตตา จนถึงรากคือภวัตถนาหรือตัวความอยากมีอิตตา, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๘ อ. -สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าอิตตาก็คือตัวความอยากมีอิตตา, ๑๙๑ อ. -อิตตัง นิริตตัง/อิตตา นิริตตา, ๑๙๗ -อิตตาในความหมายของสำนวนพูดที่เกิดขึ้นใหม่ (=มานะ), ๑๙๗ อ. -๑๙๘ อ., ๘๒, ๘๕-๘๖ -ไม่มีทฤษฎีอิตตาใดที่ยึดมั่นแล้วจะไม่ก่อทุกข์, ๑๙๘ อ. *อนัตตตา, อนัตตา*
อิตตาธิปไตย, ๑๔๐
อิตตานุทฤษฎี, ๘๓, ๘๔, ๑๘๙-๑๙๑, ๑๙๔
อิตตูปักกมมูลกทุกข์, ๓๙
อิตตูปักกมทุกข์, ๔๒
อิตถะ, ๑๑, ๙๐
อิตถจริยา, ๑๒๑
อิตถโนมิตติ, ๓๓ อ.
อิตถโนวติ, ๑๑๑, ๑๑๕
อิตถา, ๑๓๕
อันทรรณาน, ๑๖๒
อันทรวาย, ๑๕๗, ๑๖๓, ๑๙๕
อัปปฏิจฉันนทุกข์, ๔๑
อัปปมาท, อัปปมาทะ, ๙๐, ๙๗, ๑๐๐
อ. *ไม่ประมาณ*

อัมปิยสัมปโยค, ๔๐, ๔๕ ข.

อัมพยากฤตธรรม, ๑๑

อัครวราชยาน, ๑๖๒

อัสสัมมานะ, ๘๖, ๑๑๙ ข., ๑๒๐ ข.

อสุสมิกโต, ๕๔

อากาศ, ๑๕๔

อาคารสถาน, ๑๖๒

อาจารย์, ๑๖๘

อาชญา, ๔๕ ข.

อาชญากรรม, ๔๔

อาชีพร, ๔๓, ๘๙, ๑๐๔

อาชีวะทุกข์, ๔๕ ข.

อาตมวาท, ๖๗

อาตมมัน, ๗, ๔๖, ๕๗, ๖๑, ๖๖, ๖๗, ๗๑, ๗๖ (ใหญ่สากล), ๗๙, ๘๒, ๑๘๗-๘, ๑๙๑ ข. ดู *อัตตา*

อาทิตย, ๑๕๙

อาทิตยพันธุ์ (พระพุทธเจ้า), ๑๔๗

อาทินุตวันุตตาย, ๒๗

อานิสงส์, ๑๕๑

อานุภาพ, ๘๒

อาพาธ, ๕, ๔๒, ๔๗, ๘๑

อามิส, ๙๓, ๑๑๐, ๑๑๕-๖, ๑๒๒, ๑๓๒

อายตนะ, ๑๖, ๑๙๓ -ขอบเขตที่ต่างจาก ไตรลักษณ์, ๒๕ -เกิดดับตามเหตุปัจจัย, ๕๓ -ถูกยกเป็นเป้าในการปฏิเสธอัตตาบ่อย, ๑๘๙

อายุ, ๑๔๗, ๑๕๓, ๑๕๘, ๑๖๒-๔ -เป็นของน้อย ควรประพฤติดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้, ๑๔๘

อายุสังขาร, ๑๕๔

อารมณ์ (บาลี-สิ่งที่ถูกรับรู้), ๑๖, ๕๙, ๑๑๖, ๑๓๒

อารมณ์ (ไทย-ความรู้สึก), ๗๗, ๙๒

อารยชน, ๑๑๒

อารักขา, ๔๓-๔๔

อาวุธ, ๔๔

อาสวะ, ๑๖๗ -จะได้มีมโนการอริยสัง, ๑๔๖

อาหาร, ๑๔๗, ๑๕๕-๖, ๑๖๓-๔, ๑๖๙

อาหารปริเยญฐิทุกข์, ๔๕ + ข.

อำนาจ, ๕, ๔๐, ๔๗-๔๘, ๕๐, ๕๔-๕๕, ๖๑, ๖๕, ๗๖, ๘๙, ๙๔, ๑๐๒ ข., ๑๑๒-๓, ๑๒๐, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๔, ๑๘๓

อำนาจเ็นลับ, ๑๑๓-๔

อิจฉิตาลาภ, ๔๑, ๔๕ ข.

อิฐฐารมณ, ๔๕ ข.

อิทธิพล, ๑๕๑

อินทริย์, ๑๖, ๓๕, ๓๙

อินทริย์พัทธ์, ๓๕

อิม, อิมพอ, ๑๑๗ ดู *อัมโคช*

อิริยาบถ (บังทุกขลักษณะ), ๒๑, ๒๓-๒๔

อิศวรนิรมิตวาท, ๖๖

อิสระ, ๑, ๕, ๗, ๖๕, ๗๔, ๘๕, ๘๘, ๙๑, ๙๓, ๙๔, ๑๐๑, ๑๐๓, ๑๐๕-๑๑๑, ๑๑๔-๘, ๑๒๑-๓, ๑๒๖-๗, ๑๒๙, ๑๓๓, ๑๓๙, ๑๔๗, ๑๕๐, ๑๙๔, ๑๙๘
อิสรภาพ, ๑๐๗, ๑๐๙, ๑๓๑, ๑๓๙, ๑๔๐

อุจจาระ, ๔๓, ๔๕ อ.
 อุจเจท, ๖๕
 อุจเจทวิภูฏี, ๖๒-๖๓, ๖๕-๖๖, ๗๐, ๑๙๕-๘
 อุจเจทวาท, ๖๒-๖๓, ๖๕-๖๖, ๑๙๓ อ.
 อุณภูมิ, ๓ อ., ๕๑
 อุตมการณ, ๑๑๔, ๑๒๐
 อุตมคติ, ๑๑๔
 อุตุ, ๔๓
 อุตุนิยม, ๓อ.
 อุตุนิยาม, ๓อ.
 อุทยพยุยปฏิบัติพินตตาย, ๓๖
 อุทิศตัว, ๑๖๘
 อุปติ, ๑๕๕-๖
 อุปติกาล (ของพระพุทธรเจ้า), ๘๒
 อุปาย (ให้คนไม่ประมาท), ๑๑๙
 อุเบกขา (เวทนา), ๓๓-๓๔
 อุเบกขา (ัตตรมัชฌัตตตา), ๑๓๓, ๑๓๘, ๑๔๐
 อุโบสถ, ๑๖๓
 อุปปาทยปฏิบัติพินตเถน, ~ปีพินตตาย, ๒๙
 อุปปาทยญญตตภาว, ๒๘
 อุปปาทยบุปฺพตติโต, ๒๘
 อุปกรณ, ๑๑๘
 อุปมา -ตัวคนเป็นอนัตตาดูดังเรือน, ๕๒ -สัตว์เกิดจากขันธประชุมดูดังรถ, ๕๒ -ขันธ ๕ ดังเมล็ดพืชมีเหตุปัจจัยพร้อมทั้งอกงาม, ๕๓ -มีแต่นามรูปที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยดังเครื่องยนต์, ๖๔ -ต้นปลายของกรรมและวิบาก

เหมือนเมล็ดพืชกับต้นไม้ ไม่ได้ว่าอย่างไหนก่อนหลัง, ๖๔ -วิบากไม่อยู่ในหรือนอกกรรม เหมือนไฟไม่อยู่ในหรือนอกจากแคว้น แว่น และเชื้อเพลิง, ๖๕ -ความไม่ประมาทเป็นดูจรรอยเท้าข้าง, ๑๑๖ -ขันธ ๕ แต่ละอย่างเปรียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่ไร้แก่นสาร, ๑๔๗ -อายุสัตว์นั้นน้อยดังธารน้ำน้อย, ๑๔๘ -คนปรารถนานิพพาน/ทุกคนมีอายุน้อย ควรประพฤติดนังคนศีระถูกไฟไหม้, ๑๔๘ -ชีวิตจะต้องตายเหมือนผลไม้สุกที่จะร่วง, ๑๔๘, ๑๕๓ -ชีวิตดังภาชนะดินที่จะต้องแตกสลาย, ๑๔๘, ๑๖๒ -คนจะตายไปคนเดียวเหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า, ๑๔๙ -บัณฑิตได้พลันดับน้ำดับไฟ หรือลมพัดยุ่น, ๑๕๐ -ความแก่และความตายครอบงำสัตว์ดังเขานินจากสัตว์กลิ้งมาบดขยี้, ๑๕๒ -ชาวโลกถูกขราล้อมมัจจุร้น้ำหนั่ง ดังผู้ร้ายถูกลงโทษ, ๑๕๒ -ความแก่ เจ็บ และตายดังไฟ ๓ กองที่ไล่ตามคน, ๑๕๒ -ตายแต่ยังเด็กหนุ่มสาว ดูจนอไม่ไผ่อ่อนถูกถอนเอาไป, ๑๕๓ -อายุน้อยลง ๆ ดังปลาในที่น้ำงวด, ๑๕๓ -ชีวิตเหลือน้อยลงเรื่อยดังท่อนผ้าจนวนหมดไป, ๑๕๓ -อายุคนมีแต่น้อยลง เหมือนแม่น้ำไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง, ๑๕๓ -ความตายพัดพาประดาสัตว์ ดูจแม่น้ำพัดพาต้นไม้ริมฝั่งไป, ๑๕๓ -ตายทิ้งร่างไปดังงูลอก

ครอบ ๑๕๔ -ร้องให้ถึงคนตายดัง
 เด็กร้องไห้ขอวงจันทร์, ๑๕๔ -ความ
 ตายพาเอาคนที่ลุ่มหลงอยู่ในโลกไป
 เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาชาวบ้านที่
 หลับไหล, ๑๕๗ -ตายแล้วไม่พบเห็น
 กันอีก เหมือนตื่นจากฝัน, ๑๕๘ -มุนี
 ไม่ติดสิ่งใด เหมือนใบบัวไม่ติดน้ำ,
 ๑๕๙ -โลกธรรมที่ประสบดูเจ็ดเดือนตะ-
 วันทีขึ้นลง, ๑๕๙ -ปริณิพพานเหมือน
 ไฟดับเมื่อสิ้นเชื้อ, ๑๖๒ -คนเรียนรู้น้อย
 โตแต่ตัวเหมือนวัวเด็ก, ๑๖๕ -เมื่อหนุ่ม
 สาวประมาทเสีย แกล้งกับเขาทอด
 ถอนเหมือนนกกระเรียนหงอยและ
 ลูกศรที่สิ้นแรงหล่น, ๑๖๕-๖ -ผู้นำ
 ที่หมดศรีสง่าก็เหมือนคราบเก่าที่ถูกงู
 ทิ้ง, ๑๖๗ -ผู้นำจัดการงานดี เหมือนฝูง
 ไก่มีผู้นำ, ๑๖๗ -ศาสนาที่ยั่งยืนเพราะ
 จัดระเบียบดี ดูจตุรพักตรพิมานไว้,
 ๑๖๙ -กระบวนการก่อผลกรรม เหมือน
 ความเป็นไปของกระแสน้ำ, ๑๗๔-๗

อุปสมบท, ๑๖๘
 อุปัชฌาย์, ๑๖๘
 อุปาทาน, ๔, ๔๑, ๗๓, ๑๒๖, ๑๒๙,
 ๑๓๕, ๑๓๗-๙
 อุปาทานขันธ, ๓๕, ๔๕ อ. -เป็นทุกข์
 รวบยอด, ๔๑ -ที่ไม่ยึดติด เป็นไปเพื่อ
 ประโยชน์สุข, ๑๔๒ -ที่ยึดแล้ว เมื่อแปร-
 ปรวนไป ก็ก่อทุกข์โศก ทำให้ป่วยใจ ถ้า
 ไม่ยึด ก็ไม่กระวนกระวาย, ๑๔๓-๔
 อุปายาส, ๔๐, ๔๒, ๔๕ ข., ๑๔๖, ๑๙๘
 อุกยัตถะ, ๙๐, ๑๖๔
 เอนเฉียง, ๙๒, ๙๔
 เอื้อเอ็นดู, ๑๕๔
 โอกาส, ๙๗, ๙๙, ๑๐๔, ๑๒๗, ๑๖๕
 โอดตปปะ, ๑๘, ๑๗๑
 โอรัส, ๑๖๒, ๑๖๖
 ไอลุ่น, ๑๔๗
 ยินดู, ๗, ๖๖, ๖๗

ดัชนี

๒. อักษรณนาม

กฤษณ์ธะ (พระพุทธรเจ้า), ๑๖๙	เมธียะ, พระ, ๑๑๙อ.
กบิลพัสดุ์, พระนคร, ๑๖๑	ยโสธรา, พระนาง, ๑๖๒
กัศสปะ (พระพุทธรเจ้า), ๑๖๙	รานุล, (พุทธรโอรส), ๑๖๒
กุสาวดีราชธานี, ๑๖๑	เวตตะ, พระ, ๘๘อ.
โกกนุท (ปราสาท), ๑๖๒	วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหา-
โกญจะ (ปราสาท), ๑๖๒	สมณเจ้า กรมพระยา, ๔๕อ.
โกนาคมน (พระพุทธรเจ้า), ๑๖๙	วชิรา (ภิกษุณี), ๕๒
โคตมะ (พระพุทธรเจ้าปัจจุบัน), ๑๖๒	วัจนโคตต์ (ปริพาชก), ๑๙๓อ.
จุฬหุขักขันธสูตร, ๔๓-๔๔	วัชชี, เจ้า, ๑๗๐
จุฬินทเทส, ๔๒, ๔๕อ., ๘๓	วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมคค์, ๖๔, ๙๑,
ท้าววัง, แม่น้ำ, ๑๗๔-๗, ๑๘๑	๑๔๒อ., ๑๘๑อ., ๑๙๗อ.
ทิตผอง, ๑๘๔-๕	เวชยันต์ (ราชรถ), ๑๖๑
ธรรมปราสาท, ๑๖๑	สรังคศาสดา, ๘๒
ธรรมวิจารณ์, ๔๕อ.	สารีบุตร, พระ, ๘๘อ., ๑๔๒อ., ๑๖๙
นันทิยะ (เจ้าศากยะ), ๙๕	-แนะนำให้ทำสังคายนา, ๑๗๐
ปฏิสัมภิทามรรค, ๒๖, ๒๘, ๓๒, ๔๖	สุจันทะ (ปราสาท), ๑๖๒
ปริวาร, ๑๙๒	สุตตนิบาต, ๖๙, ๗๔, ๘๓-๘๔, ๑๙๗
ฝรั่งเศส, ๕๗	สุทโธทนะ, พระเจ้า, ๑๖๑
พรหมชาลสูตร, ๑๙๑อ.	เสลา (ภิกษุณี), ๕๒
พาราณสี, พระนคร, ๑๖๒	อนัตตลักขณสูตร, ๔๘อ.
มหากัศสปะ, พระ, ๑๗๐	อรรถกถาวิงศ์ (คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี),
มหาจุฬหุขักขันธสูตร, ๔๓-๔๔	๑๙๗อ.
มหานิทเทส, ๔๒, ๗๐, ๘๓	อานนท์, พระ, ๑๖๐-๑, ๑๗๐, ๑๙๓อ.
มหาสุทนต์, พระเจ้า, ๑๖๐	อิสิปตนมฤคทายวัน (ป่า), ๑๖๒
มายาเทวี, พระนาง, ๑๖๑	